

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН УЛУТТУК ИЛИМДЕР
АКАДЕМИЯСЫ**

Ч. АЙТМАТОВ АТЫНДАГЫ ТИЛ ЖАНА АДАБИЯТ ИНСТИТУТУ

Кол жазма укугунда

УДК: .801.1 (575.2) (043.3)

**САТАЕВА ГҮЛМИРА СЕЙТМУРАТОВНА
АЙТМАТОВТААНУУ ГЕРМАНИЯДА**

Адистиги 10.01.01- кыргыз адабияты

Филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип
алуу үчүн жазылган диссертациялык иш

Илимий жетекчи: филология илиминин доктору, профессор **Лайли Үкүбаева**

Бишкек – 2015

Мазмуну

КИРИШҮҮ	3
1-БАП. ГЕРМАНИЯ ДЕМОКРАТИЯЛЫК РЕСПУБЛИКАСЫНЫН АКЫРКЫ ЖЫЛДАРЫНДАГЫ АЙТМАТОВ ТААНУУНУН АБАЛЫ (1984-1990 ЖЫЛДАР)	13
1.1. Германия менен Кыргызстандын ортосундагы адабий жана илимий байланыштар	13
1.2. Чынгыз Айтматовдун чыгармаларында Адам жана Адамзат проблемасынын көркөм чагылдырышы немис адабий сынында.	31
1.3. Немис сынында Айтматов жана фольклор маселесинин иликтениши.	60
1.4. Немис окумуштууларынын Чынгыз Айтматовдун билингвизми тууралуу көз караштары.....	71
1-бап боюнча корутунду	78
2-БАП. ГЕРМАНИЯДАГЫ КООМДУК САЯСИЙ ӨЗГӨРҮҮ МЕЗГИЛИНДЕГИ ЖАНА АЗЫРКЫ УЧУРДАГЫ ЧЫНГЫЗ АЙТМАТОВДУН РОМАНДАРЫНЫН ИЗИЛДЕНИШИ	80
2.1. Чынгыз Айтматовдун «Кыямат» романынын немис адабий сынында талкууланышы.....	82
2.2. Чынгыз Айтматовдун «Кассандра тамгасы» романында сүрөттөлгөн дүйнөлүк катаклизм проблемасын немис окумуштууларынын интерпретациялоосу	104
2.3. Чынгыз Айтматовдун «Тоолор кулаганда» романы немис окумуштууларынын кабылдоосунда	120
2- бап боюнча корутунду.....	134
КОРУТУНДУ	135
ПАЙДАЛАНЫЛГАН АДАБИЯТТАРДЫН ТИЗМЕСИ	143
ТИРКЕМЕ №1	151
ТИРКЕМЕ №2	169

Киришүү

Чынгыз Айтматов адабият майданына келгенден тартып эле немис окурмандарынын да көңүлүн өзүнө бурду. Бул процесс өзгөчө «Жамийла» повести адабий аренага келгенден башталды. «Жамийла» повести «кеңири таралышы жана окуучулар массасына таасири жагынан ошол учурда М.Шолоховдун дүйнө элдерине даңазалуу «Адамдын тагдыры», Э.Хемингуейдин «Чал жана деңиз» деген чыгармалары менен бир катарга чыккандыгы айтылып, повесть жалпы эле кыргыз адабиятынын өсүп жетилишинин көрсөткүчү, белгиси катарында каралган. [83:15-б.]

Чынгыз Айтматовдун чыгармачылыгы дүйнөлүк адабияттын өсүп-өнүгүү, өз ара баюу процессинде да белгилүү салым кошуп жаткандыгын жана анын устаттыгынын эң башкы сыры – көп ойлонуунун ар тараптуулугунда жана көп түрдүүлүгүндө экендигинде экенин биз гана эмес, чет элдик жазуучулар, сынчылар, илимпоздор да бир ооздон ырасташууда.

«Ар бир улуу жазуучу, акын жана драматург анын чыгармачылыгын иликтей турган илимди пайда кылат», - деп белгилүү адабиятчы Абдыкадыр Садыковдун айткан сөзү бар. [80: 3-б.]

Анын сыңарындай кыргыз адабияттаануу илими дагы өзүнүн көрүнүктүү өкүлдөрү тууралуу илимий иликтөө иштерин жүргүзүүнү колго алып, бүгүнкү күндө өзүнүн белгилүү бир деңгээлине жетип, байкаларлык даражада чет элдерге да таанылып калды десек жаңылышпайбыз.

Улуттук көркөм сөз-өнөрүнүн белгилүү өкүлдөрүнүн, мисалга алсак, Т.Сыдыкбеков, К. Жантөшев, М. Элебаев, А. Токомбаев, К. Тыныстанов, А.Осмонов, С. Эралиев, Т. Касымбеков, М. Алыбаев, С. Жусуев, У.Абдыкаимов, Ж. Мамытов, О. Султанов, Б. Сарногоев, Ч. Айтматов, М. Байжиев, Б. Жакиев, К. Акматов жана башкалардын чыгармачылык өнөрканасын ар түрдүү өңүттөн иликтөө улуттук адабияттаануу илимибизде өзүнчө илимий салаа катары калыптанып келүүдө.

Көркөм сөз өкүлдөрүнүн катарында кыргыз элинин залкар жазуучусу Чынгыз Айтматовдун чыгармачылык өнөрканасын иликтөө өзгөчө орунда. Анткендиги Айтматовдун чыгармалары боюнча жазылган чакан рецензиялардан баштап ар кандай илимий өңүттөн изилдөөгө алган көптөгөн сын макалалар (обзордук, портреттик, полемикалык, проблемалык) жарыяланды. Чынгыз Айтматовдун чыгармачылыгын ар тараптуу, кеңири жана терең изилдеген монографиялар, биографиялык очерктер, диссертациялык эмгектер жаралды, тагыраак айтканда, биздин доордун дархан жазуучусу Айтматов феноменинин адабиятка келиши менен адабият жөнүндөгү илимде жаңы багыт – «Айтматов таануу» багыты пайда болуп, калыптанып жана бүгүнкү күндө да өнүгүп жатат. Бул илим үч аймакта өнүктү: мурдагы СССРде, чет элде жана Кыргызстандын өзүндө.

Кыргызстанда Айтматов таануу илиминин баштоочулары Бакен Ашымбаев, Камбаралы Бобулов, Кеңешбек Асаналиев деп айтсак туура болот. Айрыкча Чынгыз Айтматов өзүнүн алгачкы «Түнкү сугат», «Асма көпүрө» аттуу аңгемелерине карата жылуу пикирди белгилүү сынчы Кеңешбек Асаналиевден угуп, өзүндө чыгармачылыгына ишеним пайда болуп, учурунда бир топ демденип калган. К. Асаналиев өзүнүн макаласында Чынгыз Айтматов сюжет куруу, образдарды шөкөттөө боюнча азыркы кыргыз жазуучуларынын ичинен өзгөчөлөнүп тургандыгын баса көрсөткөн. [20]

Чынгыз Айтматовдун 1957-жылы жазылган «Бетме-бет» аттуу повестине да Асаналиев: «Бул - кыргыз адабиятындагы жаңы сөз», - деп айткан. [20:541-б.] К. Асаналиевдин бул пикири жаш жазуучунун тушоосун кескен менен барабар болуп, жазуучуну абдан шыктандырган.

1958-жылы жарык көргөн «Жамийла» повестине М.Ауэзов: «Бул Орто Азия адабиятындагы алгачкы психологиялык повесть», - деп баа берген. [25] «Жамийла» – Чынгыз Айтматовдун атын алыска тааныткан чыгарма.

Француз жазуучусу Луи Арагон да повестти окуп чыгып жана аны эң жогору баалап, «Махабат тууралуу эң сонун баян» [26: 7.] деген макаласын жазган.

Улуу сүрөткердин чыгармачылыгы ошол 60-жылдардан бери тынымсыз изилденип келүүдө. Луи Арагон менен М.Ауэзовдун белгилүү макалаларында айтылган лиризм, психологизм, лаконизм өңдүү белгилерден тарта образды ачуудагы чеберчилик, философиялуулук, фольклор менен мифтин, фантастиканын жазуучунун чыгармачылыгындагы орду, поэтика, стиль ж.б. маселелер кыргыз жана союздук, ал тургай дүйнөлүк масштабдагы окумуштуулар: Б.Ашымбаев, К.Асаналиев, К.Бобулов, М.Борбугулов, В.Воронов, А.Садыков, Г.Гачев, Мирза-Ахмедова, А.Эркебаев, Л.Үкүбаева, И.Лайлиева, Ч.Жолдошева, Е.К.Озмитель, А.Рудов, П.Глинкин, В.Коркин, В.Селиверстов, Л. Лебедова, В.Левченко, А.Овчаренко, Ч. Гусейнов, А.Акматалиев, К. Ибраимов, О. Ибраимов, А. Муратов, А.Исеновдордун эмгектеринде окумуштуулар тарабынан жазуучунун чыгармачылыгына байланыштуу олуттуу ойлор айтылды. Ал тургай бүгүнкү күндө улуттук адабияттаануу илиминде Айтматовтаануу илиминин пайда болушун жана өнүгүшүн изилдеген К. Абдылдабековдун «Жазуучу жана адабий сын» [13], А. Садыковдун «Кыргызстанда Айтматов таануу илиминин пайда болушу жана өнүгүшү» [80], А.Акматалиевдин «Айтматовго таасирленүү» [14] аттуу эмгектери жаралды.

Чет мамлекеттерде да Айтматовдун чыгармалары боюнча адистешкен изилдөөчүлөр бар. Мисал үчүн айта турган болсок, Германияда; Ирмтрауд Гучке тарабынан 1976-жылы Гумбольд Университетинде «Адам жана жаныбарлар Айтматовдун чыгармаларында» («Menschen und Natur im Aitmatows Schaffen»), Лаков Илона тарабынан 1977-жылы Лейпцигде «Кыргыз жазуучусу Чынгыз Айтматовдун чыгармаларындагы улуттук салттын негизинде улуттук жана улуттар аралык мамилелер» (Zum Verhältnis von Nationalem und Internationalem im Schaffen des kirgisischen Schriftstellers Tschingis Aitmatow unter besonderer Berücksichtigung nationaler Traditionen), Ритц Ингрид тарабынан 1978-жылы Ерфурт-Мюлхаузенде «Чынгыз Айтматовдун көркөм дүйнөсү» («Die künstlerische Welt Tschingis Aitmatows»), Шульс Биттерфельд тарабынан 1984-жылы Ерфуртта «Деңиз бойлой жорткон

ала дөбөт» анализге алынган («Der scheckige Hund»), Ута Байкүфнер тарабынан Берлинде «Взгляд, фигурация и вид» (мында Зиигфрид Краузер менен Чынгыз Айтматовдун чыгармаларын салыштырып анализ жүргүзүлгөн) («Blick, Figuration und Gestalt»), Крүгер Бригитте тарабынан 1989-жылы «Миф и планетное сознание» (мында Франс Фюрманн менен Чынгыз Айтматовдун чыгармаларындагы мифтин колдонуштары тууралуу жазылган) («Mythos und planetarische Bewusstsein»), Клаус Дитрих Шульс тарабынан 1984 -жылы «Социальное сопротивление борется или нарушает поведение Джамили Айтматова» («Soziale Wehr kämpft bzw verletzt im Lasarett liegt und Aitmatows Djamilas Verhalten»), Ральф Шрёдер тарабынан 1986-жылы Лейпцигде «Роман души, роман истории» («Roman der Seele, Roman der Geschichte»), Мартине Варнке тарабынан 2000-жылы Гамбургда “Германиядагы 1976-1995-жылдардагы орус прозаларына берилген сын-пикирлер” (мында Юрий Трифонов менен Чынгыз Айтматовдун чыгармалары сынга алынган). (“Die Rezeptionen russischer Gegenwartsprosa in der Bundesrepublik 1976-1995”) деген темаларда диссертациялык эмгектер жана бир канча монографиялар: Фалиса Аниса тарабынан “Ч.Айтматовдун чыгармаларындагы негизги талап – жаратылыш менен келишүү” (Versöhnung mit der Natur als moralische Forderung im Werk Tschingis Aitmatows) Ёхан Волфгаң Гете Университети, Франкфурт (1987), Ирмтраут Гучке тарабынан “Чынгыз Айтматовдун чыгармаларында адамзат көйгөйлөрү, жомоктор жана мифтер” (“Menscheitsfragen, Märchen, Mythen”) Хале-Лейпциг (1986), Аделхайд Лачинян тарабынан «Чынгыз Айтматовдун өмүрү жана чыгармачылыгы» (1991) деген темаларда жазылган.

Мезгилдин өтүшү менен ошол эмгектерде айтылган ой-пикирлерди жалпылаштыруу, б.а. «Айтматов таануу» илиминин Германиядагы жаралыш, өнүгүү жана калыптануу баскычтарын айкындоо, анын ички кыймылын ачып берүү зарылчылыгы да келип чыкты. Бул боюнча алгачкы аракет Е.И.Шагалованын изилдөөсүндө жасалды. Ал өзүнүн диссертациялык эмгегинде 1984-жылга чейинки ГДРдагы Чынгыз Айтматовдун чыгармачылыгы тууралуу изилдөөлөргө токтолгон [100].

Е.И.Шагалованын «Творчество Чингиза Айтматова в критике Германской демократической республике и воссоздание национального своеобразия его повестей в немецких переводах» [100] деген аталыштагы эмгегинде айтылган негизги ойлор, пикирлер, көз караштар ошол кезде Германия демократиялык республикасында марксисттик да, буржуазиялык да сын өкүм сүрүп турган мезгилге таандык. Тарыхта белгилүү болгондой ал мезгилде Германия экиге бөлүнүп, жогорудагы эки көз караштын ортосунда тынымсыз күрөш жүрүп турган. Буржуазиялык сын Айтматовдун чыгармаларынын тексттерин өз максаттарына жараша интерпретациялап, ошого ылайык алардын каармандары жөнүндө ар кандай тескери ой-пикирлерди таратышкан. Буларга карама-каршы марксисттик сын социалисттик реализм методун жактоо менен, Айтматовдун чыгармаларына ошого жараша баа беришкен. Алар Айтматовдун талантын таанышкан жана анын турмуштун теренине сүңгүп кирип, андагы жүрүп жаткан ар кандай процесстерди реалдуу сүрөттөп бере алгандыгын айтышкан. Айтматов жөнүндө жазылган марксисттик сындарда жана рецензияларда анын чыгармачылыгында улуттук менен интернационалдык камыр-жумур айкалышып, диалектикалык биримдикте жашап жаткандыгы белгиленет. Алар улуттукту улутчулдукка каршы коюшат. Улуттук дегенде жеке эле ошол элдин өткөндөгүсүн түшүнүү аздык кылат, ал ошону менен бирге ошол улуттун турмушунда жүргөн өзгөрүүлөрдү, өнүгүүлөрдү да камтыйт, башкача айтканда мурунку прогрессивдүү көрүнүштөрдүн жаңы турмуш агымы менен кошо келген жаңы түшүнүктөрү, белгилери менен айкалышууга тийиш.

Андан бери көп мезгил өттү. Коомдо саясий-тарыхый өзгөрүүлөр болду. Ушунун өзү кийинки мезгилдеги немис Айтматов таануу илиминдеги ойлорду, көз караштарды бүгүн жалпылап изилдөө зарылчылыгын туудурат.

Учурда улуу сүрөткер Чынгыз Айтматовдун чыгармачылыгына карата кызыгуу жыл өткөн сайын көбөйүүдө. Анын чыгармаларын дүйнөнүн булуң-бурчундагы ар түрдүү улуттагы окурмандар кызыгуу менен окушат. Айтматов өзүнүн кажыбас кайраты, опсуз чексиз таланты, «бир күндө жүз

киши аткара турган ишти жеке бүтүргөн» эмгекчилдиги менен кыргыз эли үчүн опол тоодой эмгек өтөп, ошол эмгектин үзүрлүү жемиштери менен дүйнөлүк атак-даңкка жетишип келди. «Жакшынын шарапаты» дегендей өзү менен кошо бүтүндөй кыргыз элибизди жер жүзүнө таанытып, журтубуздун мактанымч-сыймыгына айлангандыгын жетине албай кайта-кайта айта берүүгө акыбыз бар. Айтматов ааламга жол ачкандай эле илимге дагы кенен жол ачып берди десек жаңылышпайбыз. Айтматовдун чыгармаларын ар түрдүү өңүттө изилдешкен илимпоздорубуздун саны көбөйүүдө. Сынчы, илимпоздордун Ч.Айтматовдун чыгармачылыгына бөтөнчө тартылып, аны өзүнүн изилдөөчүлүк кызыкчылыгынын башкы багытына айландырып алуусунун албетте, көптөгөн объективдүү себептери бар. Мисалы, белгилүү айтматовтаануучу Лайли Үкүбаева бул тууралуу: «Чынгыз Айтматовдун чыгармаларынын курч проблемалуу, чындыктуу, философиялуулугу, көркөмдүк жактан чебер иштелиши, автордун көркөм ойлоосунун жаңычылдыгы, жазуучунун реалисттик изилдөөчү катары жаңыча көз карашы, мамилеси бүйүрүндү кызытып, пикир айтууга, өздүк мамиленди билдирүүгө «жем» таштап тургандыгында» деген оюн айткан [93:172-б.]. Мунун айкын далили катары буга чейин биздин иштин мүнөзүндөй Кыргызстандын өзүндө эле беш диссертациялык иштин, мисалы, Е.И. Шагалованын «Творчество Ч.Айтматова в критике ГДР воссоздание национального своеобразия его повестей немецких переводах» [100], Ж. Рыскулованын «Восприятие творчество Чингиза Айтматова в англоязычных странах» [79], Л. Т. Строиловдун «Творчество Чингиза Айтматова в западно-европейской критике» [87], Пен Мейдин «Восприятие творчества Чингиза Айтматова в Китае» [75], Ахмет Сарыгүлдүн «Чынгыз Айтматовдун чыгармаларынын Туркияда кабылданышы» [28] жакталгандыгын айтсак болот .

Жакынкы жана алыскы чет өлкөлөрдө да ушундай эле мүнөздөгү изилдөөлөр, т.а. Зайдия Сулеймандын «Творчество Чингиза Айтматова и его восприятие в Сирии» [46], Г. Б. Сыдыкованын «Романы Ч. Айтматова в

русской критике» [88] жазылды. Ушундай мүнөздөгү иштерге А.А.Акматалиевдин «Чынгыз Айтматов жана боордош элдер адабияты» [17] деген эмгегин киргизсек болот. Темабызга тематикалык жактан жакын болгон айрым эмгектер, тактап айтсак, Е.И.Шагалова, Л.Строилов, Ж. М. Рыскулова тарабынан мындан 30 жыл мурун жазылгандыктан, ал эмгектер советтик идеологиянын таасиринен чыга алган эмес. Чынгыз Айтматовдун чыгармалары Германияда жана Европа өлкөлөрүндөгү изилденишин иликтеген мурдагы эмгектерден советтик системанын, идеологиянын таасирин оңой эле байкоого болот. Биздин иштин максаты – Чынгыз Айтматовдун табият берген талант-дарамети, дүйнөлүк классиканы кылдат өздөштүрүүсү, элдик фольклорду таяныч тутушу, салт менен жаңычылдыкты жуурулуштуруп, жазуучулук жогорку чеберчиликке жетишүүсү, анын көркөм-эстетикалык табылгыларынын табияты, көркөм ойлордун тереңдиги менен оригиналдуулугун камсыз кылуу жолдору, өз учурундагы жана кийинки адабий процесстен алган орду, турмушту жана адам мүнөздөрүн таанып билүүсү, кийинки чыгармачыл муундарга тийгизген таасири, образ түзүүдөгү чеберчилиги өндүү олуттуу маселелердин тек жайы Германияда ага арналган иликтөөлөрдө кандайча каралып, баалангандыгын иликтеп-изилдөө. Биздин диссертациялык ишибиз Кыргызстан эгемендүүлүккө жетишкенден кийин бул багытта жазылган алгачкы аракеттерден болуп эсептелет.

Изилдөөнүн предмети болуп Чынгыз Айтматовдун чыгармачылыгы жана чыгармалары тууралуу Германиядан жарык көргөн немис окумуштуу, сынчыларынын кийинки 1980-жылдардан берки мезгилдердеги эмгектери эсептелет.

Иштин актуалдуулугу. Чынгыз Айтматовдун чыгармачылыгы боюнча Германиядагы 80-жылдардын акырынан бүгүнкү күнгө чейинки изилдөөлөрдү системалуу, концептуалдуу иликтөөгө алуу бүгүнкү адабияттаануу илиминдеги зарылдык. Ошол изилдөөлөр боюнча Германиядагы Айтматов таанууну кыргыз илимий чөйрөсүнө, коомчулукка

жеткирүү менен улуттук Айтматов таануу илиминин диапазонун кеңейтүү мезгил талабы.

Изилдөөнүн принциби: Иште салыштырма-тарыхый метод колдонулду.

Иштин негизги объектиси. Чынгыз Айтматовдун чыгармаларын изилдөөгө арналган немис, орус жана кыргыз адабиятчы, сынчыларынын эмгектери жана жазуучунун чыгармалары болуп саналат.

Изилдөөнүн методологиялык негизин «Айтматов таануу» илимине тике жана кыйыр байланышы бар илимий изилдөөлөр, адабият таануу илиминин бүгүнкү күндөгү жетишкендиктери жана немис, орус жана кыргыз адабиятчыларынын эмгектери түздү. Атап айтканда, В.Г.Белинский, А. А. Бердяев, З. Кедрин, Б. Ашымбаев, К. Асаналиев, А. Акматалиев, В. Воронов, П. Глинкин, Г. Гачев, В. Коркин, В. Селиверстов, Л. Лебедева, В. Левченко, Мирза-Ахмедова, К. Бобулов, М. Борбугулов, А. Садыков, Ч.Жолдошева, А. Овчаренко, А. Эркебаев, Л. Үкүбаева, О. Ибраимов, К.Ибраимов, И. Лайлиева, М. А. Рудов, Е. К. Озмитель, А. Исенов, Х. Плавиус, Р. Опиц, Р. Шрёдер, А. Лачинян, К. Каспер, И. Флиге, И.Гучке, Ф. Хитцер, К. Вииланд жана О. Швенкенин Ч.Айтматовдун чыгармачылыгын изилдөөгө арналган эмгектери түздү.

Изилдөөнүн максаты жана милдеттери Чынгыз Айтматовдун чыгармачылыгы жана чыгармалары жөнүндөгү немис адабий сынында жарык көргөн изилдөөлөрдү, макалаларды, рецензияларды, конференциялардын материалдарын изилдеп, аларды илимий көз караштан анализдөө менен азыркы күндөгү немис «Айтматов таануусунун» абалы менен кыргыз журтчулугун жакындан тааныштыруу изилдөөбүздүн максатын түзүп, төмөндөгүдөй айрым милдеттерди чечмелөөнү алдыбызга койдук:

- Чынгыз Айтматовдун чыгармачылыгы боюнча жазылган немис сын-пикирлерин жана илимий изилдөөлөрдү системалаштырып жана аларды классификациялап, Германиядагы «Айтматов таануунун» илимий багыттарын аныктоо.

- Жазуучунун чыгармалары талдоого алынган эмгектерге илимий анализ жүргүзүү менен Чынгыз Айтматовдун чыгармаларына карата немистик көз караштардын өзгөчөлүктөрүн ачуу.
- Кыргыз жана советтик изилдөөчүлөр менен немис изилдөөчүлөрүнүн пикирлериндеги жакындыкты жана принципалдуу айырмачылыктарды белгилөө.
- Акырында изилдөөнүн жыйынтыгы боюнча 80-жылдардан берки Германиядагы Айтматов таануунун бүгүнкү күндөгү абалы боюнча жалпы корутундуларды чыгаруу.

Иштин теориялык жана практикалык мааниси.

Диссертациялык изилдөөнүн материалдары жогорку окуу жайларынын филология факультеттеринде, мектептерде адабият сабагын окутууда, жазуучунун чыгармачылыгына кызыккан адистердин (адабият тарыхчылары, сынчылар, аспиранттар, окутуучулар ж. б.) түшүнүгүн тереңдетүүдө пайдаланса болот, ошондой эле ЖОЖдордо Чынгыз Айтматовдун чыгармачылыгы боюнча атайын семинарларды өтүүдө да изилдөөнүн жыйынтыктарын пайдаланууга болот.

Коргоого коюлуучу **жоболор**:

1. Германияда 80-жылдардын акырынан бери бүгүнкү күнгө чейинки Айтматов таануу илиминин өнүгүүсү боюнча кыргыз адабият таануу илимине маалымат берүү.
2. Немис адабий сынында Чынгыз Айтматовдун чыгармачылыгындагы Адам жана Адамзат проблемасын иликтөөгө жасалган аракеттерди анализдөө.
3. Чынгыз Айтматовдун чыгармачылыгында фольклордун ролу, мааниси, функциясы боюнча немис сынчыларынын көз карашы.
4. Чынгыз Айтматов – билингвист феноменине Германиялык көз караш.
5. Чынгыз Айтматовдун романдарынын Германияда иликтенишине изилдөө.

Диссертациянын илимий жаңылыгы. Диссертацияда Чынгыз Айтматовдун чыгармачылыгы боюнча немис адабиятчыларынын, сынчыларынын өз мезгилинин тарыхый-социалдык, саясий-идеологиялык

талаптарына ылайык жазылган 80-жылдардын акырынан берки адабий сын макалалары, илимий эмгектери, изилдөөлөрү биринчи жолу системага салынып, концептуалдуу изилдөөгө алынды. Изилдөөнүн жүрүшүндө жазуучунун жалпы чыгармачылыгына же конкреттүү чыгармаларына берилген Германиядагы адабият таануу илиминдеги оң жана терс баа-ченем, талаштуу ой-пикирлер жалпылаштырылып, терең анализге алынып, ошол эмгектерге бүгүнкү күндүн көз карашынан илимий баа берилди. Жазуучунун немис адабият тарыхындагы ордун аныктоочу фактыларды, ой-пикирлерди жана көз караштарды иликтөө жолу менен Германиядагы «Айтматов таануу» илимин кийинки мезгилдердеги өнүгүү динамикасын аныктоо биздин изилдөөбүздүн жаңычылдыгын түздү.

Изилдөөчүнүн жеке салымы. Немис окумуштууларынын Чынгыз Айтматовдун чыгармачылыгы боюнча 80-жылдардан берки жарыяланган эмгектерине иликтөө жүргүзүп, ушул максаттын алкагында Германия мамлекетине барып, материал топтоп, немис окурманы, окумуштуулар менен жолугуп, алардан консультация, интервью алып, жүргүзүлгөн иштер боюнча кыргыз адабий илиминде диссертациялык эмгек жазууга жетишти.

Диссертациянын жыйынтыктарынын апробациясы: Диссертация – автордун 2009-жылдан бери жүргүзүп келген изилдөөлөрүнүн жыйынтыгы. Изилдөөгө алынган илимий-теориялык жоболордун негизинде диссертациялык иштин мазмуну боюнча республикада жана Талас областында өткөрүлгөн илимий конференцияларда темага байланыштуу бир канча докладдар жана илимий баяндамалар жасалган.

Иштин мазмунун чагылдырган 11 макала жарык көргөн.

Иштин курамы. Диссертациялык иш киришүүдөн, жети бөлүктү камтыган эки баптан жана корутундудан турат. Иштин аягында пайдаланылган адабияттардын тизмеси жана тиркеме берилди. Иштин жалпы көлөмү 149 беттен турат. Колдонулган адабияттардын саны – 105.

1-бап. Германия Демократиялык Республикасынын акыркы жылдарындагы Айтматов таануунун абалы (1984-1990 жылдар)

1.1. Германия менен Кыргызстандын ортосундагы адабий жана илимий байланыштар

Мындан 40-50 жыл мурун немис калкы Чынгыз Айтматовду алыстан, советтик бир орус жазуучусу катары билген болсо, бүгүнкү күнү Айтматовду жакындан, башкача айтканда керемет чыгармалары аркылуу кыргыз жазуучусу катары жакшы таанышат.

Кыргыз жазуучусу Чынгыз Айтматовдун чыгармачылыгына дуйнөнүн бардык элдериндей эле немис окурмандары да абдан кызыгып көңүл бөлүшөт. Немис окурмандарынын жазуучунун чыгармаларына карата өзгөчө тартылуусунун себебин өз учурунда Чынгыз Айтматов «Иностранная литература» журналынын 06.04.2007 санында кабарчы Мария Каменецкая менен болгон маегинде, кабарчынын; – Чингиз Торекулович, на встрече с читателями вы сказали, что особенно теплый прием вам оказывают любители литературы в Германии. С чем это может быть связано? – деген суроосуна; – «Да, это правда. Для меня немецкие читатели – просто чудо. На каждой встрече собираются по тысячи человек. Думаю, Германия выстрадала любовь к книге, оттого и прием такой. Книга для немцев – не просто удовольствие, я полагаю. Французы, голландцы, бельгийцы более холодные. Они спокойнее и немного равнодушнее, они не проявляют такого интереса, внимания, такой страсти к чтению, как немцы», - деп берген жообунан билсек болот. Ошондой эле Германиянын басма сөзү өзүнүн окурмандарына «Сиз эң атактуу деп кайсы жазуучуну эсептейсиз жана кимдин чыгармаларын жактырып, көбүрөөк окуйсуз?» деген суроо бергенде, немис окурмандарынын анкетадагы жоопторунда Чынгыз Айтматовдун ысмы көп кездешкен [14. 1988. 112.]. Ушул сыяктуу дагы бир интернет сайттарынан кайсы бир жолугушууда кабарчынын: «Сиз эң стабилдүү окурмандарыңыз катары кайсы улутту айтаар элеңиз?» деген суроосуна Чынгыз Айтматовдун: «Менин эң стабилдуу

окурмандарым немис калкы», - деп берген жообун, же болбосо Локумда сүйлөгөн сөзүндө: «Бүгүн мени ойлондурган нерселер жөнүндө силерге айтып берүүгө уруксат этиңиздер. Соңку жылдары мен сүрөткер катары немис маданиятына кызыгуум артып жакындап баратсам, немис маданияты да өз кезегинде менин чыгармаларым аркылуу мага жакындагандай сезилет. Эгерде менин кийинки китебим жарык көрүп калса, мен немис коомчулугунун алдына чыкпай калышымды элестете албайм. Ал гана эмес немис адабий сыны, гезиттер жана журналдар менин ар бир чыгармама карата пикирин билдирип, назар салганына көнүп бараткандаймын. Эгерде чыгармаларыма карата мындай кызыгуу болбой калса, мындай жагдай менин көңүлүмдү чөгөртмөк деп ойлойм. Бизди бөлүп турган коомдук системага карабай, маданият жана адабият, искусство аркылуу биригип баратышыбыз жомоктогудай укмуш нерсе экени мени кубандырат. Албетте, биздин дүйнөтааным, аң-сезимибиздеги айырмачылыктарга басым жасап, бизди бөлүүгө аракет кылган адамдар да жок эмес. Бирок, ошого карабай маданият өз жолу менен өнүгүп жатат. Айталы, немис маданияты менен жашоосунан кабары жок совет жазуучулары үчүн немис маданияты дүйнөлүк маданияттын бир бөлүгү болуп калды. Сөз болуп жаткан маданий байланыштар менин да акыл ишмердигимдин бир бөлүгү болуп калгандыгын айта кетким келет. Мен муну бирөөгө жагалданайын деп айтып жаткан жокмун, болгону иштин жөнүн айтып жатам» [73: 193-б.]. (Немис тилинен кыргыз тилине которгон – Г. Сатаева)

Жогорудагы фактылар Чыңгыз Айтматов дүйнөлүк адабияттагы эң окумдуу автор катары ХХ кылымдын тарыхына түбөлүк жазылып калгандыгын жана анын чыгармачылыгын атайын үйрөнүү үчүн планетанын түрдүү булуң-бурчтарындагы университеттер, колледждер, мектептер, лицейлер, гимназиялар өз окуу программаларына, окуу китептерине киргизгендигин ырастайт.

Адабият, маданияттардын өз ара байланышынын жакындашуусун жаңы дэңгээлге көтөрүү үчүн албетте, биринчи кезекте мамлекеттердин ортосунда

жакшы алака, байланыш түзүлүшү керек. Ушул жагдайдан алганда Кыргызстан менен Германиянын ортосундагы тарыхый мамиле, байланыштын тарыхына сереп салуу маанилүү маселелерден.

Кыргызстан менен Германиянын ортосундагы байланыш Германия демократиялык мамлекет кезинен эле башталганы белгилүү.

Эки мамлекеттин саясий-экономикалык байланыш, алакаларынын контекстинде илимий-маданий байланыштары да жогорку деңгээлде болгон.

Кыргызстан жана Германиянын өз ара мамилешүүсү жалаң гана Чынгыз Айтматовдун чыгармачылыгы аркылуу эмес, көптөгөн илимий - практикалык байланыштар аркылуу да ишке ашып келгендигин билебиз. Ага төмөндөгү фактылар далил боло алат. Айтсак, Кыргыз ССРинин Илимдер Академиясы Германиянын окумуштуулары менен болгон байланышы өткөн кылымдын 60-жылдарынан бери уланып келүүдө. Бул убакыт аралыгында кыргыз окумуштуулары Германияга жакшы эле таанылып, атүгүл республикалык Илимдер Академиясынын окумуштуулары жана илимий кызматкерлери Германиянын көрүнүктүү окумуштууларынын илимий-изилдөө иштеринин жыйынтыгы жана ыкмаларын жакшылап үйрөнүп жана аларды өздөрүнүн иштеринде колдонуп келишкен. Германияда өткөрүлгөн конференцияларга, симпозиумдарга Кыргызстандын көрүнүктүү окумуштуулары А.А.Алтымышев, С.А. Авершин, О.Д. Алимов жана башка окумуштуулар ар кайсы жылдарда катышышкан. 60-жылдардын ортосунан баштап Кыргызстандын окумуштуулары Германияга, Германиянын окумуштуулары биздин республикага илимий командировкаларга байма-бай каттап турушкан [59]. Кыргыз окумуштууларынын илимий эмгектери Германияда белгилүү даражада тааныла баштаган. 1959-жылдан 1979-жылга чейин Германияда Кыргыз ССРинин Илимдер Академиясынын окумуштуулар жана илимий кызматкерлери тарабынан 80 илимий эмгек жарык көргөн [50].

Кыргыз ССРинин Илимдер Академиясынын илимий китепканасы менен Германиянын Улуттук китепканасынын ортосунда да өз ара китеп алмашуу 1956-жылдан баштап өнүгө баштаган. Кыргызстандын Улуттук

китепканасынын (1956-2000 жж.) өз ара китеп алмашуусу Германиянын Дрездендеги техникалык Университети, Эберсвальддагы немис этнологиялык институту, Йена органикалык эмес химия институту, Лейна-Мерзбург химия техникалык институту, Гёттиңгендеги Георг-Август Университетинин илимий китепканасы менен байланыш улам өсүп-өнүгүп турган. Айта кетчү нерсе, бүгүнкү күндө төмөнкү Саксониядагы Гёттиңген шаарындагы Георг-Август Университетинин илимий китепканасында Чынгыз Айтматовдун чыгармаларына жана чыгармачылыгына тиешелүү 96 китеп топтолгон. Ал китептердин тизмесинин көчүрмөлөрү №3 тиркемеде берилди.

Кыргыз ССРинин Илимдер Академиясынын борбордук илимий китепканасы Германияга 1414 китеп, 435 экземпляр мезгил-мезгили менен чыгып туруучу басылмаларды жөнөтсө, Германиядан 151 китеп, 2603 нуска газета-журналдар, брошюралар алынган.

Немис жазуучуларынын чыгармалары кыргызчаланып, басма сөздө жарыяланып турган. Кыргыз окурмандары Кениг Хармут, Лютер Кун, Андре Виллерс, Герман Кант, Лаабе Ёхен, Эрвин Штриттматтер жана башка немис жазуучуларынын прозалары менен таанышууга мүмкүнчүлүк алышкан [90].

«Униосферлаг» басмасынын жетекчиси Лисион Лайтис «Кызыл жоолук жалжалым» («Делбирим») повести немис тилинде кайрадан массалык тираж менен басылып чыгып, 1986-жылдын эң атактуу бестселлердин тизмесине киргенин кабарлап куттуктаган. Алда качан, мындан көп жылдар мурун, чыккан повесть автордун жаш кезектеги чыгармасы экендигине карабастан, Европа өлкөлөрүндө бестселлер катарында жарыяланышы жана андай чыгармалардын арасында алдыңкы орунду ээлеши чыгарманын али да болсо окурмандардын эстетикалык талаптарын канааттандырып жаткандыгын билдирет [14].

Кыргызстан менен Германиянын илимий байланыштары филология багытында да уланып турган. Мисалы, ГДРдин түзүлгөндүгүнүн 35 жылдыгынын урматына Лейпциг шаарында ономастика (тил илиминде энчилүү аттарды үйрөтүүчү бөлүм) боюнча 15-Эл аралык Конгресс өткөрүлүп,

анда да Кыргыз ССРинин Илимдер Академиясынын Тил жана адабият институтунун кызматкери Ш.Жапаров доклад менен чыгып сүйлөгөн. Жыйнакка Ш.Жапаровдун «Созвучие в киргизских антропонимах» жана А. Орусбаевдин «Европейские имена киргизов» [14] аттуу макалалары жарык көргөн. Өз кезегинде Германиянын (ГДР) филологдору да Кыргызстанга келип турушкан. Мисалы, Кыргыз ССРинин Илимдер Академиясынын Тил жана адабият институтунан Германиянын белгилүү айтматовтаануучусу, «Нойес Дойчланд» газетасынын бөлүм башчысы И.Гучке Чынгыз Айтматовдун чыгармачылыгы боюнча материалдарды топтоп кеткен [52:]. Ал мектепте окуп жүргөндө эле Айтматовдун аңгемелерине, повесттерине кызыккан, ал эми филологдук кесипти тандап алууда, өзүнүн айтканына караганда, кыргыз жазуучусу чоң таасир берген.

Германиянын окурмандарын кыргыз адабияты менен тааныштырууда немис, орус, англис, испан тилдеринде чыккан «Советтик адабият» журналы зор салым кошкон. 1985-жылы аталган журналдын экинчи номеринде Кыргыз республикасынын адабиятынын абалы тууралуу, Германияда Айтматовдун китептери чоң кызыгууну жаратып жаткандыгы тууралуу жана Айтматовдун китептеринин бардык жыйнактары, бир канча монографиялар жана кыргыз Эл жазуучусу Чынгыз Айтматовдун чыгармалары тууралуу макалалар жарыяланып турарын жарыялаган.

СССР учурунда эле адабияттардын өз ара байланышына жана өз ара таасирленүүсүнө чоң көңүл бурулган. Мындай өз ара таасирленүү, байланыш жалаң гана СССР элдеринин адабияттарынын ортосунда болбостон, ошол доордогу социалисттик деп эсептелген мамлекеттердин адабияттарынын ортосунда да жүргөн. Совет мезгилинде совет доору менен жаралган жаш жазма адабият (младописьменная) деп эсептелсе да, кыргыз адабияты көптөгөн социалисттик мамлекеттердин адабияттары менен карым-катнашта болгондугу белгилүү. Алардын бири Германия демократиялык республикасы эле. Германия демократиялык республикасынын кыргыз элине, анын бай фольклоруна болгон кызыгуусу XIX кылымдын орто ченинен эле башталган

десек болот. Тактап айтсак, орус басма беттерине «Заметки Русского географического общества» (1851) деген макаланын жарыяланышы менен башталат [47]. Бул макала 1852- жылы эле Германияда которулуп бастырылган экен [27].

Германия демократиялык республикасында кыргыз элинин рухунун туу чокусу болгон «Манас» эпосунан эпизоддор жарыяланып, ал тургай немис элинин таланттуу котормочусу Л. Горнунг тарабынан эпос немис тилине которулуп басылганын, ошондой эле «Манас» эпосунан «Манастын уулу менен коштошуусу» боюнча үзүндү немис тилинде Венгердик чыгыштаануу журналына жарыялангандыгын жана да манасчы Саякбай Каралаев тууралуу маалыматтар менен немис окурмандары Совет доорунда эле тааныш экендигин бизге чейинки Айтматовдун ГДРде изилдениши тууралуу диссертация жазган изилдөөчү Е. И. Шагалова белгилейт.

Е.И. Шагалованын диссертациялык эмгегинде ошондой эле кыргыз акын-жазуучуларынын бир тобунун, мисалы Ш. Бейшеналиев, Р. Рыскулов, С. Эралиев, К. Каимов, Т. Сыдыкбековдордун айрым бир чыгармалары менен немис окуучулары өз тилдеринде таанышып жаткандыгы тууралуу да сөз болот [100].

Немис адабий чөйрөсүндө кыргыз фольклору жана адабияты жөн гана тааныштырылуу менен чектелген эмес. Белгилүү немис окумуштусу Р. Опиц кыргыз адабиятынын өнүгүшүнүн тарыхый этаптарын, тактап айтканда, фольклордон профессионал адабиятка чейинки басып өткөн жолуна сереп салып, ал тууралуу Советтер Союзунун адабиятына арналган эмгегинде атайын өзүнчө бөлүм жазган. Аталган кыска очеркте кыргыз акын-жазуучу, драматургдары: К. Баялинов, А. Токомбаев, Т. Сыдыкбеков, Ж. Бөкөнбаев, К.Маликов, Ж.Турусбеков, К.Жантөшев, Т.Үметалиев, А.Осмонов, Н.Байтемиров, Т. Абдымомуновдун чыгармачылыктары боюнча обзор берүү менен Р. Опиц 30-40-50- жылдардагы кыргыз адабиятынын өнүгүш процесси боюнча пикирин айткан жана жогорудагы жазуучулардын кыскача өмүр баяндары менен да немис окурмандарын тааныштырууга аракет жасаган [100].

Кыргызстан менен Германиянын илимий, адабий, маданий байланышы боюнча СССР жана ГДР кезиндеги иштерди эскерип олтуруп, тилекке каршы бүгүнкү күндө мындай карым-катнаш солгундап кеткенин өкүнүү менен эскерсек болот. Бүгүнкү күндө Кыргызстанда да немис жазуучуларынын чыгармаларын кыргыз тилине которуп бастырып чыгаруу иши такыр эле колго алынбай калды. Кыргыз акын-жазуучулары, илимпоздорунун өз ара байланыштары тарыхый-экономикалык, саясий кырдаалга байланыштуу бир топ эле начар абалга келди десек болот. Бирок ошондой болсо да залкар жазуучубуз Чынгыз Айтматовдун чыгармачылыгына болгон кызыгуу Германияда мурда кандай болсо азыр да күчтүү экендиги кубандырат. Чынгыз Айтматовдун чыгармалары немис коомчулугун өзүнүн философиялык тереңдиги, гумандуу мазмуну, турмуш чындыгын сүрөттөөдөгү поэтикалуугу, эстетикалуулугу менен өзүнө тартып келет. Эгерде мурунку учурда немис окурмандары дүйнөдө социалисттик лагердин биримдиги жашап турган учурда жазуучунун чыгармаларынан партиялуулукту, социалисттик коомду курууда үлгүнү, социалисттик аң-сезимдин жогорку көрсөткүчүн көрүшсө, азыр жазуучунун чыгармаларынан жалпы адамзатка тиешелүү маселелерди табышууда, алар боюнча ой жүгүртүүгө түрткү берген руханий күчтөрдү көрүшүүдө.

Чынгыз Айтматов менен немис окуучуларынын, немис коомчулугунун, немис окумуштууларынын байланышынын тарыхы узак мезгилдерди кучагына алат. Алардын айрым бир маанилүү учурларына кыскача токтоло кетсек, алар төмөнкүлөр:

СССРдин 50 жылдыгынын урматына Германиянын Эрфурт шаарында Чынгыз Айтматовдун чыгармачылыгына арналган 7-адабий конференция өткөрүлгөн. Чынгыз Айтматовдун чыгармаларындагы социалдык көйгөйлөр Р. Опиц, Х.Плавиус, А.Латхиниан, Р.Шрёдер жана ГДРдин башка адабиятчыларынын макалаларында ачып көрсөтүлүп, К.Маркс университетинин жыйнагына жарыяланган [102].

Кыргызстандын акын-жазуучулары Германияга ар кандай эл аралык форумдарга, жолугушууларга катышыш үчүн жана ал өлкөнүн экономикалык жана маданий деңгээлдери менен таанышуу максатында баймабай каттап турушкан. Чынгыз Айтматов Германияга бир нече ирет барган. Мисал үчүн айрым барып келүүлөрүнөн айта турган болсок, 1981-жылы ГДР жазуучулар Союзунун жана Берлиндеги «Фольк унд Вельт» басмаканасынын чакырыгы боюнча Дрезден шаарында Германиянын адабиятчылары менен Батыш Берлинде өткөрүлгөн жазуучулардын форуму тууралуу ой бөлүшкөн. Ошондой эле Айтматов Берлин аянтындагы театрдагы жолугушууда чыгармаларынан үзүндү окуп жана өзүнүн чыгармаларын эң алгач басып чыгарган «Фольк унд Вельт» басмаканасынын кызматкерлери менен жолугушууда болгон. 1983-жылы бул басмакана кыргыз жазуучусу Чынгыз Айтматовдун чыгармалар жыйнагынын төртүнчү басылышын басып чыгарган. Чынгыз Айтматов «Кылым карытар бир күн» романы аталган басмаканадан жарык көргөндө, «Фольк унд Вельт» басмаканасы тарабынан чакырылып, Чынгыз Айтматовдун бул чыгармачыл иш сапарга барып келүүсү Германиянын басма сөз каражаттары аркылуу ирети менен берилип турган. Өз кезегинде Германиянын көрүнүктүү адабият ишмерлери, акын-жазуучулары, адабий сынчылары Кыргызстанга өз коллегалары менен жолугууга, чыгармачылык пландары менен пикир алмашуу үчүн, же болбосо юбилейлик салтанаттарга келип турушкан. Мисалы, 1978-жылы Чынгыз Айтматовдун 50 жашка чыккан юбилейлик салтанатына ГДРдин искусство Академиясынын президенти Конрад Вольф келип, Айтматовго ГДРдин искусство Академиясынын корреспондент-мүчөсүнүн дипломун жана «Алтын бутак» («Золотая ветв») ардак белгисин тапшырган [83]. Ушул эле жылы Фрунзеге командировка менен «Ваймарер Байтраге» адабий-сын журналынын көрүнүктүү сынчысы Х. Плавиус келип, Айтматов менен кыргыз, немис адабиятында гана эмес, дүйнөлүк адабиятта болуп жаткан көйгөйлөр тууралуу узакка созулган маек жүргүзүлгөн [83]. Бул маек толугу менен «Ваймарер

Байтраге» адабий-сын журналынын Октябрь революциясынын 60 жылдыгына арналган номерине басылып чыккан.

1984-жылы биздин республикага ГДРдин жазуучусу З.Шютт келип, Кыргыз ССРинин Жазуучулар Союзунан Чынгыз Айтматов менен жолугуп, Фрунзе шаарынын коомдук жашоосу менен таанышып кайткан. «Нойес дойчланд» газетасынын маданият бөлүмүнүн башчысы И.Гучке Айтматовдун чыгармалары жана чыгармачылыгы тууралуу материалдарды топтогонго бир нече жолу келип кеткен. Ал «Айтматовдун чыгармаларында адамзат көйгөйлөрү, жомоктор жана мифтер» аттуу эссе жанрдагы китептин автору болуп эсептелет (Германияга болгон илимий сапарымда бул китептин оригиналын таап, ксерокөчүрмөсүн ала келдим - Г.С.).

Китеп үч баптан турат. I бап «*Schecker ist mein Grundkapital*» - «Шекер менин негизги капиталым» деп аталат. Мында И. Гучке Айтматовдун туулуп өскөн айылы Шекерге келгендеги уккан-көргөндөрү тууралуу топтоп кеткен материалдары боюнча өзүнүн көз карашын билдирген.

II бап «*Denken wir über die Mythen und Legenden nach...*» «Миф жана легендалар боюнча ой жүгүртөбүз» деп аталып, Айтматовдун чыгармаларындагы мифтер, легендалар жана жомоктор, алардын чыгармалардагы ойногон ролу жөнүндө жазылган.

III бап «*Die Sittlichkeit der Literatur*» - «Адабияттагы ыймандуулук» деп аталат. Мында Айтматовдун чыгармаларындагы ыймандуулук тууралуу жазылган.

Чынында да Айтматов – бүт өмүрүн адам тагдыры менен аалам тагдырын сүрөттөөгө арнаган улуу сүрөткер. Аны кызыктырган башкы проблема: адам жана табият, адамдын адамдык касиетти – сапаты, табият алдындагы улуулугу. Башкача айтканда, жазуучуну кызыктырган маселе – адам жөнүндөгү нукура философиялык – ыймандык проблема. Ушундай идеялык максатка байланыштуу Чынгыз Айтматовдун чыгармаларынын көркөмдүк түзүлүшү да өтө татаал. Анда реалдуулук менен шартуулук айкаш келип, бири-бирине өтмө катар өтүп, өзүнчө бир бүткөн көркөм организмди түзөт.

Турмуш менен мифти, реалдуулук менен шарттуулукту айкалыштыруу аркылуу жазуучу укмуштай көркөмдүк негиз түзөт да, адам жөнүндөгү философиялык жалпылоого жетишет. Бул жалпылоо боюнча: адам кандай гана татаал, кандай гана кыйын абалда калбасын, ал өзүнүн бийик адамдык наамын, адамдык мартабасын түшүрбөөгө тийиш. Жазуучу өзүнүн чыгармаларында кайталангыс каармандарды жаратып, алардын образдарын ачып көрсөтүү – Айтматовдун чыгармаларындагы негизги тема, проблема болуп саналат десек да болот.

Кыргыз элинин улуу акыны Алыкул Осмоновдун поэзиясында мындай ыр саптары бар: «Кудайга миң мертебе калп айтсам да, ырыма бир мертебе калп айта албайм». Чынгыз Айтматов да дал ушундай өзүнүн чыгармасына, өзүнүн каармандарына эч убакта калп айтпаган, чындык канчалык оор болсо дагы, аны акыр аягына чейин аёсуз айткан жазуучулардын катарына кирет. Ушул жагынан алып караганда ал абдан чынчыл жазуучу. Каарманга, чыгармага карата болгон аёсуздук жазуучулук ак-ниеттен, турмушта кездешүүчү конфликтини жымсалдабай, тарап-бутабай, жеткен чындыкты толук айтуу максатында келип чыгат. Ошондуктан, Чынгыз Айтматовдун каармандары каардуу турмуштук, адеп-ахлактык сыноолорго туш келишет, күтүлбөгөн аёсуз каршылыктарга жолугушат, адилетсиз өкүмдөрдү да баштарынан өткөрүшөт, бирок алар багынышпайт, орто жолдо калышпайт, баштаган иштерин, көздөгөн максаттарын эмнеси болсо да, акыры аягына жеткиришет. Айтматовдун кайсы оң каарманын албайлы, алардын ар бири өз идеясын ишке ашырыш үчүн эч нерседен тартынбайт. Идея-максат аларды шыктандырат, алга жетектейт, тынымсыз аракетине келтирет. Алар - баарынан мурда идеянын кишилери. Алар бири-биринин кайталанмасы эмес, ар бири жекече инсан. Мунун себеби автор негизги идеялык концепцияны ар бир каармандын психологиялык индивидуалдуулугун, өзгөчө тагдырын ачуу аркылуу сүрөттөйт.

Немис окуучулары да Чынгыз Айтматовдун чыгармаларынан эң биринчи кезекте адам тагдырын көрүшөт. Анын каармандары алыскы

Кыргызстанда жашашса да өз тагдырлары, жашоого болгон умтулуулары, күрөштөрү, ыйман-философиялары боюнча немис адамдарына рух дүйнөсү боюнча жакын. Ошондуктан биз үчүн Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларын алардын сүйүп окушунун себебин, жашыруун сырын билүү дагы маанилүү. Ушул максатта 2012-жылы Германияга атайын жол тартып, изилдөө ишимдин максатына ылайык немис окурмандары менен жолугушуп, алар менен жакындан пикирлешүүгө жетиштим.

Мен мурунку ФРГга тиешелүү болгон төмөнкү Саксониядагы Гёттинген шаарындагы Георг-Август Университетинин немис тилин чет тили катары окутуу кафедрасында болдум. Менин изилдөө сапарымдын негизги максаты Германияда Айтматовдун чыгармаларын немис окурмандарынын кабыл алышын иликтөө жана Айтматовдун чыгармачылыгына, чыгармаларына арналган макалаларды, рецензияларды таап, материал топтоп келүү болчу. Төмөнкү Саксониядагы Гёттинген шаарындагы Георг-Август Университетинин славян тилдер кафедрасында, немис тилин чет тили катары окутуу кафедрасында жана Германистика кафедрасында профессор Андрее Бөгнер, Моника Лөнкер менен бирдикте Айтматовдун өзүнө жана чыгармачылыгына тиешелүү суроолор аркылуу сурамжылоо ишин жүргүздүк. Сурамжылоодо коюлган суроолор:

- 1) Сиз Чыңгыз Айтматовду билесизби? Айтматовдун чыгармаларын окуп көрдүңүз беле?
- 2) Айтматовдун кайсы чыгармасы сиздин эң сүйүктүү чыгармаңыз болуп саналат?
- 3) Силердин факультетиңерде Айтматовдун чыгармалары боюнча атайын курс барбы?

Натыйжада төмөнкүдөй жыйынтыкка ээ болдук, башкача айтканда, сурамжылагандардын дээрлик үчтөн бир бөлүгү Айтматовду билишээрин жана чыгармалары менен тааныш экендигин билдиришти. Эң белгилүү повесттери «Жамийла», «Биринчи мугалим», «Ак кеме», «Жаныбарым, Гүлсары», романдарынан «Кыямат», «Кылым карытар бир күн», «Кассандра

эн тамгасы» экендигин билдиришип, ал эми эң сүйүктүү чыгармалары катары «Жамийла» жана «Ак кеме» повесттерин жактыраарын айтышты. Айрым окурмандар «Ак кеме» тууралуу ой-пикирлерин да айтып жатышты. «Ак кеме», «Жамийла» повесттери тууралуу айтылган айрым ой-пикирлерди мисал келтире кетсек; «Ак кеме» повестин жараткан талант мени абдан таң калтырды. Мен алгач андагы айрым үзүндүлөрдү окуганымда мифологиялык жомок окшойт деп ойлогом. Чыгарманы окуп бүткөндөн кийин көркөм реалисттик чыгарма экендигин сездим», - деп Профессор Матиас Фрайзе оюн билдирсе, Лина Фризен: «Мен өзүм анча деле кызыгып окуган окурман деле эмес болчумун, бирок «Ак кеме» повестин колумдан түшүрбөй окугандан кийин, өзүмдү Айтматовдун чыгармаларын ынтызар окуган окурман катары эсептеп калдым», - деп өзүн Айтматовдун чыгармаларын ынтызарлык менен окуурун билдирди. (Немис тилинен кыргыз тилине которгон – Г. Сатаева).

«Мен Айтматовдун китебин колума алганда өзүмдү бактылуу сезем. Эгер Айтматов 100 китеп жазса, мен 100 китебин окуур элем», - деп Елке Штемберг да Айтматовдун сүйүктүү окурманы экендигин айтса, «Ак кеме» абдан жакшы жазылган чыгарма, бирок баланын өлүп калганы мени абдан ойлонтту», - дейт Сюзанна Франди. (Немис тилинен кыргыз тилине которгон – Г. Сатаева).

«Жамийла» повести жөнүндө да бир топ жылуу пикирлер айтылды. Маселен: «Жамийла» чындыгында да сонун жазылган чыгарма. Мында дароо эле түшүнө койчу эмес, акырындык менен түшүнүүгө алып келген тереңдик жатат. Башка өлкө, бөлөк адамдар, башка маданият экендигин билип турсаң деле ошолорду сүйө баштайсың», - деп Анна Виттман айтса, «Мен үчүн Чыңгыз Айтматовдун китептеринен ашкан укмуш нерсе жок экенин айткым келет. Тилекке каршы, китеп дүкөндөрүнөн керемет новелла «Жамийланы» гана табууга болот. Менин досторум көп, аларды бул автор менен тааныштырууга да жетиштим. Алар толкундануу менен анын чыгармаларынан көбүрөөк окууга дилгирленип калышты. Ак тилектен салам жолдойм, - деп Кыргызстанда төрөлгөн, азыр Германияда жашап жаткан Лина Фризен «Кыргызстандагы балалык» китеби жөнүндө: «Кандай гана сонун

китеп. Мен дагы Кыргызстанда төрөлгөм. Бул китепти окуганымда өзүмдүн балалыгым эсиме түштү. РАХМАТ!», - деди Кыргызстанды сагынганын да жашырган жок. (Немис тилинен кыргыз тилине которгон – Г. Сатаева).

Ал эми үчүнчү суроого сурамжыланган студенттердин көпчүлүгү аларда Айтматовдун чыгармалары боюнча атайын курс жок экендигин билдиришти. Славян тилдер кафедрасынын башчысы адабияттаануучу, профессор Матияс Фрайзе менен болгон маегибизде алар Айтматовдун чыгармалары менен «Чет элдик көркөм адабият тарыхы», «Тандалган көркөм адабият», «Азыркы адабияттаануу» курстарынан өтүшөөрүн айтты. Мындай курстар кээ бир факультеттердин гуманитардык илимдер жаатында жана славян тилдер кафедрасында өтүлөт. Бул жерден алар кыргыз жазуучусунун өмүрү жана чыгармачылыгы менен таанышышат.

Георг-Август университетинин славян тилдер кафедрасында бул курстар үчүн жумасына эки сааттан бөлүштүрүлүп, бир семестр окутулат. Курс немис тилинде өтүлөт. Курста атайын кыргыз жазуучуларына алты саат бөлүнгөн. Белгилеп кете турган нерсе, кээ бир студенттер Айтматовдун чыгармаларын окуп гана тим болбостон, Чыңгыз Айтматовдун чыгармалары боюнча рефераттарды, курстук иштерди да жазышкан. Мисалы, Георг-Август университетинин славян тилдер кафедрасында 1990-жылдан 2008-жылга чейин кыргыз жазуучусунун чыгармаларына арналган отуздай эмгек жазылган.

Профессор Матияс Фрайзенин айтуусу боюнча кайсы чыгарманы өтүшөөрүн окутуучу өзү тандап алып, атайын анализдөөгө алынаарын билдирди. Мында немис тилин чет тили катары окутуу жана германистика кафедраларында көбүнчө эле «Жамийла», «Ак кеме» чыгармаларын тандап алынаарын, ал эми славян тилдер кафедрасында жогоруда аталган чыгармалардан тышкары дагы «Биринчи мугалим», «Жаныбарым, Гүлсары», «Кыямат» деген чыгармаларын окуп, талдоого алышаарын айтышты. Сурамжылоого бардыгы болуп 1460 студент катышышты. Сурамжылоонун негизинде төмөнкүдөй таблица пайда болду. (Таблица 1,2)

Таблица№1

Суроолор	Бардыгы	Германистика	Факультет аралык	Славян тилдер
Сиз Чынгыз Айтматовду билесизби?				
Бардыгы:	1460	563	411	486
«Ооба»	522	126	184	212
«Жок»	938	437	227	274
Чынгыз Айтматовдун чыгармаларын окудунуз беле?				
Бардыгы:	1460	563	411	486
«Ооба»	438	118	116	204
«Жок»	1022	445	295	282

Таблица№2

Суроолор	Славян тилдер	Факультет аралык	Германистика
Чынгыз Айтматовдун кайсы чыгармасы сиздин эң сүйүктүү чыгармаңыз болуп саналат?	«Ак кеме» «Жамийла» «Жаныбарым, Гүлсары» «Кыямат» «Биринчи мугалим»	«Ак кеме» «Жамийла» «Жаныбарым, Гүлсары»	«Ак кеме»

Айтматовдун «Жамийласы» мектеп программасына киргизилгендигин төмөнкү мектеп окуучуларынын жазган сочинениелеринин үзүндүлөрүнөн көрө алабыз: «Бул китепти мен мектепте 10-класста окушум керек эле. Бирок мага туура эскертишкендей бул китепти эртерээк окуганым туура болуптур. Алгач ирет окуганымда чыгарма менин кызыгуумду туудурган эмес. Ал эми экинчи ирет окуганымда андагы терең маани мени таң калтырды. Кайсы бир жерде укмуштуудай окуялар болуп жаткандыгын түшүндүм. Чынгыз Айтматовдун стили татаал. Мен махабат баяндарын сүйүп окуган деле адам эмесмин. Бирок бул китептин мага жардам бериши мени таң калтырат», - деп Зюзи Кленгел жазса, 09. 09. 2006 (Немис тилинен кыргыз тилине которгон – Г. Сатаева) «Кечээ мен бул китепти аргасыздан окудум, себеби бул чыгарма менин экзамендик тапшырмам эле. Кээ бир жерлерин түшүнбөгөндүгүмдөн кайталап окууга туура келди. Окуп жатканда кээ бир жерлерин белгилеп олтуруп, китеп жөнүндөгү ар кыл пикирлердин жаралуу себебин түшүндүм. Менин оюмча «Жамийла» укмуштуудай сонун китеп. Андыктан анын окурмандары арбын болуп, андагы сонун нерселерди табышаарына ишенем. Бул китеп менин колума тийгендиги үчүн бактылуумун жана менин рефератым да ошого жараша болооруна ишеним артам.», - дейт Каролин Кезлер, 30. 05. 2006. (Немис тилинен кыргыз тилине которгон – Г. Сатаева).

«Бул китеп мага бирөөлөр аркылуу сунушталып, колума тийип калгандыктан окуп чыктым. Мындан тышкары реферат жазуу үчүн татыктуу китеп таппай жүргөм. «Махабат тууралуу керемет баян» экендигине чындап көзүм жетти. Жазуучунун жазуу стили мени таң калтырды, себеби эмоционалдуу муңайым сезимдерди козгоп кетти», - деген Катрин, 18. 05. 2006. (Немис тилинен кыргыз тилине которгон – Г. Сатаева).

«Мында баш каарман «Жамийла» жөнүндө баяндалыптыр. Бул чыгарма чындап эле «Махабат туурасындагы эң укмуш чыгарма» экен. Менин буга чейинки адабий билимиме таянып бул чыгарманы талдоодон тартынып турам. Ошондой болсо да чыгарма «талаа толо гүлгө оронгон» орус тилинде кандай жазылса, котормо деле андан кем калышкан эмес. Кимдир бирөө бул китептен

классикалуу сүйүү баянын издесе жаңылышат. Себеби Жамийла менен Даниярдын ортосундагы махабат назик, жылаажындын шыңгыр үнүндөй тил менен берилген. Автор Кыргызстандын ландшафын ушунчалык таасирдүү сүрөттөгөндүктөн, кол сунсаң жетчүдөй таасир калтырат.»,- деп Милана Цаубер Кыргызстандын жаратылышынын абдан кооз экендигине абдан таасирленгендигин билдирген. 25. 05. 2006. (Немис тилинен кыргыз тилине которгон– Г. Сатаева).

Ал эми Гетруде Хилдегард, Лизолетте Хайнс жана Отто менен Каал «Кимде-ким бул новелланы тажатма деп эсептешсе, аларга айтаарым: СИЛЕР ЭЛЕСТЕТЕ АЛБАЙСЫҢАР демекчимин. Биз бул жөнүндө доклад жасоо менен, «Жамийланы» мектеп программасына киргизүүнү сунуштайт элек. Бул сүйүү жөнүндө дүйнөдөгү эң ажайып окуя»,- деп өзүлөрүнүн ойлорун ортого салышкан. 18. 03.2006 (Немис тилинен кыргыз тилине которгон– Г.Сатаева).

«Мен «Жамийланы» биринчи жолу колума алып окуп чыкканда, бул китеп жөнүндө реферат жазууга өз ыктыярым менен макул болгонума абдан өкүндүм. Чынын айтсам, бул китеп менин мурунку окуган китептериме салыштырганда мен үчүн ушунчалык зэриктирмедей сезилди. Китепти кайрадан окуп чыкканда, мен жазуучунун тереңде айтылып жаткан оюн, берилген каармандарынын сезимдерин (айрыкча, Луи Арагондун баш сөзү менен) түшүнө баштадым. Чынымды айтсам, бул жерде мен сөз менен жеткире албагандай таза сүйүү сүрөттөлгөн. Тилекке каршы мындай таза махабат азыркы биздин жашообузда жок болуп бара жаткандай. Мен бул жашоодо дагы согуш менен кайгыны өчүргөн Данияр менен Жамийладай адамдардын болушун чын жүрөгүмдөн каалар элем», - дейт Лорена Йост, 09.03.2006 (Немис тилинен кыргыз тилине которгон – Г.Сатаева).

«Мен бул китепти окуп чыктым, жок тагыраак айтсам, бал жуткандай жутуп жибердим. Таң калыштуу, канчалык деңгээлде кырдаалды жакут таштай тандалган тил каражаттары менен берүүгө боло тургандыгын, сүйүшкөндөргө жан тартуу боло тургандыгын түшүнүүгө болот. Түшүнүктүү

жана жеңил кабылданат. Мени бул китепти окууга жол көрсөткөн адамдарга ыраазычылык билдиргим келет жана АЙТМАТОВДУ кайрадан окууга же барып келүүгө болгон мүмкүнчүлүк мени кубандырат.»,- деп Аника Винтерштайгер Айтматовдун кырдаалды укмуштуудай тил каражаттары менен сүрөттөй алган сүрөткер экендигине таң калганын жашырбайт, 02. 04. 2005. (Немис тилинен кыргыз тилине которгон– Г. Сатаева).

Автордун өмүрү-чыгармачылыгы тууралуу сабактарды Германиядагы Карл Маркс университетинин гуманитардык факультетинде окуу планына киргизилип, окутулуп келет. Бул фактынын өзү Чынгыз Айтматовдун чыгармаларына Германияда кызыгуу бар экендигин жана бул кызыгуу жөн гана популярдык адабияттын деңгээлинде эмес, илимий деңгээлге өсүп жеткендигин далилдеп турат. Мындай тандап алуунун себеби, жазуучунун чыгармаларында жалпы адамзаттык көйгөйлүү маселелерди көтөрүп чыккандыгында, жөнөкөй бир адамдын турмушунун көрүнбөгөн жактарына үңүлүп кирип, андан башкаларга сабак болор рухий-этикалык көрөңгүлөрдү таап бергендигинде. Ошол үчүн жазуучунун чыгармачылыгына кызыгуу көптөгөн мезгилден бери басандабай, ошол жылдар ичинде жарык көргөн ар бир жаңы чыгармасы окурмандар арасында чоң резонанс туудуруп келүүдө.

Ал эми буга далил катары 1994-жылы СССР таркагандан кийин, Айтматов Европада эң окумдуу автор катары көрсөтүлүп, Австрия Мамлекеттик сыйлыгына татыктуу болгондугун айтсак болот.

Бул бөлүмчөдөгү айтылган пикирлерди корутундуласак, төмөндөгүлөрдү белгилөөгө болот: Кыргызстан менен Германиянын ортосундагы байланыш мамилелер Чынгыз Айтматовдун чыгармачылыгы менен гана байланыштуу эмес. Эки мамлекеттин ортосундагы экономикалык, адабий, маданий, саясий байланыштар Кыргызстан СССРдин курамындагы мезгилден башталган. Ошол мезгилдин идеологиялык саясатына ылайык СССР дүйнөдөгү социалисттик мамлекеттер менен өз ара тыгыз байланышта болгон. Германия демократиялык республикасы СССРдин экономикалык-саясий өнөктөшү болгондуктан, мындай алака-катыш адабий - маданий байланыштарга да зор

таасирин тийгизген. Көп улуттуу советтик жазуучулардын чыгармалары немис тилине которулуп, немис окурмандарына, коомчулукка тааныштырылган. Ошол эле учурда немис классикасы, адабияттын өкүлдөрүнүн чыгармалары да орус тили аркылуу СССР элдеринин тилдерине которулуп жарыяланган. Немис коомчулугу кыргыз элинин «Манас» баштаган бай элдик фольклорунан тартып, ак таңдай акындарыбыз, жазма профессионал акын - жазуучуларыбыздын чыгармаларына кызыгуулары зор болгондугу тууралуу Е.И. Шагалованын аталган диссертациясында кеңири маалымат берилген. Ошондуктан биз бул бөлүмчөдө ал маселеге кыскача гана токтолдук. Бирок Совет доорунда да андан соңку мезгилде да улуу жазуучубуздун чыгармачылыгына кызыгуу эң жогорку деңгээлде экендигине өзгөчө басым жасадык. Чынгыз Айтматовдун чыгармачылыгы мектептерден баштап жогорку окуу жайларынын окуу программага киргизилип окутулуп жатканын Чынгыз Айтматовдун өзгөчө таланты менен түшүндүрүлөт.

Чынгыз Айтматов өзү да немис окуучулары менен бөтөнчө бир руханий жакындыкты сезерин өз учурунда белгилеген экен. Албетте, бул көрүнүш өтө маанилүү. Анткени биз Германиядагы Айтматов изилдөөчүлөрдүн эмгектеринен, окуучулардан оозеки алган интервьюлардан да немис окуучулары жазуучунун каармандарынан өз тагдырын, философиясын көрөөрүн баамдадык.

Кыргызстан менен Германиянын ортосунда буга чейин адабий, илимий байланыштардын болгондугу өзгөчө ал СССР кезинде жандангандыгына да сереп салууга аракеттендик. Бир гана өкүнүү менен белгилөөчү нерсе кийинки 10-20 жылдын ичинде илимий -маданий мамилелердин мамлекеттер тарабынан колго алынбай жаткандыгы. Бүгүнкү күндө Чынгыз Айтматовдун өлбөс-өчпөс чыгармалары гана эки элдин маданияттарынын алтын көпүрөсү болуп турат десек жаңылышпайбыз.

1.2. Чынгыз Айтматовдун чыгармаларында Адам жана Адамзат проблемасынын көркөм чагылдырышы немис адабий сынында.

Чынгыз Айтматовдун чыгармаларынан кыргыз гана эмес, жалпы адамзаттын жан дүйнөсүнүн жаңырыгын, сөз менен берүүгө кыйын болгон көркөмдүк менен сулуулукту, гумандуулукка үндөгөн улуу инсандарга тиешеси болгон чакырыктарды, бүткүл адамзаттын суроосун, кайгы-кубанычын, ар бир алган демин, жүрөгүнүн кагышын, көңүлүнүн түпкүрүндө жаткан бугун, кубанычын табууга болот.

Айтматовдун чыгармачылык тажрыйбасы, эстетикалык ачылыштары – бүгүнкү күндө континенттен континентке учкул канат, кең арышы менен аралап, дүйнөлүк маданияттын орток кенчине айланышы табигый жана закондуу иш. Чынгыз Айтматовдун чындыктан баш тартпаган каармандары окурмандардын аң-сезимине, жан дүйнөсүнө жакшылыктын үрөнүн сээп, адамгерчиликтин нурларын күн шооласындай чачыратып, келечектин айкын жолуна чакырат. Анын ааламды чабыттап жаткан философиялык терең мазмундуу чыгармаларындагы каармандар менен чет элдик окурмандар тагдырлаш, сырдаш, жан бирге. Немис окурмандары да Чынгыз Айтматовдун чыгармаларынан немис элинин тагдырын, проблемаларын табышат.

Жазуучунун чыгармачылыгы немис коомчулугунун кызыгуусун жараткандыгы Германиянын мамлекеттик китепканасынын директору доктор Шубарттын Чернышевский атындагы Кыргыз ССРинин Мамлекеттик китепканасына жөнөткөн төмөнкү катында мындайча баяндалат; «Отдел Азии и Африки Немецкой Государственной библиотеки, задачей, которой является приобретение, освоение и пропаганда литературы также и народов азиатской части Советского Союза разработал библиографию и организовал выставку произведений Чингиза Айтматова. Библиография опубликовано в библиографическом календаре и содержит названия произведений Чингиза Айтматова, опубликованных в ГДР, а также работ о его жизни и творчестве. Полнота материала этого литературного собрания свидетельствует о популярности Чингиза Айтматова у читателей ГДР и отражает широкий

интерес к его писательской и кинематографической деятельности. Библиография была составлена сотрудником этой библиотеки Е.М.Фрейтагом. Библиографический список содержит 29 названий произведений писателя, опубликованных как отдельно, так и вместе в периодической печати ГДР. Список продолжает 20 названий публицистических статей писателя. Опубликованных в сборниках и периодической печати, 50 названий статей о нем, встречи, интервью и т. п., в том числе диссертации «Человек и природа в творчестве Айтматова» Ирмтрауды Гучке. Завершают библиографический список 56 рецензий на отдельные произведения и кинофильмы, поставленные по произведениям народного писателя Киргизии» [58:104с.].

Мындан 30 жыл чамасында Кыргызстанга келген бул каттан Германия демократиялык республикасында Чынгыз Айтматовдун чыгармачылыгы канчалык популярдуу экендигин билсек болот. Чындыгында да жазуучунун чыгармалары ошол мезгилде эле дээрлик бардыгы (ал жылдарда жарык көргөндөрү – Г.С.) немис тилине которулуп, Германиянын белгилүү басмаканаларынан болгон «Фольк унд вельт», «Культур унд фортшритт», «Ферлаг дер национ», «Фольк унд виссен», «Ауфбау- ферлаг», «Инзель - ферлаг», «Киндер - бухферлаг», «Филипп реклам юн», «Дойче центральбюхерай фюр блинде», «Зууркампф ташенбух», «Унионсферлаг», «Кунстманн», «Бүхер унд Медиен», «Ескмо» жана дагы башка басмаканалардан басылып жарыяланган.

Айтматов чыгармаларынын орус тилинен чет элдеринин тилдерине которулушу, басылышы жана нускасы боюнча көркөм сөз чеберинин эң алдыңкы орундарынын бирин ээлери бүгүн жаңылык деле эмес.

Анын чыгармалары Германияда Гизела Дрола, Хартмут Хербот, Леони Лабас, Урсула Рөриг, Христоф Еебетс, Ханс-Ёахим Ламбрехт, Лео Хорнунг, Ральф Шрөдер, Юри Елперин, Шарлотте Козут, Ральф Браун, Томас Решке, Фридрих Хитцер, Халина Виигерсхаузен, Уве Грот ж.б. котормочулар

тарабынан которулуп келген. (Алар тиркемеде ким кайсы чыгармасын которгондугу боюнча таблица аркылуу даана, так берилди- Г.С.).

Котормодогу эң негизги нерсе котормочу өзү которуп жаткан чыгармадагы турмушту туура түшүнүүсү, жакшы билиши керек. Ансыз иштин ийгилиги болбойт. Котормодогу дагы бир чоң принцип – бул котормодо оригиналды, автордун улуттук жана жекече сүрөткерлик өзгөчөлүгүн сактоо милдеттүү. Мына ушундай теориялык жоболорго токтолгондон кийин адабиятчы Е. И. Шагалова өз диссертациялык изилдөөсүндө У. Гөриг, Л. Хорнунг, Х. Ё. Ламбрехт сыяктуу котормочулар ишке ашырган «Саманчынын жолу», «Гүлсарат», «Ак кеме» повесттеринин котормолорун талдоого алган. Булардагы ийгиликтери белгиленип, айрым талаш жерлери боюнча өзүнүн ойсунуштарын айткан. Негизинен жогоруда аталган котормочулардын бардыгы өз кесибин мыкты билген, котормого жогорку искусство катары караган адамдар экендиги белгиленген.

Биздин изилдөөбүздүн түздөн түз максатына жазуучунун чыгармаларынын немис тилинде которулуш сапатын иликтөө кирбегендиктен, биз бул проблемага немис окурмандарынын сүйүктүү чыгармасына айланган бир гана «Ак кеме» повестинин Уве Грот тарабынан которулган котормосун анализдөө менен чектелүүнү туура көрдүк. Себеби бир эле чыгарманын которулуш сапатына сереп салуу менен немис тилине которулган жазуучунун чыгармаларынын жалпы картинасын сапаттык деңгээлинен кабар алуу мүмкүн деп ойлодук жана окуучуну ынандырууга аракеттендик.

Чынгыз Айматовдун «Ак кеме» повести алгач 1970-жылы Ханс-Ёахим Ламбрехт, 1977-жылы Ральф Шрёдер тарабынан, 1993-жылы Чынгыз Айматовдун баш сөзү менен берилген Уве Грот тарабынан которулуп, Майн дарыясынын боюнда жайгашкан Франкфурт шаарында «Зууркампф ташенбух» басмаканасынан басылып чыккан. Биздин иликтөөбүз ушул Уве Гроттун котормосу боюнча болмокчу.

Германия сынында да, автор өзү да «Ак кеменин» жаралышын өзүнүн чыгармачылыгынын жаңы доорунун, башкача айтканда, дүйнө таануунун жаңы доорунун башталышы катары баалайт. «Ак кеменин» жарык көрүшү немис сынчысы Ралф Шрёдердин «Прощай, Гульсары!» и «Белый пароход» в свете историко-литературной и эстетической концепции Айтматова» деген макаласында; «Белым пароходом» Айтматов прочно вошел в большую литературу своей страны и в мировую литературу. Новый художественный метод и мастерство являются результатом углубленного проникновения в жизненные и литературные процессы и длившейся более десятилетия творческой работы писателя, его стремления найти свой, индивидуальный, национальный, соответствующий времени стиль и поэтически отобразить проблемы современности» деп белгиленет. [82:144с.].

Айтматовдун каармандары жашаган алыскы Сан-Таш кардонундагы корук токой, улуттук мүнөздү сүрөттөгөн элдик ырлар жана легендалар «Ак кеме» повестинде өтө жандуу, ошондуктан ар бир өлкөнүн окурмандарына тааныш, оригиналдагы көркөмдүктөрдүн бардыгы биздин оюбузча Уве Гроттун котормосунда өзүнүн мазмунун жоготкон эмес. Котормодо дүйнөнүн бала тарабынан кабыл алынган жаратылыштын жакшы жана жамандан тышкары каардуу белгилери да бар экендиги чагылдырылган:

«Und da waren noch andere Steine – «böartige» oder «gute» und sogar «schlaue» und «dumme». Unter den Pflanzen gab es auch «befreundete», «kühne», «ängstliche», «böse»...» Die Stacheldistel, zum Beispiel, war sein Hauptfeind. Der Junge kämpfte mit ihr Dutzendmal am Tage» [12: S.17].

«Дагы башка тааныш таштар көп: бири «жаман», бири «жакшы», атүгүл «митаам», «куукаптал», «макоолору» да бар. Бала чөптөрдү да кыял-мүнөзүнө жараша бөлүштүрүп алган, «жакшы көргөнү» бар, «жаман көргөнү» бар, атүгүл «ачуулусу» да жок эмес. Мисалы, көк коко тикен айыгышкан душманы, күндө нечен ирет чабышып өтпөсө чыдап тура албайт» [11:19-б.].

Уве Грот баланын ак кеме менен жолугушуусун кыялданганын стилистика боюнча да, мааниси боюнча да так берген:

«Der Issyk-Kul, das war ein richtiges Meer. Über seine Welle wurde er gleiten. Von einer auf die andere, wieder und wieder...» [12: S.6].

«Ысык-Көл деген чалкып жаткан көк деңиз. Көлгө киргенде толкундан толкун минип, толкундан толкунга секирип, ойноп сүзмөк» [11:50-б.].

Котормодогу *wieder und wieder* (кайра-кайра) деген сөз котормочуга таандык, оригиналда бул сөз жок. Баланын башынан өткөндөрүнүн баарын, анын ой жүгүртүүсүн Уве Грот оригиналдагыдай так, башкача айтканда, сезимдерин жана кыймылдарын билдирген этиштер өзүнүн дал келүүсүн жана ыргагын жоготкон эмес: «*Immer wieder bittet und beschwort er die gehornete Hirschmutter:.. «Mach, daß der Großvater nicht weint, mach, daß Onkel Oroskul Tante Bekej nicht schlägt»»*[12:S.56].

«Ага карабай Мүйүздүү Бугу Энеге жалынып-жалбара берди: «Чоң атам ыйлабасынчы, Ороскул аба Бекей таежеми урбасынчы»»[11:112-б.].

Баланын кыялдары Кулубектин жардамы менен гана ишке аша алат. Чоң атасы, дүйнөдөгү эң мыкты чоң ата болсо да, жамандыкка каршы туруп, аны жеңе албайт. Балага Кулубектин бир көз карашы Ороскулду жеңчүдөй сезилет:

«*So eine Bruder mußte ich haben, träumte er. Ich würde niemand fürchten. Dann sollte Oroskul mal versuchen, den Großvater anzuschreien oder jemanden anzuruhen, er würde sofort verstummen, wenn Kulubek ihn nur ansahe»* [12:S.25.]

«Менин ушундай байкем болсо,- деп кыялданды бала. – Анда эч кимден коркпойт элем. Ороскул таятама катуу сүйлөп көрсүнчү, Кулубек байкем акырая бир караса, кирерге ийин таппай калар» [11:131-б.].

Бул жерде абзац негизинен туура эле которулган, болгону «кирерге ийин таппай калар» дегенди «*er würde sofort verstummen*» -«дароо катып калмак» деп котормочу Кулубектин көз карашын күчөтүп койгон. Котормочу Момундун ак көңүлдүгүн чагылдырган жүзүн кылдаттык менен бере алган:

«*Sein von Runzeln zerkerbtes Gesicht lächelte nur, und seine Augen fragten ewig: «Was möchtest du? Soll ich etwas für dich tun? Ich komme gleich? Sag mir nur, was du brauchst»»* [12:S.30].

«Желелеп калың бырыш баскан жүзү качан болсо чүрүшө күлүмсүрөп, жүлжүйгөн көздөрү: «Ыя, бир жумушуну бүтүрүп берейинби? Айт, айта гой, мен азыр...»- деп тургансыйт [11: 28-б.]

Момундун сүйлөгөн сөздөрүндөгү фразеологизмдерге котормочу немисче окшош фразеологизмдерди колдонгон.

«Assalam aleikum! Größer Kaufmann!... Ist deine Karawane wohlbehalten angekommen, geht dein Handel gut? Wieviel Wasser ist den Berg hinabgeflossen, seit wir uns das letzte mal gesehen haben. Herzlich willkommen!» [12:S.30.]

«Ассалоом-алейкум, чоң көпөс! - деди тамашага чалдырып. – Кербен жүгүн байсалдуубу, соодаң жолдуубу? – Чүрүшкөн жүзү күлүмсүрөй тиктеп, дүкөнчүнүн колун коё бербей турду. – Көптөн бери көрүнбөй көзгө сүртүүгө дары болдуң го. Келиңиз, жол болсун! [11:29-б.]

«Көптөн бери көрүнбөй көзгө сүртүүгө дары болдуң го» деген фразеологизмди «Wieviel Wasser ist den Berg hinabgeflossen?» – «Тоодон канча суулар акты?» деп которгон. «Жоктун жону катуу» деген фразеологизм «wo nichts ist, da hat auch der Kaiser sein Recht verloren» – «на нет и суда нет» деп орусча вариантына жакын фразеологизм колдонулган. [11:32-б.]

Уве Гроттун кыргыз фольклоруна чеберчилик менен кылган мамилеси Энесай жөнүндөгү ырды которуудан да байкалат. Котормочу ырдагы структуралык биримдикти, синтаксистик бирдей башталуусун, лексикасын, ритмин, бардык системасын сактаган.

«Энесай, сендей жайкын өзөн барбы?

Энесай, сендей жаркын мекен барбы?

Энесай, сендей кыйын азап барбы?

Энесай, сендей ыйык азат барбы? » [11:63-б.]

«Wo ist der Fluss, der breiter ist als du, Enesaj?

Wo ist das Land, das mir lieber ist als du, Enesaj?

Wo ist das Leid, das tiefer ist als du, Enesaj?

Wo schlägt mir das Herz so frei wie bei dir, Enesaj? » [12:S. 85]

Көпчүлүк тилдерде колдонуп жүргөндөй эле кээ бир улуттук реалдар котормочу тарабынан немисче транскрипциясы менен берилген. Мисал катары айта кете турган болсок, «Ассалом-алейкум» - «Assalam aleikim», «Ата» – «Ata», «Аксакал» – «Aksakal». Ал эми «жайлоо» деген сөздүн котормосун «Bergland» /тоолуу өлкө/ деп так эмес которулуп калган. Немис тилинде «die Alpenwiese» деген сөз жакыныраак болмок. Кээ бир реалдар транслитерацияланып, текстте түшүндүрмө берип, которулган. Мисалы, бешик – der Beschik- eine Kinderwaage

Ак калпак – Ak kalpak – eine weisse Kappe mit schwarzem Satin besetzt.

Ошентип, котормо боюнча пикирибизди жыйынтыктасак, Уве Гроттун котормосу 1990-жылы ишке ашкан эң кийинки котормо жана ал Чынгыз Айтматовдун повестинин мазмуну жана сүрөттөө каражатынын системасы боюнча оригиналга абдан жакын деп айтсак болот. Котормодо улуттук өзгөчөлүк жана ага карата эл аралык үндөшүү байкалып турат, улуттук мүнөздү сүрөттөгөн элдик ырлар жана легендалар өтө жандуу, ошондуктан, ар бир өлкөнүн окурмандарына тааныш, оригиналдагы көркөмдүктөрдүн бардыгы Уве Гроттун котормосунда өзүнүн мазмунун жоготкон эмес. Биздин көз карашыбызда котормочу улуттук өзгөчөлүктөрдү жана автордун жеке стилин терең өздөштүргөн.

Негизинен улуу жазуучубуз Чынгыз Айтматовдун чыгармаларын немис тилине которуу иши жалпысынан 60-жылдан баштап колго алынып, анын дээрлик бардык чыгармалары, а түгүл эң соңку чыгармасы болгон «Тоолор кулаганда» романы да немис тилине которулуп, немис окурмандары мурунку Совет элдеринин адабияты менен жана кийинки Кыргызстандын адабий чыгармалары менен таанышууга толук мүмкүнчүлүк алышкан. Бул да болсо Германияда Айтматовдун чыгармаларын кеңири масштабда кабыл алгандыгынын айкын далили десек болот.

Албетте, жазуучунун бардык чыгармалары дээрлик орус тилинен немис тилине которулган. Тилекке каршы, азыркы учурга чейин кыргыз тилинде жазылган оригиналдуу чыгармалары оригиналдан түздөн-түз которула элек.

Ортомчу тил катары кызмат өтөгөн орус тилинен которууда бир топ кемчиликтердин болушу табигый нерсе. Ошентсе да жогоруда биз карап өткөн «Ак кеме» повестинин мисалы кантсе да немис тилине которулган Айтматовдун чыгармаларынын сапаттуу экендигинен кабар берет деген пикирдебиз.

Ч. Айтматовдун повесттери Советтер Союзунда жарыкка чыгаары менен эле немис тилине которулган. Жазуучуга зор ийгилик алып келген «Жамийла» повести 1960-жылы Гизела Дрола тарабынан которулуп, Берлинде «Фолк унд Виссен» басмаканасынан басылып чыккан.

Негизинен белгилей кетчү нерсе, Чынгыз Айтматовдун «Жамийла» повести Германияда эң көп басылган чыгарма экендиги. Бул чыгарма 29 ирет жарык көргөн. Ал Германиянын Майн дарыясынын боюндагы Франкфурт шаарындагы «Зууркамп» басмаканасынан 1963, 1972, 1977, 1978, 1980, 1981, 1983, 1985, 1986, 1988, 1990, 1995, 1997, 1998, 2001, 2002, 2006, 2011-жылдары, «Унионсферлаг» басмаканасынан 1997, 1998, 2001, 2004, 2011, 2012-жылдары Берлиндеги «Фольк унд Виссен» басмаканасынан 1960, 1987-жылдары, Майн дарыясынын боюндагы Франкфурт шаарындагы «Инзель» басмаканасынан 1976, 1990, 2011-жылдары кайрадан басылып чыгарылып турган. Германияда «Жамийла» повестинин мукабасы ар кандай, башкача айтканда, кайсы котормочу Жамийланы кандай кабыл алса, мукабасы да ошого жараша жасалгаланган. (Биз Германиядан «Жамийла» повестинин мукабасынын 27 үлгүсүн көрө алдык – Г. С.).

Чынгыз Айтматовдун чыгармаларынын немис тилинде жарык көрүүсү немис окурмандарында ар кыл пикирлерди жаратты. Германияда да Айтматовдун чыгармаларынын изилдөөчүлөрү пайда болду. Чынгыз Айтматовдун чыгармалары Х. Плавиус, Р. Опиц, Р. Шрёдер, А. Лачинян, К. Каспер, И. Флиге, И. Гучке, К. Вилланд, О. Швенке жана Ф. Хитцер сыяктуу немис окумуштууларынын изилдөөлөрүнүн көңүл борборунда болду десек жаңылышпайбыз. Аталган окумуштуулар жана көптөгөн окурмандар Чынгыз Айтматовдун чыгармалары боюнча чакан макаладан, атайын изилдөөгө

чейинки эмгектерди жазышты. Дүйнөлүк Айтматовдун чыгармаларынын изилдөөчүлөрүндөй эле немис адабиятчыларынын да жазуучунун чыгармаларынын ар кандай маселелери кызыктырганы байкалат. Эгерде ал эмгектердин тематикалык-проблематикалык негиздерин жалпыласак, анда төмөндөгү картина баамга учурайт. Жазуучунун балалыгынан баштап, анын чыгармачылыгындагы фольклордун орду, социалисттик реализм адабиятынын өкүлү катары өзгөчөлүгү, чыгармаларында салтуулук жана жаңычылдык маселелери, турмуш чындыгын сүрөттөөдөгү көп түрдүүлүк жана башка билингвист жазуучу катары Чынгыз Айтматовдун өзгөчөлүгү да немис окумуштуулары кызыккан маселелерден.

Биз изилдөө объектисине алган ХХ кылымдын 80-90-жылдарында Германияда Чынгыз Айтматовдун чыгармаларына арналган сын макалаларда эң көп Айтматовдун каармандары тууралуу олуттуу ойлор айтылат. Айтматов түзгөн каармандардын ар түрдүү кесиптин ээлери экендигин, ички дүйнөсүнүн байлыгын, аң-сезимдеринин жогору экендигин, алар аркылуу жаңы адамдын типтүү образы берилип жаткандыгына көңүл бөлүшөт. Маселен, И. Гучкенин «Айтматовдун чыгармаларында адамзат көйгөйү, жомоктор жана мифтер» аттуу эмгегинде: «Чынгыз Айтматов бизден миндеген чакырым алыс жашайт. Бизди таң калтырып жагымдуу жагдай тартуулаганы: биздин анын каармандары менен бирдей ой жүгүрткөндүгүбүз. Башка расадагы адамдын сендей ойлонуп, сен сыяктуу сезишин андаган сайын өзүндүн ички дүйнөндөгү МЕНиндин бекемделип жатканын туясың. Мындай таасирленүүгө сен эле эмес бүткүл дүйнө купуя дуушарланып бараткандай. Мындай жакындык менен катар эле өзгөчөлүктүн да болушу андан да кызыгуу арттырат. Анткени бул сенсациянын, жаңы тажырыйбанын, инсандын аракетинин акыбетинен улам гана келе турган аброюнун жаралышынан кабар берет», - дейт [42:S131.] (Немис тилинен кыргыз тилине которгон – Г. Сатаева).

«Айтматовдун чыгармаларындагы адамдардын театр, телевидение эмне экендигинен кабары жок, алардын кино көрүшү – сейрек көрүнүш,

китеп окууга да алардын убактылары жок. Ошого карабай алар өздөрүнүн көкүрөктө уялаган асыл сапаттары менен бизге шоола чачышат. Албетте, алардын жан дүйнөсү менен сырткы дүйнөнүн эриш-аркак байланышын чанда кездешчү көрүнүш катары баалоого болот»-дейт И.Гучке [42: S.131]. (Немис тилинен кыргыз тилине которгон – Г. Сатаева).

Көрүнүп тургандай, немис окумуштууларын биринчи кезекте Чынгыз Айтматовдун жөнөкөй, карапайым каармандарынын руханий бийиктиги кызыктырат.

Ушундай эле пикирди Р. Опицтен да кездештиребиз. Ал өзүнүн «Изображение героя нашего времени в повестях Ч. Айтматова» аттуу макаласында Чынгыз Айтматовдун каармандары өзүнүн айылынан чыккан колхозчулар, бийик тоолуу Тянь-Шань трассасындагы шоферлор, дың жерлерди иштетишкен агроном менен трактористтер, жол жумушчулары экендиги тууралуу жана алардын руханий байлыгы, ички маданияттуулугу жогору турган адамдар экендиги тууралуу кеңири баяндаган. Алар кыйынчылыктар менен кездешип, бирок ал кыйынчылыктарды өзүлөрүнүн кайраттуулугу, майтарылбас эрки менен жеңишээри тууралуу: «Турмуштагы чыныгы, үлкөн адамды издөө - Айтматовдун башкы маселелеси. Мындай адамды ал кыргыз жеринде жан аябай эмгектенген алгачкы коммунистердин, дың бузган агрономдордун, туулган жерде эмгектенген колхозчу аялдардын, Тянь-Шандын бийик тоолуу трассаларынын айдоочуларынын катарынан табат. Биздин доордун мындай адамынын рухий дүйнөсүнүн бийиктиги менен анын эрдигин көркөм чагылдыруу Айтматовдун чыгармачылыгынын проблемасы болуп эсептелет,»- дейт [82:S.144]. (Немис тилинен кыргыз тилине которгон – Г. Сатаева).

Ырасында да, Айтматов – айыл турмушунун мыкты сүрөткери. Бул тууралуу автор өзү да мындай деп эскергени бар: «Эгер мен реалдуу турмушка, анын татаал карама-каршылыктарына, чыгармам боюнча журтума, Шекериме, эсимде калган ишимде медер тутаар адамга кайрылбаганымда, мындай жаза албайт элем» [2: 224-б.].

Чынгыз Айтматовдун бардык каармандары чындыгында да элдин өкүлдөрү, карапайым эмгек адамдары. Алардын ой-тилектери, аракеттери башкаларга үлгү. «Мен, - дейт Чынгыз Айтматов, - чыныгы үлгү болорлук, башкалар ээрчип туурай турган, өтө эрктүү, активдүү, өз чындыгы үчүн жан аябай күрөшө билген каармандарды издеген жазуучулардын тарабындамын». [Айтматов Ч. Ответственность перед будущим. / Советская Киргизия, 1967, 13-октябрь.] Алар табигый тазалыгы, бийик адамкерчиликтери менен дүйнө окурмандарына оң таасир этишет. Өздөрүнүн жасаган иштери, аракеттери менен адамзатка туура жол көрсөтүшөт. Ошондуктан автордун калеминен жаралган ар бир оң каарман окуучунун эсинде түбөлүккө калат. Мындай сапаттар бардык адабиятчылардын көңүлүн бурат.

Адабиятчы В. Вороновдун «Чынгыз Айтматов: Очерк творчества» деген эмгегинде да Айтматовдун каармандары тууралуу төмөнкүдөй ой айтылат: «Чынгыз Айтматов алгачкы аңгемелеринин сюжетин өз элинин күндөлүк турмушунан алат. Накта кыргыздарга тиешелүү кесип ээлери - мурап, койчу, сыпайчы сүрөттөөгө алынып, алардын дүйнөсү кесипкөй катары да ачылат, жаңы менен эскинин мамилеси бардык иште иликтенет, мекендештеринин аң-сезиминдеги өзгөрүүлөр байкоого алынат» [35:231с.]. (Орус тилинен кыргыз тилине которгон - Г.С). Айтматов алгачкы мезгилде жаралган чыгармаларында улуу муундагы адамдардын (Ашым, Сейнеп апа, Бекназар ж. б.) психологиясы иликтенсе, кийинчирээк жазуучуда жаш муундун жан дүйнөсүн ачуу аракети байкалат. Сүрөткердин бул али калыптанып бүтө элек жаш адамдардын образын түзүүгө багыт алуусу – жазуучунун чыгармачылык изденүүсүнүн, татаалдыкты бет алуусунун күбөсү, башкача айтканда, улам жаңы ашууну ашып бараткандыгында.

И. Гучке Чынгыз Айтматовдун каармандары тууралуу оюн дагы мындайча улантып, коментариялайт: «Айтматовдун каармандары бизге ар бир адамдын жүрөгүндө байыр алып аны толкундаткан сезимдерге сугарылгандыгы менен жакын. Өмүр менен өлүм, балалык, жаштык, карылык, сүйүү, достук, жоготуу, үмүт жана көңүл калуу өндүү адамдын башкалар

менен бөлүшүүнү эңсеген миң кырлуу ой-санаа, сезимдери Айтматовдун ар бир чыгармасынын эмоционалдык негизги темасынын деңгээлине жетип, анын тегерегинде социалдык көйгөйлөр көтөрүлөт.

«Джамийла»- бардык тоскоолдуктарды жеңген эски ошол эле учурда дайыма жаңырып турган махабат жөнүндөгү баян. «Делбиримде» бир кезде жеңил ойго алдырып сүйгөн жары менен уулун таштап кеткен башкы каармандын кусалыгы баяндалса, «Саманчынын жолунда» согуштун кесепетинен күйөөсүн, уулун жоготкон аялзатынын алмуस्ताктан бери тартып келаткан азабы, кайгы-муңу коңгуроо болуп кайрадан кагылат. «Гүлсарат» карыган адамдарга карата астейдил мамиленин «таңсыктыгы» маселесин көтөрсө, «Ак кемеде» жаз гүлүндөй гүлдөп турган балалык кыял наадандык менен арамдыктын айынан талкаланат. Ал эми «Кылым карытар бир күндөгү» Зарипанын окуясы романдын бир эле эпизоду экендигине карабай, бүтүндөй романдын көңүл туйгусун, маанайын аныктап турат десек да болот» [42:S.131]. (Немис тилинен кыргыз тилине которгон – Г.Сатаева).

Жогорудагы айтылган пикирде эң маанилүү учур Чыңгыз Айтматов ар бир чыгармасында «эмоционалдык негизги теманын жанында социалдык маселени» топтоону билгендиги. Чындыгында да жазуучу ар бир чыгармасында социалдык маселени курч коюп, адамдын адамдыкка келүүсүндө же тескерисинче адамдыктан кетүүсүндө, ажыроосунда ал чечүүчү мааниге ээ экендигин чагылдырат. И. Гучкенин эмгегинде Чыңгыз Айтматовдун «Саманчынын жолу» повестин анализдөөгө да көп көңүл бөлүнгөн. Ал советтик, кыргыз адабиятчыларындай эле «Саманчынын жолун» орус жазуучусу М. Шолоховдун «Адамдын тагдыры» чыгармасына салыштырып карайт да, анда сүрөттөлгөн башкы каармандар Толгонай менен Андрей Соколовдун тагдырларынан параллелдикти таап, алар боюнча мындай пикирин айтат: «Саманчынын жолу» Шолоховдун «Судьба человека» («Адамдын тагдыры») деген чыгармасы менен дайыма салыштырылып келинчү. Чындыгында эле, бул эки чыгарма окуянын түзүлүшү боюнча бири-бирине окшош. Толгонай жана Андрей Соколов өзүнүн калкы менен тыгыз

байланышта болгон жашоосун айтып беришет. Экөө тең социализмди негиздөө деген күн сайын аткарыла турган милдетти аркалап келишкен. Согуш алардын көптөгөн үмүттөрүн жок кылып, жакындарынан ажыраткан. Согуш аларды жалгыз калтырган. Бирок кайгы-муң аларды жырткыч кылбады. Андрей Соколов чоочун баланы өз баласындай көрөт. Ал эми, Толгонай келинин жалгыз болгон учурда башка бир эркекке кетип калып, андан бала күтүп жатканын сынга албастан, моралдык жагынан өзүн улуу экендигин көрсөтөт. Кылымдар бою адамдардын ортосундагы мамилелерди чече турган каны жана тукуму бир туугандык Толгонайга тиешелүү эмес, балким: ал Жанболотту өз небересиндей көрөт», - деген [42: S.131.]. (Немис тилинен кыргыз тилине которгон – Г. Сатаева)

Бирок бул окшоштуктар эки чыгарманын өз алдынча оригиналдуу чыгарма экендигин жокко чыгарбай тургандыгы жөнүндө: «Албетте, Андрей Соколовдун аңгемелешип турган адамы бул – жазуучу. Ал эми, Толгонай жер менен сүйлөшөт. Мындай көрүнүш башынан бери аңгеменин башка жагын көрсөтөт» деген туура ишенимин айтат [42 : S.131.].

И. Гучке «Жаныбарым, Гүлсары» аттуу повестинин каармандары жөнүндө да көз карашын мындайча билдирген: «Студент кезибизде Чоронун образын сыноого алганыбызды эстейм. Анын жай жана терең ойлуу мүнөзүн жактырганбыз. Анын интеллектин биз жогору баалаган элек, бирок Чоронун тууралыгы жана компромисске баруу мамилеси бизге жакпачу. Танабай деген тайманбаган каарман биз үчүн баалуу. Биз өзүбүз жаш элек; атака жасабасак дүйнөлүк революцияга тезирээк ээ болобуз деп ойлогонбуз. Бирок Чоронун эстүүлүгү жана акылдуулугу келечекте коммунисттер үчүн ушунчалык маанилүү боло турганын кыраакылык менен көрө албадык», - дейт [42:S.131]. (Немис тилинен кыргыз тилине которгон – Г.Сатаева).

Немис окумуштуусу оюн андан ары улантып, «Гүлсарат» повестинин идеялык – көркөмдүк өзгөчөлүгүнө туура баа берет. Анын ою боюнча Чынгыз Айтматов «Гүлсарат» аттуу чыгармасында Советтер союзундагы тарыхтын татаал процесстерин чагылдырып берген. Чындыгында эле, ачык жана таамай

чагылдырып, бирок ар бир турмуштагы карама-каршылыкты жакшы түшүнө албаган. «Билгениңиздей эле, көп нерсе өзгөрдү. Азыркы күндө көп нерселер дагы да жакшы жасалат», - деп партиянын жаңы райондук катчысы Керимбеков Танабайга айтат [42:S.131]. Ошондой эле Чынгыз Айтматов субъективдүү жана жаңылыш чечимдерди жокко чыгарып, өнүгүүнүн жаңы мезгили келет деп ишенет.

Айтматов бүгүнкү күндө, балким, Чоронун дагы да көп жактарын жактырып калат эле. Китепте эки дос бири-бирин толуктап турган бир бүтүндүк катары берилген. Алардын сапаттары төмөндөгүдөй нерсе менен толукталып турган: Танабайдын энтузиазмы жана Чоронун эстүүлүгү, ошондой эле, Чоронун досуна болгон камкордугу жана душмандарга жеңилип берилбеши. Мындай түрдөгү логикалык түзүмгө жараша Чоро менен Танабай жаңылып калган учурларда окурмандардын алдындагы сыноодо окшош эместиги көрүнөт», - деген. [42:S.131]. (Немис тилинен кыргыз тилине которгон – Г. Сатаева).

И. Гучке жылкы малы кыргыздар үчүн абдан бир маанилүү экендигин белгилеп, кыргыздардын улуттук өзгөчөлүгү катары алар менен адамча сүйлөшөөрүнө токтолот: «Эгерде силер сүйлөгөн болсоңор, бизге көп нерселерди айтып бермексиңер» деп бир кыргыз чабандын айтып калганын угуп калгам.

«Силер аны карасаңар! Күн нурунун жарк этишиндеги сулуулугун караңыз! Жакын келип, анын көздөрүнө терең карап көрүңүз. Жылкы эч качан аялды теппейт». Жылкы кыргыздар үчүн адамдык сапаттарды кабыл ала тургандай бир күчкө жана сулуулукка, акылга ээ» деген корутунду чыгарат [42:S.131]. (Немис тилинен кыргыз тилине которгон – Г. Сатаева).

Албетте, И. Гучкенин немис окумуштуусу катары жогорудагы пикирлери кантсе да көңүл бурууга арзыйт. Ал башкы нерсени, тактап айтканда, кыргыздар жаратылышка өтө жакын экенин жылкылар боюнча айткан пикиринде туура белгилеген. Ошондой эле Танабай менен Чоронун образы бири-бирин толуктап тургандыгына да көңүл бөлүшү маанилүү. Бирок

изилдөөчү Чынгыз Айтматовдун жогорудагы эки повестине анализдерин терең жүргүзө алган эмес.

Биздин оюбузча «Жаныбарым, Гүлсары» повести боюнча айткан анализдери өтө эле үстүрт болуп турат. «Саманчынын жолу» чынында Толгонайдын өлгөн эркектер жөнүндө эскерүү, азап чегүүсү гана эмес, адамдын күчтүү руху, майтарылбас кайраты жөнүндөгү чоң эпопея экендигин немис сынчысы жеткилең түшүнбөгөндөй.

И.Гучкенин Чынгыз Айтматовдун чыгармалары боюнча изилдөөлөрүндө жогорудагыдай айрым бир кемчиликтер болгону менен негизинен ал Чынгыз Айтматовдун чыгармаларын жогору баалаганын көрөбүз. И. Гучке: «Кыргыз жана орус салты боюнча белгилүү болгондой эле, Айтматовдун милдетин самолеттогу навигатордун милдети менен салыштырууга болот», -дейт. «Алысты көрө алган, тоскоолдуктардын же болбосо чагылгандын кайсы жерде боло турганын алдын-ала көрө алган, ошондой эле, булар тууралуу самолеттун пилотуна кабар берген навигатор менен салыштырылат», - деген [42:S.131]. (Немис тилинен кыргыз тилине которгон – Г. Сатаева).

Бул жерде И. Гучкенин айрыкча жазуучуну «самолеттун новигаторуна» салыштырганы, биздин оюбузча, оригиналдуу салыштыруу, Чынгыз Айтматовдун чыгармачылык өзгөчөлүгүнө берилген жогорку баа.

«Саманчынын жолу» повести туурасында дагы бир немис сынчысы Кристина Баше «Айтматовдун «Саманчынын жолу» чыгармасында биздин жашоо-тиричилигибиздин негизги маселелеринин түзүлүшү» деген темада макала жазган. Ал өз макаласында: «Согуш жөнүндө жакшы жана укмуштуудай сонун чыгармалар жазылган. А бирок алардын бирөөсү да ушунчалык Айтматовдун «Саманчынын жолу» чыгармасындай толкунданткан да жок, биздин жашообуздун негизин көркөм бере алган да жок. Чыгарманын максаты анын орус аталышында эле чагылдырылат: «Материнское поле (Жер эне) –жер эне. Энелик жана жер согушка эң бийик даражада каршы турган түбөлүк жашоо, күчтүүлүк символдору» - дейт. [42:S.131]. (Немис тилинен кыргыз тилине которгон – Г. Сатаева).

Чындыгында согуш темасы – Айтматовдун чыгармачылыгындагы басымдуу орунду ээлеген тематикалык багыттардын бири болуп эсептелет. Жогоруда Кристина Баше белгилеп өткөндөй, дүйнөлүк адабиятта, искусстводо согуш темасына байланыштуу укмуштуудай сонун жазылган бир топ шедевр чыгармалар бар. Ал чыгармаларда согуш ар түрдүү өңүттөн каралган. Мисалы: патриоттук-агитациялык, баатырдык пландагы чыгармалардан тартып, согуштун адамдардын турмуш-тагдырына, мүнөзүнө тийгизген ар кандай таасирлерин психологиялык өңүттөн иликтөөгө алган чыгармаларга чейин бар. Немис сынчысы ошол узун тизмектеги чыгармалардын катарынан теманын ачылыш деңгээли, проблемага карата өзгөчө концептуалдык мамилеси боюнча айтматовдук чыгармалар өзгөчөлөнүп бөлүнүп тургандыгын туура байкаган десек болот.

Кристина Баше И. Гучкеге караганда «Саманчынын жолу» повестинин идеялык пафосуна терең түшүнүп, терең анализдеген. Жогоруда аталган «Айтматовдун «Саманчынын жолу» чыгармасында биздин жашоо-тиричилигибиздин негизги маселелеринин түзүлүшү» деген макаласында Баше: «Бул жерде Айтматов өз баянын акыркы чектеги эскалацияга жеткизет. Согуштун кесепетинен Толгонай чырактай үч уулунан, өмүрлүк жарынан, ошондой эле гүл сүйгөн келининен ажырайт. Алимандын өлүмү сөздүн биологиялык маанисинде кокустук эмес. Ал төрөт учурунда өлсө да, а бирок бакытын түбөлүккө бузган, ушунчалык терең жан дүйнөсүн жарадар кылган жана эң аягында бир убакытта кулоонун себеби болгон согуштун кесепетинен ажал менен жолуккан жокпу? Толгонай Алимандын баласын өз уулундай кабыл алып, тарбиялайт. Бул энеликтин согушту жана кыйроону жеңиши, энелерге жашоо үчүн, жөнөкөй бакыт үчүн жарык дүйнөгө балдарды алып келүүгө мүмкүн болгон келечекке үмүт менен, уулдарынын баатырдыгы үчүн сыймыктанган эненин жеңиши», - деп эң туура аныктама берген жана ошондой эле башка сынчылар менен полемикага чыгып: «Сынчылар Айтматовду өзүнүн чыгармасында бир дагы жолу Улуу Ата Мекендик согуш деген сөздү колдонбогону үчүн жана жетээрлик деңгээлде улуу согуштун

бийиктигине көңүл бурбаганы үчүн сындап жүрүшөт. Бирок Айтматовдун «Саманчынын жолу» чыгармасы согуш жөнүндө типтүү чыгарма эмес. Анын чыгармасы согушка каршы полемикада, адамгерчилик жана жашоо жөнүндө көз карашта ушунчалык бийиктиктерге жетет. Ал ким жалгыз эле согушту алдын алганга мүмкүнчүлүгү жетет деген жерде баардыгын айкындап көргөзө алды. «... адамзат согушсуз тынч жашай алабы. Бул менден эмес, силерден-адамдардан көз каранды, силердин эркинерден, силердин эсинерден көз каранды», ушинтип ал Жер Эне аркылуу элдердин аң-сезимине кайрылтат», - деп жыйынтык чыгарат [105:75-б.]. (Немис тилинен кыргыз тилине которгон – Г. Сатаева).

Кристина Баше туура белгилегендей, Айтматовдо согушта душманды кырып, өлтүрүп, ал эрдигине мактанган, же болбосо, согуштан алган сыйлыктарына сыймыктанган бир да жоокери жок. Анткени, согушка, жоокердин образына карата Айтматовдун өзүнчө эстетикалык концепциясы бар. Айтматовдун согуштук каармандары да Ата Мекенди коргоого өз үлүштөрүн кошушат, чоң эрдиктерди көрсөтүшөт. Бирок, ал эрдиктер Айтматовдо адам өлтүрүүгө байланыштуу эмес, а адамдардын өмүрүн сактоого багытталгандыгына байланыштуу экендиги «Бетме-бетте» Байдалынын, «Саманчынын жолунда» Майсалбектин эрдиктери жөнүндө атайын тактап айтып өткөн жери бар.

«Саманчынын жолу» повести жөнүндө өз пикирин жазган дагы бир немис окумуштуусу Моника Фукс «Искусство бизге эмне бере алат?» деген макаласында кыргыз элиндеги эр жүрөктүүлүктү совет элдеринин эр жүрөктүүлүгү менен бирдикте караганын көрөбүз.

«Саманчынын жолу» окурмандарга кыргыз элинин жашоого болгон терең көз караштарын жана менталитетин бере алды. Биз кыргыз эли менен эмгекчил жана намыскөй, өзүнө ишенген, эр жүрөк жана өз Ата Мекенине терең, аруу сүйүүсү менен толгон жана айырмаланган калк катары таанышабыз. 1917-жылдагы революция жеке инсандыкты эркин ачууга жана өлкөнүн дөөлөтүн толук колдонууга мүмкүнчүлүк берди. Бул үчүн алар

бардык күчтөрүн жумшады. Ал тургай согуш үй-бүлөгө азаптарды жана жокчулукту алып келсе да, ал совет элдеринин эр жүрөктүүлүгүн жана кайратын өчүрө алган жок. Тескерисинче, совет эли үчүн эң оор сыноо накта Ата Мекен коргоочуларынын адамдык улуулугун жана баатырдыгын көргөздү. Мени өзгөчө Толгонайдын айбаттуулугу жана көңүл эргүүгө күчү таң калтырды. Башкы каармандын адамдарга, жер жүзүндөгү эң баалуу нерселерге болгон мамилеси, анын аларга жана Ата Мекенге болгон сүйүүсү, ага эң татаал жеке мээнет тартууну кечип өткөнгө жардам берет. Ар бир жакын адамдарын жоготуусу, уулдары, өмүрлүк жары, келини, анын кайрат-күчүнүн толушуна, өзүнө ишенимдин ашышына, келечекке бекем ишенүүсүнө алып келди. Азап тартып турса да, тирүүлүктүн касиетин көрсөтүп, белин бекем бууп, жолдошунун бригадир катары ишин өзүнө алып, өзүнүн үлгүлүү жумушу менен башкаларды да тартып, адатка айланган жалган көз караштарды ашып өтүп, өзүнүн келинин колдоп, жалаалардан аны коргой алды. Толгонай күчүн Ата Мекенге болгон чексиз сүйүүсүнөн алат. Өзгөчө мени анын өмүр бою Жер Эне менен жүргүзгөн диалогдорундагы ачыктык жана табият менен адамдын ортосундагы жаралган мамилелери таң калтырды. Адам ушунча азапты туруктуулук менен жеңип чыгуусу жана көтөрө алгандыгы мүмкүн эместей көрүнөт. А бирок улам Толгонайды кайраттуу, күчтүү кылып турган кандайдыр бир нерсе, ойлор бар. Алар эл, небереси жана башка адамзаттын астындагы милдеттер. Муну Островскийдин "Болот кантип курчуду" чыгармасындагы Павел Корчагиндин сөздөрү менен сүрөттөсө болот: «Адам ээ болгон эң баалуу нерсе өмүр, жашоо. Ал адамга бир гана жолу берилет. Ошон үчүн ал жашоону максатсыз жашаган жылдар капалантпагандай, анын берекесиз өткөн кези уят кылбагандай колдонуш керек». Так ушул көз караштан Толгонайдын чексиз күчү, кайраты жана эрдиги, өмүрлүк жарынын жана үч уулунун татыктуу аялзаттык мүнөзү түшүндүрүлөт [105:75-б.]. (Немис тилинен кыргыз тилине которгон – Г. Сатаева).

Биз бул жерде Моника Фукстун пикирин узун болсо да кыскартпастан атайын бердик. Анткени мында Толгонайдын кыргыздын бир адамы экени, ошол эле маалда Советтик Мамлекеттин өкүлү катары советтик идеологиянын алып жүрүүчүсү экени жөнүндө айтылып, ошол эле учурда анда, тактап айтканда, Толгонайда «башка адамзаттын алдындагы милдеттери» тургандыгы боюнча да ой айтылат. Сынчынын пикири боюнча демек, Толгонай өзүндө Адам жана адамзат маселесин жоопкерчилик менен көтөргөн бир улуу инсан. Чынгыз Айтматовдун «Саманчынын жолу» повестинин идеялык максатынын немис окумуштуулары тарабынан мындайча туура түшүнүлүшү эң маанилүү деп эсептесек болот.

Ал эми С. Шольмайер өзүнүн «Изображение взаимосвязей человека и природы в повестях Айтматова» деген макаласында: "Чынгыз Айтматов кыргыз элинин ой жүгүртүү образын, кыргыз жеринин кооздугун, жаратылышка болгон элдин мамилесин бизге, окурмандарга, таасын сүрөттөө үчүн каармандарды сүрөттөөдө улам жаңы көркөм каражаттарды издеп келет. Айтматовдун повесттери ар бир окурмандын эстетикалык табитин тарбиялоодо зор мааниге ээ», деген пикирин билдирген [82:144-б.]. (Немис тилинен кыргыз тилине которгон – Г. Сатаева).

Германиянын сынында да, кыргыз жана совет адабиятынын сынында да, Айтматов өз чыгармаларында инсандын өз алдынчалыгын, анын кайталангыс сапатын коргоо жана ички дүйнөсүн толугураак ачып көрсөтүү менен, жалпы коомчулуктун өнүгүүсүнө камкордук көрүүгө умтулуп, адамды курчап турган жаратылыш татаал, ал эми адам дүйнөсү андан да татаал экендигин терең чагылдыруу менен чыгармалары аягында чындыкка, акыйкаттыкка, жакшылыкка үндөгөндүгүн белгилешет.

Чынгыз Айтматов адабий чыгармаларында адамгерчиликти, эркиндикти, адам баласына көрсөтүүчү урмат-сыйды жана адам баласына тиешелүү бийик сапаттарды, башкача айтканда, ыймандуулукту прогрессивдүү идея катары сүрөттөө боюнча чебер уста экендиги И. Гучкенин «Айтматовдун чыгармаларында адамзат көйгөйү, жомоктор жана мифтер» аттуу китебинин

«Die Sittlichkeit der Literatur» – «Адабияттагы ыймандуулук» деп аталган III главасынан көрө алабыз. Адамгерчилик, ыймандуулук маселелери жазуучунун дээрлик бардык чыгармаларында көркөм чечилгендиги белгиленет. И.Гучке жогоруда аталган эмгегинде: «Айтматовдун каармандарынын көпчүлүгүндө ички карама-каршылыктар бар экендиги байкалат. Так ошол карама-каршылыктар образдардын турмуштагыдай өзгөрүп-өнүгүшүнүн өбөлгөсү болуп, турмуш чындыгы менен ар тараптуу байланыштырып турат», - дейт [42:131-б.]. (Немис тилинен кыргыз тилине которгон – Г. Сатаева). Ошондой эле «Айтматов өзүнүн каармандарына өтө катаал. Бир гана Жамийла менен Данияр гана өз бактыларын табышат. Башка каармандарынын бардыгы өзүлөрүнүн «Кыяматына» кабылышат. Сейде өз күйөөсүн дезертир катары кармап берүүгө мажбур болот. Алтынай Дүйшөндүн чечкинсиздигинен жабыр тартат. Толгонай согуштун кесепетинен үй-бүлөсүнөн ажырайт. Кыргыздын кичинекей баласы менен үч нифх адамы өзүлөрүнүн тазалыктарын, аруулуктарын далилдеш үчүн сууга чөгүшөт. Органга кыялында болсо да айымбалыкка болгон сагынычы тынчтык бербей келет. Едигей да Танабайдын тагдырындай тагдырга туш болот: Зарипага сүйүүсүн билдире электе, ал көчүп кетет. Авдий болсо дарга асылат, Бостон өз баласын атып алат» деген оюн айтат [42:131-б.]. (Немис тилинен кыргыз тилине которгон – Г. Сатаева).

«Айтматов ар бир чыгармасында адамдын мүмкүнчүлүгүнүн ар кандай экендигин өзүнүн көркөм ой жүгүртүүсүнө ширелиштирип, «таза чечим» кабыл алып, окурмандардын таразасына коёт. Ошондой болсо да Айтматовдун каармандарынын тагдырына карата окурмандар тараптан баёо көз караштар да айтыла калып жүрөт (Айталы, Эмне үчүн «Ак кеме» повестиндеги бала өзүн өзү өлтүрүшү керек эле? Кирискинин көз кайкыган мүхитте кайыкка жалгыз калтырууну туура деп ойлойсузбу?).

1985-жылы республиканын салтанат өтүүчү сарайларынын биринде өткөрүлгөн иш-чарада эл ичинен бирөө Айтматовго суроо узаткан: Сиздин «Кылым карытар бир күн» романыңызда Зарипанын кетип калышы чындап

эле зарыл беле? Чыгарманын ушул жеринде окуяны башкача өнүктүрсөңүз кандай болмок? Айтматов так ушул суроонун тегерегинде ойлонгондугун айтуу менен, Эдигейдин курагындагы адамдын кечигип келген махабатка карата болгон мамилесин, жан дүйнөсүндө болуп жаткан тоз-тополоңдорду реалдуу көрсөтүү максатын койгондугун кошумчалаган. Зарипа кеткенден кийин Эдигейдин чечими анын жаш курагын эске алганда акылга сыйарлык болдубу? Эдигей Зарипаны жоготкондо бул жарык дүйнөнү, жадакалса Кудайды кармап сыздашы трагедиялуу махабаттын турмуш чындыгы катары сүрөттөлүшү экендиги туурасындагы оюн билдирген», - дейт И.Гучке [42:131-б.]. (Немис тилинен кыргыз тилине которгон – Г.Сатаева).

Айтматовдун көркөм идеяларын акылдын жеңиши катары кабылдоодон мурун жазуучу кандай гана болбосун жаратууга бел байлаган анын эстетикалык идеалдарынын тегерегинде ой жүгүртүү зарыл. Дегенибиз анын каармандары түмөн түйшүккө, тоскоолдуктарга карабай өзүнүн адамдык жүзүн сактап калгандыктары менен баалуу. Бири жакшылык жасоо тилеги менен өзүн курмандык кылса, дагы бир каарманы аруу махабатка өмүрүн таберик кылат. Зарипа Эдигей үчүн (окурмандар үчүн да) түбөлүккө жаш бойдон, сулуу бойдон, чыдамкай, күчтүү экенине карабай назик бойдон кала берет. Эдигей башына түшкөн оор кайгыны адамдык улуу парасаты менен жеңип чыгышы турмуштук өзгөрбөс, тажатма чындыгын поэзиянын жеңиши катары да түшүнсөк болот. Мындай жеңиштин куну көрпөндөлик, ыңгайлуу, көнүмүш өмүр кечирүүдөн баш тартуу экендигин Айтматовдун ар бир чыгармасынан көрөбүз.

Немис окумуштуусу Чынгыз Айтматовдун каармандарына чечүүчү мезгилде чечкиндүүлүк мүнөздүү экендигин туура баамдайт, акыры келип ал чечкиндүүлүк, же каармандын тандоосу алардын адамдык сапаттарынын бийик көрсөткүчү болорун так белгилейт.

«Айтматовдун жаш каармандары бардык тоскоолдуктарга моюн сунбай бет алган максаттарына ишенимдүү кадам шилтешет. «Мен келдим, мен сага өзүм келдим», - деп суу чайыган көйнөгү менен Жамийла Даниярга өзү келсе,

Дүйшөн өзүнүн чала-сабат экенине карабай, элдин аны колдомок тургай шылдыңдап күлгөнүнө карабай, атүгүл карышкырлар кол салып, бандиттердин аткылаганына да карабастан, тиш какшаткан муздак суу кечип балдарды окутуп, аруу тилек, асыл ой менен алдыга кадам шилтейт. «Кызыл жоолук жалжалым» повестиндеги Илиястын жаңылыштык кетирип, кайра оңолушу – бул адамдын жан-дүйнөсүнүн тазарышынын, жаңырышынын татаал диалектикасынын бир мыкты көрүнүшү», - дейт адабиятчы И. Гучке [42:S.131]. (Немис тилинен кыргыз тилине которгон – Г. Сатаева). Ушул эле оюн андан ары улап, дагы бекемдөө максатында: «Акчанын аркасынан кууган Абакир айланадагылардын баарын өзүнө баш ийдиргиси келет. Айтматовдук логикага ылайык, айдың талаадан алган ички күч-кубатка эгедер болгон Кемел Абакирдин зулум күчүнө туруштук берип аны жениши керек эле. Бирок өз текебердиги менен таш боордугунун кулу болгон Абакир чыгарманын соңунда жерден таап алган темирди алтын санап элден бөлүнүп кетип бараткандыгы баяндалат. Чыгарманын финалы бир караганда атайын ойлоп табылгандай сезилип кетет. Бирок сөз болуп жаткан чыгармада каармандардын көңүл-туйгу маанайы жашоого болгон мамиле-ниеттери таасын чагылдырылып, адамдын тагдыры анын кыялына, аксанатай ойлоруна да байланыштуу болоору баяндалган», - дейт [42.131-б.]. (Немис тилинен кыргыз тилине которгон – Г. Сатаева).

Ал эми Р. Шрөдер баштаган бир тобу Айтматовдун оң каармандары тууралуу ой жүгүртүп: «Жазуучу бул маселеде классикалык адабияттын традицияларын улантуучу экендигин белгилешет. Анын каармандары өзүнүн, мекенинин, замандаштарынын алдындагы милдетин ачык-айкын сезген, жаркын маанайлуу, эмгекчил, кайратман адамдар экендигин айтышат. Айтматов алардын жан дүйнөсүнө кеңири, терең анализ бере алат», - деген оюн айтат [100:152-б.] (Немис тилинен кыргыз тилине которгон – Г.Сатаева).

Чынында да Айтматов – бүт өмүрүн адам тагдыры менен аалам тагдырын сүрөттөөгө арнаган улуу сүрөткер. Аны кызыктырган башкы проблема: адам жана табият, адамдын адамдык касиети-сапаты, табият алдындагы улуулугу.

Башкача айтканда, жазуучуну кызыктырган маселе - адам жөнүндөгү нукура философиялык- ыймандык проблема. Ушундай идеялык максатка байланыштуу Чынгыз Айтматовдун чыгармаларынын көркөмдүк түзүлүшү да өтө татаал. Анда реалдуулук менен шарттуулук айкаш келип, бири-бирине өтмө катар өтүп, өзүнчө бир бүткөн көркөм организмди түзөт. Турмуш менен мифти, реалдуулук менен шарттуулукту айкалыштыруу аркылуу жазуучу укмуштай көркөмдүк негиз түзөт да, адам жөнүндөгү философиялык жалпылоого жетишет. Бул жалпылоо боюнча: адам кандай гана татаал, кандай гана кыйын абалда калбасын, ал өзүнүн бийик адамдык наамын, адамдык мартабасын түшүрбөөгө тийиш.

Айтматовдун чыгармаларынын тарыхый - социалдык негиздеринин тереңдиги, автордук позициянын ачыктыгы (айрыкча кийинки чыгармаларында) адамдын коомдогу абалы, психологиясы, адептик-ыймандык табылгалары жана жоготуулары жөнүндө ар тараптуу, реалдуу маалыматтарды берүү менен коомдук-философиялык ойду, азыркы адамдын көз карашын калыптандырууда чоң роль ойнойт. Адам проблемасы жалаң эстетиканын чегинде карала турган нерсе эмес, ал адегенде коомдук сферада, тарыхта өз ордун аныктайт, анан адабияттын предметине айланат. Адам – бул тарыхтын субъектиси эле эмес, объектиси да болуп эсептелет. Айтматов да адам менен коомдун, тарыхтын өз ара катышын ушул жагдайда да карап: «Биз дүйнөнү өзгөртөбүз, дүйнө бизди өзгөртөт», - дейт [6:273-б.]. Сүрөткер адамды адабиятта сүрөттөөнүн маанилүү проблемаларына дайыма кайрылып келет. Мисалы айтылуу «Жамийла» повестинде Жамийланын өз укугу үчүн күрөшү феодалдык каада-салт али бекем турган мезгилде сүрөттөлөт. Экинчиден, совет эли немистик баскынчыларга каршы күрөшүп жаткан мезгил эле. Ушундай шартта Жамийланын Даниярды сүйүп, согушта жүргөн күйөөсүн таштап кетиши ойго келбес нерсе эле. Чынгыз Айтматов Даниярдын махабатынын күчүн, рух тазалыгын анын ыры аркылуу, ырды адамды ачуунун бир поэтикалык каражаты катары жогорку чеберчиликте ишке ашырат. Немис окумуштуусу Хорст Флигеге бул ыр күчтүү таасир калтырган. Хорст Флиге

өзүнүн эмоционалдык көз карашын: «Мен бийик ыр жана искусствонун көркөм сүрөттөлүшүнүн мындан артык көркөмдөлүшүн билбейм», - деп айтканы бар. Даниярдын ыры адабиятчынын пикири боюнча Жамийланы күчтүү өзгөрттү.

«Анын махабатынын жана Даниярга болгон ыраазычылыгынын жардамы менен Жамийла баардык чектөөлөрдөн жана артта калгандыктан бошонот. Аны менен качканда гана ал кылымдык ырым-жырымдарды ашып өтүп, алардын үстүндө жогорулап, анын эркиндикти жана өз тагдырын өзү чечүүсү, чыныгы бакыт жана адамдык улуулуку укуктарын коргой баштайт. Жамийланын махабат күчүнөн, иштен жана искусстводон алган сулуулук жана бийиктиги анын кайнисинде сыйды жана таанууну пайда кылып, жадагалса кайненеси тарабынан кабыл алынды. Оң үлгүнүн күчү башка адамдарга чыгармада да, турмушта да таасирсиз калып калбайт. Новелланын мааниси ушуга негизделген» – деген олуттуу пикирин айткан. Айтматовдун чыгармалары боюнча оюн андан ары улап, автор «Жамийладагыдай» чын болбосо да, Айтматов «Ботокөз» новелласында да каармандардын жан дүйнөсүн ачып көрсөтө алды. Бул чыгармада да Айтматов өтө маанилүү коомдук теманы баса белгилеп кетет. Кайра социалисттик адамдын келбетин аныктоо жөнүндө сөз болот. Окуя аңгемечи Кемел мектептен кийин ыктыярчы катары барган дың жерде Анархай талаасында болуп өтөт. Ал бир нече кишилер менен бирге талаа лагеринде жашап жатканда, Абакирде анын түз антиподу өсөт. Абакир менен Кемелдин ортосундагы талашта Айтматов биздин социалисттик коомдун жумушчу кишилеринин образы жөнүндө маселелерди көтөрүп, аларга жооп берет», - дейт [104:75-б.]. (Немис тилинен кыргыз тилине которгон – Г. Сатаева).

Хорст Флигенин пикиринде «Кемел «нагыз социалисттик каарман» катары көрсөтүлгөн. Ал Абакир менен кармашат жана бул кармашуудан адеп-ахлак жактан жеңүүчү болуп чыгат. Адамдык мамилелерде ал таза махабатка зээндүү жана улуу бир кадамдарга бара алган, өзүмчүлдүккө жат болгон жана

баардыгына жоопкерчиликти алып турган анык гуманист» [104: 75-б.].
(Немис тилинен кыргыз тилине которгон– Г. Сатаева).

Чынгыз Айтматовдун чыгармачылык ийгилигинин бирден бир сыры ал өз чыгармаларын жаратууда улуттук алкактан чыгып, жалпы адамзаттык, планетардык ой жүгүртүүнүн деңгээлине көтөрүлгөндүгүндө экендигин жазуучунун чыгармачылыгын изилдеген окумуштуулар бир ооздон белгилешет. Жазуучу эмне жөнүндө жазбасын анда жалпы адамзаттык проблемалар көтөрүлүп, ал жөнүндө ойлонуу маселеси азыркы күндүн адамдарынын алдына кырынан коюлат. Немис окумуштуулары да Чынгыз Айтматовдун чыгармачылыгындагы бул өзгөчөлүктү өз изилдөөлөрүндө башкы нерсе катары белгилешкендигин жана бул маселеге карата ар кыл ойлор айтылгандыгын көрөбүз. Мисалы, Чынгыз Айтматовдун прозаларында коомдун өнүгүшүнүн татаал жолдорун чагылдыруусун мүнөздөөдө немис окумуштуусу жана сынчысы Р. Опиц өзүнүн «Изображение героя нашего времени в повестях Айтматова» деген макаласында бул татаал жолдордогу келип чыккан конфликтер бир гана улуттуку эмес, азыркы замандын жалпы проблемалары экендигин Чынгыз Айтматов ачып көрсөткөндүгүн белгилеп өтөт [71]. (Немис тилинен кыргыз тилине которгон – Г.Сатаева).

Мындай ойду советтик адабияттаануучу жана сынчы Г. Гачев: «Чынгыз Айтматов – бүтүндөй Евразиянын жазуучусу. Анын Кыргызстаны элдердин жана алар алып жүргөн маданияттардын тогошкон кесилиши. Тоолорду мекендеген элдердин, көчмөн элдердин, дыйканчылык менен жан баккан элдердин маданияттары Индия цивилизациясында жана буддизмде бириксе (Монголиядагы жана Тибеттеги ламаизм), ислам маданиятында түрк жана фарсий маданияттарынын таасирлери байкалат. Ал эми соңку мезгилдерде Россиянын маданиятынын Европа цивилизациясына тийгизген таасири ачык байкалууда. Ушул традициялардын баары Айтматовдун чыгармачылыгында өз ордун алган», - деп билдирген [36:284-б.].

Профессор Х. Флиге Эрфуртта өткөн конференцияда чыгып сүйлөгөн сөзүндө Айтматовдун ошол кездеги адабияттагы орду негизинен улуттук жана

эл аралык айкалышуусу менен аныкталып, мына ушунун негизинде анын талантынын өркүндөп-өсүп жаткандыгын айтып өткөн. Ушундай эле ойду Шрөдер да «Entdecker menschlichen Große im Alltagsleben» (Величие человека в повседневной жизни) деген макаласында: «Кыргыз совет жазуучусу Ч. Айтматов өз өлкөсүнүн адабият айдычына улуттук деңгээлден чыгып адамзаттык деңгээлдеги маселелерди козгоо менен кирди», - деп жазган [100:152-б.]. (Немис тилинен кыргыз тилине которгон – Г.Сатаева).

Жогорудагы келтирилген пикирлерден улам немис окумуштуулары өзгөчө Чынгыз Айтматовдун чыгармачылыгында улуттук маселеге караганда жалпы адамзаттык маселеге негизги орун бергендигин жазуучунун өзгөчө жетишкендиги деп таанышканын билсек болот. Чындыгында бул Чынгыз Айтматовдун чыгармачылыгына берген туура баа. Жазуучу бир караганда улуттуктай көрүнгөн маселелерди чагылдырып жатып эле ошол эле учурда жалпы адамзаттын көйгөйүн чагылдырууга чебер уста. Анын чыгармаларында улуттук кайсы жерден башталып, жалпы адамзаттык деген проблемаларга кайсы учурда өтүп кеткенин окурман сезбей калат, тактап айтканда, Айтматов – өз чыгармаларында улуттук менен жалпы адамзаттыкты синтездөөнүн жогорку көркөм эстетикалык бийиктигине жеткен жазуучу.

Айтылган пикирибизди Чынгыз Айтматовдун «Атадан калган туяк» аңгемесине анализ жасаган немис окумуштуусу Люсия Игель мындайча тастыктайт. Ал «Атадан калган туяк» аңгемеси чакан формадагы шедевр» деген макаласында: «Бир гана суроо берүү калат: Бизге – ГДРнын эмгекчилерине совет жазуучусу, а бул жерде кыргыз жазуучусу эмне айта алат? Ал өз өлкөсүндөгү мамилелерди сүрөттөп берип жатпайбы. А бирок ал мекендештеринин турмушундагы өзгөчө критикалык абалды, кыргыз элет элдеринин кээ бир учурларда биз да башыбыздан өткөргөн ар кандай жашоо көйгөйлөрүн ачыкка чыгаргандыгы кызыктырат. Айтматовдун баардык мага белгилүү чыгармаларында анын образдары пайда болгон белгилүү ички карама-каршылыктар менен күрөшүү жагдайда чагылдырылат. Ал каармандарды кандай жүйөлөр бул же тиги аракеттерге түртүп жатканын,

алардын мүнөздөрү кантип өркүндөп өсүп атканын жана жеке инсандык тарап кантип ачылып атканын түшүндүрөт. Ал улам-улам адамдын өзүн-өзү өнүктүрүүсүнө болгон жеке жолдорду баяндап берип турат», - дейт [105:75-б.]. (Немис тилинен кыргыз тилине которгон – Г. Сатаева).

Чындыгында да бул Чыңгыз Айтматовдун Адам тагдырын сүрөттөөдөгү өзгөчө чеберчилиги. Немис окумуштуулары ушул өзгөчөлүктү туура баамдап, көрсөтө алышкан десек эч жаңылышпайбыз.

Айтматовдун чыгармачылык ийгилигинин сырлары тууралуу Германиянын белгилүү сынчысы жана адабиятчысы Х. Лоренц өзүнүн «Айтматов в контексте молодых литератур» деген макаласында: «Книги писателя глубоко волнуют немецких читателей также постановкой и исследованием в них животрепещущих проблем современности», - деп жазат [83:22-б.].

Айтматовдун китептеринин немис окуучуларына терең таасир эткендигинин дагы бир далилин Урсула Юкенбургдун «Айтматовдун «Биринчи мугалим» чыгармасынын келечектеги педагог катары мен үчүн мааниси» деген макаласындагы төмөнкү ойлор далилдеп турат: «Кыргыз жазуучусу Чыңгыз Айтматов бизде ГДРде өтө белгилүү. Мунун анын китептерин дүкөндөрдө табуу өтө татаал экендиги айгинелейт. Анын китептери тез арада эле жарыкка чыкканда сатылып кетет. Анын бир чыгармасы мага өзгөчө таасир тийгизди. Ал «Биринчи мугалим» чыгармасы. Эмне үчүн ал чыгарма мага ушунчалык жаккандыгын түшүндүрүү өтө оор. Балким бул мен келечектеги педагог болгондугума, Дүйшөн сыяктуу балдарга сабак бергендигиме байланыштуу. Албетте менин окутуучу катары иштей баштаган жагдайым Дүйшөндүн ишмердүүлүгүнүн башталышынан айырмаланып турат. Кандайдыр бир окутуу методикасыз, окуу китептерисиз, өзү чектелген гана окуу жана жазуу ыктарына ээ болуу шартында ал жан дүйнөсү менен берилип, окуучуларына сабак берет. Муну менен бирге ал өтө чоң чыдамдуулугун көргөзөт. Өзгөчө мага анын кыштакта биринчи мектепте уюштурганда шаттуу көз карашы, иштиктүүлүгү жана максатка умтулгандыгы

жагымдуу таасир калтырат. Аны ошондой эле элет жашоочулары менен карама-каршы келген мамилелер, идеологиялык татаалдыктар кармабайт» – деген [105:75-б.]. (Немис тилинен кыргыз тилине которгон – Г. Сатаева). Анын себебин автор түшүндүрүүгө аракет кылат. «Бул негизинен анын социализм женишине ишенимдүүлүгү, Ата Мекенине болгон, өзгөчө балдарга болгон сүйүүсү, шаттуу көз караштары, анын ишмердүүлүгү жана башка Дүйшөндү социалисттик инсан, мугалим жана үлгү катары көргөзгөн баалуулуктары», - дейт [105:75-б.]. (Немис тилинен кыргыз тилине которгон – Г. Сатаева). Автордун пикири боюнча Дүйшөн «Ал балдарды өзүнүн кылган иши менен адамзатка жана алардын бакытына кызмат кылган бардык нерселер үчүн эрдик менен күрөшүүгө үйрөтөт». [105:75-б.]. (Немис тилинен кыргыз тилине которгон – Г.Сатаева)

Германияда Ч.Айтматовдун чыгармаларын талдоого багытталган дээрлик бардык изилдөөлөрдө өзүнүн мүнөздүү бөтөнчөлүгү бар болгон улуттук маселеге басым жасалат. Бул тууралуу ой айрыкча К. Каспердин «Der menschheitsgeschichtliche Anspruch der Erzählungen» [52] «Айтматовдун прозаларында тарыхый өнүгүүнүн проблемалары» деген макаласында толугураак көрсөтүлгөн. Немис сынчысы К. Каспер Ч.Айтматовдун «Жамийла», «Ак кеме» повесттерин жана «Уулу менен жолугушуу» деген аңгемесин талдоодо эң мыкты улуттук чыгарма өзүнө жалпы адам баласынын жогорку үлгүсүн көбүрөөк камтып жүрөөрүн, Айтматовдун чыгармаларында социалисттик реализмдин маанилүү позициясы менен бирдикте коомдун проблемалары коюлгандыгын далилдейт, ошондой эле Айтматовдун каармандарынын улуттук мүнөздөрүнүн баатырдык өзгөчөлүктөрүн белгилеп өтөт. «Айтматов,-деп жазат К. Каспер, - миллиондогон элдин акыл-эсин калыпка келтирүүчү көркөм чыгармаларды жаратуу менен бирге кандайдыр бир деңгээлде алдыга коюлган тарыхый маселени ишке ашырат» [52: 67-б.]. (Немис тилинен кыргыз тилине которгон – Г. Сатаева).

Бул тууралуу Айтматовдун Х. Плавиус менен болгон маегинде : «Биз улуттук мурастарыбыз менен сыймыктанабыз, аларды изилдейбиз, рухий

казына катары пайдаланабыз. Бирок биз совет бийлигинин доорунда ээ болгон рухий жана маданий баалуулуктарга эч нерсе тең келе албайт» [8:345-б.] (Орус тилинен кыргыз тилине которгон – Г. Сатаева) деген сөзүнө карап, демек, Германиянын көрүнүктүү окумуштууларынын эмгектериндеги бул көйгөйлөрдү талкуулоодогу ойлору менен Айтматовдун теориялык жана анын көркөм тажрыйбасынын абалы негизинен дал келип тургандыгын көрүүгө болот деп айтмакчыбыз.

Бул өңдүү пикирлер канчалык көп жана ар түрдүү болбосун, алардын бардыгына бир нерсе мүнөздүү: ал баарыдан мурда жазуучунун чыгармачылыгындагы жаңычылдык белгилердин жана жышаналардын азыркы учурдун рухуна шайкештигин жана үндөштүгүн бир ооздон ырастоо болуп эсептелет. Кезегинде В. Г. Белинский: «...акын канчалык улуу болсо, анын талантынын багыты, мүнөзү ошончолук даражада өзү туулуп-өсүп, жашап турган коомго таандык болуп, анын өсүп-өнүгүү багытына жакын, тыгыз байланышта болот», - деген [29:797-б.]. Бул пикирди бүгүнкү күнү кыргыз жазуучусу Чынгыз Айтматовдун чыгармачылыгына карата айтсак аша чапкандык болбойт деген ойдобуз. Немис окумуштууларынын улуттук өзгөчөлүктү жазуучу тарабынан чеберчилик менен колдонулушуна жана жалпы адамзаттык маанидеги бир идеялык-эстетикалык баалуулук катары баалашканы көңүлдү бурат.

Улуттук өзгөчөлүк бир улутту экинчи бир улуттан бөлүп койбостон, тескерисинче, көрүнүштөрдүн ачык-айкын көрүнүү горизонтун кеңейтет жана өз ара байытат. Автор менен Германиянын окумуштуулары улуттук маданий мурастардын баалуулугун жана проблемаларын ачып көрсөтүүгө болгон аракеттерин көрүүгө болот.

Р. Шрёдердин оюу боюнча, Чынгыз Айтматовдун чыгармалары элдик эпостор жана мифтерден мурунку жана азыркы адабияттарда, азыркы реалисттик прозада жана дээрлик өткөн убакыттын классикалык гуманисттик шедеврлеринен азыркы реалисттик романга өнүгүү планына өзгөчө маани берилет, ал эми «Ак кеме» болсо, эпостон жаралып, эпоско өткөн, бул болсо

бир гана улуттук адабияттын азыркы убактагы өнүгүү баскычын гана эмес биздин доордун азыркы дүйнөлүк адабиятынын өнүгүүсүнүн өзгөчөлүгү.

Бул бөлүмчөдөгү каралган маселелерди корутундуласак, мындай жыйынтыктар келип чыгат.

Немис окумуштууларын да Айтматовдун чыгармаларындагы адам, анда жаралган каармандар маселеси кызыктырат. Бул боюнча изилдеген окумуштуулар Айтматовдун каармандары жөнөкөй эмгек адамдары экенин туура белгилешет. Ал адамдар өздөрүнүн табыгый тунук акыл-парасаттары менен сүрөттөөлөрүн, алардын руху күчтүү, адамкерчиликтери бийик экенин жана жаратмандыкка умтулуу сезимдери күчтүү экендигине өзгөчө көңүл буруп, алардын иш-аракеттерине туура, так баа беришет.

Чынгыз Айтматовдун каармандары өздөрүнө улуттук белгилерди алып жүрүү менен ошол эле учурда жалпы адамзаттык проблемалардын чордонунда турушары да немис окумуштуулары И. Гучке, Р. Опиц, Х.Флигелердин изилдөөлөрүндө жазуучунун чыгармаларындагы каармандардын мисалдарында терең анализделет. Чынгыз Айтматовдун чыгармачылык ийгилигин да ушул маселеге байланыштырып карашат.

Белгилей кетчү нерсе, биздин байкашыбызда бул маселелер боюнча немис окумуштууларынын пикирлери советтик жана кыргыз окумуштууларынын пикирлерине үндөш жана айрым учурларда идиректүү ой пикирлери өзүнчө бир оригиналдуулукка ээ десек болот.

1.3. Немис сынында Айтматов жана фольклор маселесинин иликтениши

Айтматов жана кыргыз элинин бай эпикалык фольклору ар бир изилдөөчүнү кызыктырган олуттуу маселелерден. Жазуучунун чыгармачылыгында жазма профессионал дүйнөлүк адабияттын кандай орду болсо, улуттук бай фольклордун да орду ошончо. Эгерде Чынгыз Айтматов кыргыз, орус, дүйнөлүк классикалык адабияттан таасирленип, өзүнүн чыгармачылыгынын өнүгүшүндө чоң ориентир алса, фольклор анын

чыгармачылыгынын түгөнгүс күлазыгы. Ал өз элинин «Манас» баштаган улуу эпосторунан тарта акыл-ойдун уюткусу болгон макал-лакаптарына чейин өзгөчө маани берет. Жазуучунун чыгармаларында алардын өз орду, аткарган ат көтөргүс жүгү бар. Элдик дүйнөтааным, философияга сугарылган фольклордук чыгармаларды жазуучу керегине жараша, ар кандай стилдик максатта, ыкмада чебер колдонот. Элдик чыгармаларды учурдун көйгөй проблемаларына жуурулуштуруп, аларга жаңы түз, роль берет. Бул багыттагы Чынгыз Айтматовдун чеберчилиги боюнча көптөгөн изилдөөчүлөр эмгектер жазышты, ар түрдүү көз караштарын билдиришти. Изилдөө ишибиздин алкагында немис окумуштууларынын эмгектеринде аталган маселе кандайча каралып жатканын билүү маанилүү болду.

Кыргыз жана мурдагы Советтик изилдөөчүлөр сыяктуу эле немис окумуштууларын да биринчи кезекте Чынгыз Айтматовдун чыгармачылыгындагы улуттук өзгөчөлүктөр кызыктырды. Жазуучунун чыгармаларынан улуттук өзгөчөлүктү издөө немис окумуштууларынын эмгектеринде системалуу жүргөндүгүн байкоого болот. Тагыраак айтканда, Чынгыз Айтматовдун чыгармаларына ким, качан кайрылбасын бул маселени аттап өткөн эмес. Албетте, бул жазуучунун чыгармачылыгынын эң бир уникалдуу жагы эле. Анткени Чынгыз Айтматов өз чыгармаларын орус тилинде жазган советтик жазуучулардын бири болуп туруп, улуттук өзгөчөлүгүн сактай алганбы деген маселе кимди болсо да кызыктырды. Ушундай болгондо Чынгыз Айтматовдун чыгармачылыгында улуттук делген нерсе барбы, болсо ал эмнеден көрүнөт. Айтматовдо ал нерсе тышкы бир арнамент шекилинде көрүнөбү, же чыгарманын жан дүйнөсүнө, автордун сүрөттөп жаткан реалдуу турмуш чындыгына аралашып бир бүтүн көркөмдүк түзүп кеткенби?

Бул маселе Германиялык илимпоздордун изилдөөлөрүндө кандайча болгондугун бизге чейин изилдеген адабиятчы Е. И. Шагалова бул маселеге кызыгуу немис сынында 60-жылдарга салыштырганда 80-жылдарда дагы күчөгөнүн жана ал кызыгуунун масштабы да көп түрдүү болгондугун

мындайча белгилептир: «Проблемы национального своеобразия ученые ГДР- В. Бейц, Р. Опиц, И. Лаков, А. Лачинян, Р. Шрёдер и другие – в своих исследованиях 80-х гг. еще в большей степени, чем в работах в 60-х гг., рассматривают во многих аспектах: в плане национального характера, национальных традиций, роли и значения национального языка, взаимосвязей отдельных национальных литератур и классическом материале для исследования они считают творчество Айтматова. В работах немецких ученых последних лет еще более обстоятельно разрабатывается проблема включения фольклорных источников, вопрос о том, насколько художественное сознание мифа развивается до уровня содержания литературы социалистического реализма», - дейт [100:152.].

Ырасында да Германиянын окумуштуулары Чынгыз Айтматов чыгармаларында өз элинин эпосторун кеңири колдонуу менен бирге, башка элдердин фольклорун эстетикалык таяныч тутуусуна да бөтөнчө кызыгуу жаратышкан. Салт жана жаңычылдыктын проблемалары А. Лачинян, Р.Опиц, Х. Плавиус, Л. Кошут, Р. Шрёдер, Ф. Фюман жана башка немис окумуштууларынын эмгектеринде иликтенген.

А. Лачинянын эки томдугуна басылган «Традиции и новаторство в творчестве Чингиза Айтматова» деген макаласы кыргыз эпосторун, публицистика, аңгеме жана повесттерди талдоого арналган. Ал Айтматовдун 1974-жылы Берлинде жарык көргөн эки томдугунда жазуучунун чеберчилигинин эволюциясын, чыгармачылыгынын башталышына, чыгармалардын окурмандарга калтырган зор таасиринин сырларына токтолуп, жазуучунун чыгармаларын эң мыкты чыгармалардын катарына кошот. Айтматовдун бала кезиндеги кабыл алган эпостук аңгемелерин, легендаларын, ырлар менен жомокторун А. Лачинян улуу жазуучунун чыгармачылыгынын азыктанган алгачкы бай булагы деп эсептейт. «Эгерде Айтматов,- деп жазат А. Лачинян жогоруда аталган макаласында, - өзүнүн чыгармачылыгында алгач реалисттик чындыкты ачып көрсөтүү үчүн жардамчы каражатты фольклордон издесе, кийинчирээк ал чыгармаларына

социалисттик реализм камтылган турмушта жана фольклордо жаңыча эстетикалык ырастай турган легендаларды жана мотивдерди тапкан» [62:101-б.]. (Немис тилинен кыргыз тилине которгон – Г. Сатаева). Лачиняндын көз карашы боюнча Айтматовдун «Жаныбарым, Гулсары» повестиндеги мергенчинин ыры – бул кейипкердин башына түшкөн мүшкүл ишти, каармандын жан дүйнөсү бүлүнгөн психикалык абалды алдын-ала утурлап кабар берген терең таасир калтырган трагедияны ачып берүүдөгү ыкма. «Ак кеме» повестинде болсо, повесттин негизги катмары болгон – концепция» деген [8:345-б.]. В.Левченко менен болгон маегинде айтылган Айтматовдун ою да А. Лачиняндын жогорудагы көз карашы менен дал келип турат.

Мындай ойду немис сынчысы Руут Вайстын «Legenden und religiöse Motive im Werk Tschingis Aitmatows» («Чынгыз Айтматовдун чыгармаларында легендалар жана диний көз караштар») деген макаласынан да жолуктурабыз: «Айтматовдун балалык чагында алган таасирлери анын аңгемелеринде жана романдарында ачык байкалат. Мындан тышкары чоң энеси менен сөзмөр кишилерден уккандары, кыргыз элинин салт-санаасы менен легендалары анын чыгармалачылыгынын калыптанышына өз таасирин тийгизген. Романдарында Айтматов бала кезинде уккан эски легендаларга кайрылуу менен кайрадан иштеп чыгып, аларды аңгемелеринде көркөм таанып билүүнүн жаңы өнүктөрүнө карата пайдаланат», - дейт Руут Вайс [77: 4-б.]. (Котормо биздики – Г.С.).

Чет элдик сындарда дайыма учурдун чындыгын чагылдырган чыгармалардын азыркы адабиятта улам тереңдетилген фольклордук традиция менен негиздүү биригүүсү тууралуу пикирлер кездешет. Биздин оюбузча ал да бекеринен болбосо керек. Германияда кыргыз фольклоруна кызыгуу бар экендигин төмөндөгү фактылар далилдейт.

Германиянын басма сөзү өзүнүн окурмандарын такай кыргыз адабиятынын чыгармалары менен тааныштырып турган. Кыргыз эпосу «Манас» тууралуу маалыматтар жана республиканын көрүнүктүү жазуучуларынын чыгармачылык ишмердүүлүктөрү тууралуу «Маерс Ноес

Лексикон»дун 6 томдугунда, 8 томдук басылышында жана маалымат берүүчү китептеринде (справочник) басылып чыгып турган. «Нойес Дойчланд», «Берлинер Цайтунг» гезиттери манасчы Саякбай Каралаев менен болгон жолугушууну жарыялашкан.

«Манас» эпосунан «Каныкейдин каты» деген үзүндүсү немис жазуучусу Мюллер Мильтаг тарабынан которулуп, «Зинн унд Форм» журналына жарыяланган. (1966) 1969-жылы «Культур унд Фортшрит» басмаканасы «Манас» эпосунун кеңири эпизодун немис тилинде китеп кылып чыгарган.

«Манасты» Германияда которуу боюнча ой СССР жазуучусу Чынгыз Айтматов тарабынан Германиянын немис адабиятчыларына айтылып, «Культур унд Фортшрит» басмаканасынын башкы редактору Леонгард Кошут Кыргызстанга келип, республика менен жана кыргыз сүрөтчүлөрүнүн келечектеги «Манас» эпосунун немисче чыгарыла турган китебинин Теодор Герцен тарабынан тартылган сүрөттөрү менен таанышып, Суусамырда малчылардын чөйрөсүндө үч саатка созулган Эстебес Турсуналиевдин «Манас» эпосунан үзүндүсүн угузуп, ал кишиге «Манасчы» деген фильмди көрсөтүшөт. Кийин котормочу Л. Горнунг тарабынан «Манас» эпосу которулуп, «Айкөл Манас» деген ат менен немис тилинде жарык көргөн [84]. Ошондой эле кыргыз эпосу тууралуу немис газета-журналдарына илимий макалалар жарыяланып турган.

Немис окумуштуусу, сынчысы Р. Опиц биздин республикага келгенде, ага Кыргызстандагы фольклордук традиция, өзгөчө азыркы адабияттын проблемалары менен айкалышып туруусу зор таасир калтыргандыгын жазган. «Айтматов,- деп жазат Р. Опиц,- өзүнүн повесттеринде Орто Азияда пайда болгон элдик легендаларды, мифтерди колдонуу менен бизге дагы жаңы, дагы керемет, көркөм мифтерди пайда кылат» [72:143-б.] (Немис тилинен кыргыз тилине которгон – Г.Сатаева).

Чындыгында эле, Айтматовдун чыгармаларында мындан миң жыл мурдагы мифтер өзүнүн терең философиясы менен азыркы күндүн маселелерин курч чагылдырууда катышып турат. Айтматов ар бир

чыгармасында биздин тарыхый эстеликтерге калыстык менен кайрылат жана алар аркылуу азыркы күндүн ашкере мааниси бар маселелерине басым жасайт. Бул учурда эзелки менен азыркы өз ара жуурулушуп, ажырагыс биримдикти жаратып, бир көркөм-эстетикалык функция аткарат.

Чынгыз Айтматовдун чыгармачылыгынын башатына жол ачкан көркөм булактар жөнүндө кеп козгогондо да «Манас» эпосу алгачкылардан болуп айтылат. Айтматов менен «Манастын» башкача айтканда, элдин эки залкар көркөм дөөлөтүнүн Чынгыз Айтматовдун дүйнөсүндөгү ордун негизинен эки багытта кароого болот; Биринчи, «Манас» эпосуна Чынгыз Айтматовдун чыгармачылыгында кайрылышы. Экинчи, Чынгыз Айтматовдун «Манас» эпосун пропагандаланышы.

Айтматовдун фольклорду таяныч тутуусу Х.Флиге менен Р.Шрёдердин жогоруда аталган эмгектеринде да айтылган. Алар Айтматовдун идиллигиялык мифти тарыхый-философиялык жомокко айландырып, фольклордон адабиятка өтпөстөн, өзүнүн элинин легендалуу байыркысын мурунку жана азыркы заманга ылайыкташтырып кайра жараткандыгын белгилеп өтүшөт.

Жогорудагы фактылардан Чынгыз Айтматов менен Германиянын окумуштууларынын ортосунда Айтматовдун чыгармачылыгында фольклорду таяныч тутууда өз ара үндөштүк бар экендиги байкалат.

Кыргыз фольклорун дүйнө элдерине таанытып, дүйнөлүк мааниге ээ кылган Чынгыз Айтматов өз чыгармачылыгында элдик оозеки чыгармачылыкка, бабалардын осуят сөздөрүнө көп кайрылган. Фольклор - бул акын-жазуучулардын эң чоң санат булагы. Фольклор - биздин улуу маданий байлыгыбыз, берекеси кемибеген кенчибиз, ата-бабадан алып калган бирден-бир көркөм мурасыбыз, анда элибиздин миндеген жылдардан берки ыймандык жана эстетикалык тажрыйбасы жыйналган. «Миф бул адамдардын фантазиясы делген менен жок жерден эле пайда болуп, ойдон чыгарылган аңыз эмес, ал азыр да айтып жүргөндөй эскинин калдыгы, саркындысы да эмес, ал качандыр бир өткөн доордун баяндоочу тили, анын жардамы менен

адам байыркы мезгилдерден бери өзүн, коомду жана табият менен ааламды моделдештирген, классификациялаган түшүндүрмө. Турмуш чындыгы ушунчалык коркунучтуу болушу мүмкүн, аны бир гана мифтик жана фантастикалык образдардын жардамы аркылуу чагылдырууга болот»,- деп А.Лосев «Байыркы космос жана азыркы илим» деген эмгегинде белгилегендей, жазуучу да маселени чечүүдө дал ушул жолду тандап алган [62]. Байыркы мезгилдерде адамдар өздөрүн табияттан бөлүп карашкан эмес, бирок алардын өзү жашаган, өзүн курчап турган дүйнөнүн эмнеден тураарын, кандай экендигин билип туюуга далалат жасабаган деп айтууга болбойт. Дүйнөнү таануунун бирден бир жолу болуп адамдын өзүндөгү касиетти, сапаты жана сезим-туюмдарды аны курчап турган чөйрөгө дагы энчилегенинен, андагы предметтерге ыйгарганынан, алардын баарын өзүндөй көргөнүнөн байкоого болот. Ошол үчүн байыркы ата-бабаларыбыз табият дагы жандуу, баарын «көрөт», «билет» деген ойдо болушкан [44].

Кыргыз фольклорун дүйнө элдерине таанытып, дүйнөлүк мааниге ээ кылган Чынгыз Айтматов кыргыздын «Манас» башында турган эпостору тууралуу адабиятчылар В. Левченко, В. Коркиндер менен болгон маегинде: «Мен эпос жөнүндө дайыма ойлоном. Бул көп кырдуу, көп катмардуу элдик керемет чыгарма. Мен эпосту чыгармаларыма жөн эле киргизбей, аны сиңимдүү кылып колдонгонго аракет кылам.»,- деп оюн ачык билдирген [8:345-б.].

Көптөгөн жазуучулардын фольклорго кайрылууларынын себептери жөнүндө, социалисттик реализмдин адабиятына миф менен уламыштарды киргизүүнүн мүнөздөрү жөнүндө, коомдук социалдык акыл-ой мүдөөлөрүн ачып көрсөтүүдө мифтин ролу жөнүндө талаш-тартышта Айтматов миф элестүү жашоонун көрүнүшүн караңгылабастан, тескерисинче ачык, тереңирээк жана бийигирээк ачып көрсөтөөрүн жана өткөн жана азыркы убактын проблемаларын коюуга мүмкүнчүлүк түзөөрүн далилдеп, Маршактын – «Натуралист-жазуучулардын алсыз жарыгына караганда

фантастиканын чагылганынын жарыгы турмуш чындыгын курч жана таасын көрсөтөт», -деген сөзүн эскергени бар.

Айтматовдун повесттеринде эпостук образдар биздин тарыхый жашообуздун шартында улам өсүп-өнүгүп барат. Бул туурасында автор В.В.Левченко менен болгон баарлашуусунда олуттуу ойлорун билдирип: «Эгерде байыркы замандан калган ылакаптар эч кандай проблеманы ичине камтыбаса, өткөн жана азыркы жашоодо тынчсыздандырып, ойлонууну алдыга максат кыла алдырбаса, биздин азыркы жашообуздун маселелерине активдүү кайрыла албаса, анда анын изине түшүп тынчын албай эле коюш керек», - деп айтканы бар [7:146-б.].

Германиянын окумуштуулары Айтматовдун мындай көз карашына кошулушат жана анын чыгармаларындагы фольклорду таяныч тутуусун, кыргыздардын улуттук салт-санаасы менен социалисттик реализмдин принциптеринин жуурулушуп турушун кереметтүү кошунду катары жана бул Айтматовдун жазуучу катары улуттук өзгөчөлүгүн чагылдырат деп эсептешет. Германиянын сынында биз өз ара түшүнүүдөн келип чыккан максаттарын, маани-маңызын терең жайылтуудагы маселелердин эстетикалык болумдуу үлгүсүн ар убак кезиктиребиз. Айтматовдун прозаларынын идеялык мазмуну менен сүрөттөй турган бардык каражаттардын системалык бирдейлиги окурмандардын жан дүйнөсүн байыткан чыгарма катары өздөштүрүлөт.

Немис окумуштуулары Р.Опиц, В.Бейц, И.Лаков, А.Лачинян, Р.Шрёдер Айтматовдун чыгармачылыгын ошол замандагы кыргыз адабиятынын өнүгүшүнүн толук сүрөттөлүшү катары мүнөздөшөт. «Чингиз Айтматов в контексте молодых литератур» деген макаласында профессор Бейц Чынгиз Айтматовду дүйнөлүк адабияттын эң жогорку баскычына тез умтулуп бара жаткандыгын айтып өткөн. Ал Айтматовдун повесттеринин кайталангыс сыйкырдуу күчүн бир топ жашка чыгып калган жаштык менен жетилгендиктин, түпкүрүндө, азыркы чындык менен тарыхый баамдоочулуктун айкалышуусу менен түшүндүрөт.

Бейц Айтматов өз учурунда улуу адабияттар көрсөтө албаганды ушунчалык классикалык сүрөттөп көрсөтө алган деп эсептейт. «Айтматовдун чыгармалары, - деп жазат Бейц өзүнүн «К некоторым основным вопросам исследования советской многонациональной литературы» деген макаласында, - өзүнүн улуттук негизинде келип чыгат, бирок ошол улуттук маселе, өзгөчө өнүккөн социализмдин шартында өзүнө эл аралык, адамзаттык маселелерди камтыйт», - деп өтө таасын белгилейт [30:418-б.]. (Немис тилинен кыргыз тилине которгон – Г. Сатаева).

Бул планда Бейц советтик адабиятчылар Л.Арутюнов, Е.Куприянова, Г.Макогоненко, И.Неупокоева, В.Оскоцкийлердин эмгектерине таянат.

Немис сынчысы Г. Юнгер немис жазуучулары менен Ч. Айтматовдун чыгармаларынын ортосундагы окшоштуктарды издегенде, анын ою боюнча, советтик жазуучунун искусствону чыныгы турмушту өзгөртүү үчүн колдонулган каражат катары түшүнүүсү «Бертольт Брехттин эпикалык театрынан таасир алгандай» сезилет. Бертольт Брехт дагы кылымдар бою колдонулуп келген жанрларды колдонуп жана ошондой эле чыгармаларына ар кандай баяндоочу моделдерди (парабола, монтаж), ыктарды, мифтерди, жана легендаларды колдонуп келгендигин белгилеп, ушул жагынан алганда, Айтматов - немис жазуучусу Брехттин түздөн-түз улантуучусу деген оюн билдирген [157]. (Немис тилинен кыргыз тилине которгон – Г.Сатаева).

Профессор Лачинян «Традиции и новаторство в творчестве Чингиза Айтматова» деген макаласында повесттер менен аңгемелердин материалдарына, фольклордук мурас жана анын азыркы замандагы гуманисттик мазмунуна көз салып, колдонулган ар кандай элдик легендалар жана мифтер Айтматовдун идеялык-эстетикалык системасынын негизги бөлүгү экендигине токтолуп, «Айтматовдун прозалары эпос жолунда өсүп-өнүгүп, дагы «жаңы эпосту» – биздин замандын эпосун жараткан», - деген оюн билдирген [62:101-б.].

Ырасында, дүйнөлүк маданият айдыңында оозеки адабият өзүнүн таанытып-билдирүүчүлүк милдетин, милдетин гана эмес, жашоо турмушун бүткөрүп жатканда «Манас» эпосу менен Чынгыз Айтматовдун «жаңы эпосу» дал ушул XX кылымдын туу чокусунда бирин-бири толуктап, бирин-бири улантып, кыргыз элинин оозеки адабияты менен жазма адабиятын дүйнөгө таанытты. Бул жерде эч кандай талаш жок, байыркы жана азыркы кыргыз элинин рухий эрдиги катары саналган «Манас» эпосунун дүйнөгө таанылышы менен Чынгыз Айтматовдун чыгармаларынын ааламды багынтышы мезгилдик жактан айырма болгону менен ал XX кылымга таандык жана ушул кылымдын дүйнөлүк масштабдагы окуялары. Жөн гана эмес, адамзат акыл-эсин таң калтырган байыркы жана азыркы сөзү.

Ошондуктан «Манас» эпосу менен Чынгыз Айтматовдун чыгармаларын бөлүп кароого эч негиз жок, тескерисинче, алар бирин-бири жаратып, толуктап жана улантып турган рухий кенч. Ооба, «Манасты» кыргыз жаратса, кыргызды дүйнө жүзүнө Чынгыз Айтматовдун чыгармалары таанытты. Учурда Чынгыз Айтматовдун чыгармачылыгы планетабыздын калктарын тегиз кызыктырат. Чынгыз Айтматовдун калеминен жаралган көркөм дөөлөттөр эмнеликтен жалпы адамзаттын акыл-оюн бийлөөгө жарады экен?

Бул суроонун тегерегинде ой калчаганда абдан эле ар түркүн, бири-бирин кайталабаган ой-пикирлер, ой-жорумдар аалымдардын аң-сезимдеринен сызылып чыгат. Изилдөөчүлөр көп учурда муну Чынгыз Айтматовдун чыгармаларында элдик фольклордун салттары менен жазма адабияттын көркөмдүк жаңылыктарынын ширелишип кеткендиги менен түшүндүрүшөт. Кыргыз, советтик жана немис айтматовтаануучуларынын ар кимиси ар башка түшүндүрүшкөнү менен дал ушул негизги ойду, башкача айтканда, алар Чынгыз Айтматовдун чыгармачылыгынын башаты салттуу элдик адабиятта, фольклордо, мифтерде, уламыштарда, жомоктордо жана башкаларда экендигин таанышкан.

Биз жогоруда бир катар окумуштуулардын эмгектеринин негизинде Чынгыз Айтматовдун чыгармаларынын немис сынында талкууланышын

изилдөөгө аракет жасадык. Ал эмгектердеги айтылган пикирлер айрым учурда советтик сынчылардын, кийинчирээк эгемендүү Кыргызстандын сынчыларынын пикирлери менен үндөшүп турса, айрым учурларда алардан кескин айырмаланып турат. Алардын баамдаганы боюнча Айтматов фольклордон адабиятка келген эмес, тескерисинче ал элдик материалды өзүнүн аңгеме, повесттеринде коюлган идеялык-көркөмдүк проблемаларды чечиш үчүн пайдаланат. Ошол кезде немис сынчылар, изилдөөчүлөрү Айтматовдун чыгармачылыгы жаңы тарыхый романдарды, тактап айтканда жаңы эпосту жаратуу багытында өнүгүп келе жаткандыгын алдын ала айтышкан. Немис окумуштуусу И. Гучке «Айтматовдун чыгармаларындагы адамзат көйгөйү, жомоктор жана мифтер» деген эмгегинде: «Айтматов өз чыгармаларына киргизген легендаларды атайын кайрадан жазып чыккан. Ушул жагынан алганда, анын чыгармаларында европалык адабий традициялар чагылдырылган, башкача айтканда, Айтматов мифтик деңгээлде эмес философиялык деңгээлде ой жүгүртөт. Мифтер реалдуу турмуштук практикадан улам жаралып, дүйнөнү өзгөртүүгө болгон аракетти чагылдырган. Мифтердеги баёо материалисттик жана баёо диалектикалык көз караштар фантазия аркылуу өз ара байланышып, шектенүүнү пайда кылбаган реалдуулук катары берилген», - дейт [42:131-б.]. (Немис тилинен кыргыз тилине которгон – Г. Сатаева).

И. Гучкенин жогорудагы пикири советтик жана кыргыз адабият таануу илиминде «Чынгыз Айтматов - миф жараткан жазуучу» деген көптөгөн окумуштуулардын чыгарган корутундуларына үндөшүп турат. Чындыгында да Айтматовдун калеминен кайра иштелип чыккан, жаңыдан жазылгандары бул философиялык мифтер экендиги бүгүн анык болуп олтурат. Бул жагынан алганда немис окумуштуусу Чынгыз Айтматовдун чыгармачылыгынын бул багытына өтө так жана таасын аныктама берген жана жазуучунун «чыгармачылыгында европалык адабий традициялар чагылдырылган» деген пикиринин негиздүү экендиги да биздин оюбузча эч кандай талаш туудурбайт.

1.4. Немис окумуштууларынын Чынгыз Айтматовдун билингвизми тууралуу көз караштары

Чынгыз Айтматов Союз мезгилинде кош тилдүү (кыргыз жана орус тилдеринде) жазуучуларыбыздын бири катары эсептелчү. Ал өз чыгармаларын кыргыз, орус тилдеринде бирдей жазып келген. Эки тилде бирдей жаза билүү чоң чеберчиликти талап кылуучу эстетикалык көрүнүш. Анткени СССР мезгилинде жалаң гана кыргыз тилинде жазуу, аны орус тилине которуу өзүнчө бир машакат болчу. Орус тилинде жазылган чыгармалар ал мезгилде чет тилдерге тез которула турган. Чынгыз Айтматов чыгармачылыгынын алгачкы жылдарында кыргыз тилинде жазса, «Жаныбарым Гүлсарыдан» баштап жалаң гана орус тилинде жаза баштаган. Кыргызстан менен Германиянын ортосундагы адабий байланыштын өнүгүшүндө орус тилинин ролу абдан зор болгон. Себеби орус тилинде жарыяланган таланттуулук менен жазылган чыгарма кыска мөөнөттө башка тилдерге которулуп жарыяланууга чоң мүмкүнчүлүк алчу. Чынгыз Айтматовдун «Бетме-бет» повести алгач кыргыз тилинде жазылып, «Ала-Тоо» журналына жарыяланып, ага удаа эле 1958-жылы «Октябрь» журналына орусча жарыяланган. Ал эми «Жамийла» повести орус тилинде жарык көрүп, ошол эле 1958-жылы кыргыз тилинде жарыяланган. Чынгыз Айтматовдун өз айтымына таянсак, жазуучунун кош тилдүү чыгармачылыгы негиздүү түрдө «Гүлсарат» повестинен башталган. Себеби, бул повесть идеялык-көркөмдүк жагынан, социалисттик реализмдин темирдей полемикалуу мамиленин жаралышы боюнча, көркөм чыгармачылыкта орус тилине чечкиндүү бурулуш жасоодо «Гүлсарат» повести чыны менен жаңычыл чыгарма. Ырас, буга чейин Чынгыз Айтматов өзүнүн айрым чыгармаларын кыргызча-орусча катар жаратып, же орус тилине которууга тикелей өзү катышып жүргөн. Жогоруда айтылган «Бетме-бет», «Жамийла», «Бото көз булак», «Саманчынын жолу», «Биринчи мугалим» повесттери негизинен ушундай тартипте жарык көрүп келишкен. Ошондой болсо да жазуучунун кош тилдүү чыгармачылыкка аң-сезимдүү жана принципалдуу түрдө өтүшү жана Айтматовду «билингв»

жазуучу катарында таанып-билүү дал ушул «Гүлсарат» повестинен башталган. Кыргыз адабиятында гана эмес, учурунда көп улуттук совет адабиятында да өзүнүн курч проблематикасы күтүлбөгөндөй чуу түшүргөн мына ошол чыгармадан баштап, Чынгыз Айтматов такай орус жана кыргыз тилинде иштеп келген. Жаңы чыгармаларынын мындай орус жана кыргыз тилдериндеги ырааттуулук менен басылып чыгарылышы СССР таркаганга чейин сакталып келген.

Советтик адабий сында жана улуттук адабияттаануу илимибизде Чынгыз Айтматовдун билингвист жазуучу экендиги, анын табияты тууралуу көптөгөн окумуштуулар өз пикирлерин айтышкан.

Билингвизм көркөм чыгармачылыкта маданий жана социалдык кырдаалдар менен шартталган татаал жана көп түрдүү проблема экени эки тилде көркөм чыгарма жазган, «көп улуттук совет адабиятын» изилдеген азербайджан элинин көрүнүктүү жазуучусу Чынгыз Гусейновдун билингвизм маселеси боюнча концепциясында ачык байкалат. Чынгыз Айтматовдун жазуучулук турпаты кандай: ал орус тилиндеги кыргыз жазуучубу же кыргыз турмушу жөнүндө жазган орус жазуучусубу? Айтматовдун билингвизмин мүнөздөөдө Чынгыз Гусейнов өзүнүн «Бул жандуу феномен» аттуу эмгегинде көп улуттуу совет адабиятындагы кош тилдүү жазуучулардын практикасына кайрылып, алардын беш түрдүү тибин ажыратып чыгат: а) адегенде өз эне тилинде жазып, кийин орус тилине которгондор; б) адегенде орус тилинде жазып, анан өз эне тилине которгондор; в) орус жана эне тилде бирдей, катар иштегендер; г) кош тилдүү чыгармачылыктан орус тилине, же эне тилине убактылуу же туруктуу өтүп тургандар, мындай учурда орус тилинде жазылгандар эне тилине, эне тилинде жазылгандар орус тилине которулбайт; д) орус тилинде такай жазганы менен өзүн орус адабиятына эмес улуттук адабияттын өкүлү катарында карагандар [41] (Орусчадан которгон – Г.Сатаева). Кыргыз жазуучусу Чынгыз Айтматовду эмне үчүндүр билингв жазуучулардын төртүнчү тибине кошот. Жазуучу-билингвдерди мындай типтерге бөлүштүрүү шарттуу экенин Ч. Гусейнов өзү деле белгилеп өтөт.

Бирок кандай болсо да азербайджан жазуучусу Чынгыз Айтматовду эң көрүнүктүү билингв, орус жана эне тилинде бирдей даражада иштеген жазуучу катарында карайт, ошонун натыйжасында улуттук адабиятты жалпы дүйнөлүк көркөм процесстин алкагына алып чыккан жазуучу катарында, көп улуттук совет адабиятында улуттук бийик чокулардын катарында эсептейт жана жазуучунун орус тилиндеги чыгармачылыгынын башталышын жана өркүндөшүн Чынгыз Айтматовдун жекече биографиясына байланыштуу карайт.

Чынгыз Айтматовдун билингвизин түшүндүрүүдө немис жазуучусу Фридрих Хитцер өзүнүн «Jeden Pfad will ich betreten, von der Wüste zu den Städten» («Мен чөлдөн шаарга чейинки жолдорду басып өткүм келет») деген макаласында кыргыз жазуучусунун орус тилиндеги чыгармачылыгына көбүрөөк басым коёт.

Ф. Хитцер Айтматовдун билингвизми тууралуу мындай деп жазат: «Айтматов өзүнүн муунунун өкүлдөрү жашаган «интернационализмдин сыноочу аймагы» катары эсептелген советтик жылдарды сүрөттөгөн. Бул тарыхый этап Айтматов үчүн схема эмес, өз өмүрүнүн жана ишмердигинин бир бөлүгү. Айтматовдун ааламга салган чыйыры улуу орус адабиятынын мейкиндиктерин камтып, орус тилинде окуган окурмандарга багыталгандыгы маалым. Ушундан улам Айтматовдун эл менен болгон жолугушууларында анын азыр кайсы тилде жазууну каалагандыгын көп сурашат. Мындай суроолорду чыгармачылыкка байланыштуу гана суроолор катары баалабастан, анын автопортретине байланыштуу собол катары да баалоого болот.

Айтматов балалык жылдарын эскергенде, өзүнөн башка орус тилинде сүйлөгөн киши болбогондуктан, 5 жашар курагында орус мал догдурунун айткандарын Шекер айылынын малчыларына которуп бергендигин сөз кылат. Бул окуя Айтматовдун жашоого жана чыгармачылыкка болгон ышкысын ойготкон болуу керек. Ушундан улам Айтматовдогу кош тилдүүлүк улуттук маданий, планеталык жана элеттик ой жүгүртүүнүнүн бөтөнчөлүктөрүн

түшүнүүнүн өбөлгөсү катары анын кебинде, эсселери менен диалогдорунда, алгачкы чыгармаларында кызыл сызык из калтырып байкалып турат» [64:15-б.]. (Немис тилинен кыргыз тилине которгон – Г.Сатаева).

Бул макаласында ошондой эле жазуучунун биографиясындагы өзгөчөлүктөр, орус мектебинде, кийин жогорку окуу жайында да кайрадан орус тилинде окуу – анын орус тилиндеги чыгармачылыгын аныктап, автордун чыгарманы орус тилинде жазып калуусунун себебине жана ошол учурдагы кыргыз адабий чөйрөсүндөгү авторитеттердин анын бул кадамына карата кандайча көз карашта болгондугуна токтолуп, натыйжада орус тилиндеги макалалар, өздүк котормолор, Түгөлбай Сыдыкбековдун «Тоо арасында» романынын котормосу, акырында түздөн-түз орусча жазылган «Гүлсарат», «Ак кеме», «Эрте келген турналар», «Дениз бойлой жорткон ала дөбөт» повесттери, «Кылым карытаар бир күн», «Кыямат» романдары жарыкка келгендиги тууралуу айтылган. Айтматовдун Советтер Союзунда ийгиликке жетишкендигинин себеби катары Ф. Хитцер анын прозасы жергиликтүү чөйрөдө бүтүндөй универсалдык проблемаларды жана көпчүлүк Советтик улуттарга жалпы түрдө тиешелүү болгон Совет чындыгын ачып көрсөткөндүгүндө экендиги жөнүндө айтылат. Автордун ою боюнча, Айтматов өз чыгармаларында масштабдуу проблемаларды көтөрүп, аларга ушунчалык чеберчилик менен мамиле кылуу аркылуу бардык улуттардын окурмандарынын кызыкчылыгын туудурат. Ошол эле учурда Хитцер Айтматовдун бүтүндөй Советтер Союзунда популярдуулугун анын чыгармаларын орусча жаза башташы жана дээрлик бардык чыгармаларын орус тилине которулгандыгында экендиги менен түшүндүрөт. Мындай дегендик кыргыз окурманы Айтматовдун искусствосунун чеберчилигин баалап билүү деңгээлине жете элек дегендик эмес, эгер кимдир бирөө Совет окурмандарынын көпчүлүгүнө жетип жана алар менен түздөн түз пикир алмашууну кааласа, ал орус тили аркылуу буга жетишерлиги факт экендиги жана мындай пикирлер Совет адабий чөйрөсүндө кездешкени менен, алар ачык айтылган эмес же кагаз бетине түшпөгөндүгү айкын экендигин жана

ушундан улам өз эне тилинен тышкары дагы бир башка тилде жазуу зарылдыгынын өзүнө тиешелүү шарты жана түшүндүрмөсү бар экендигин айткан. Ошондуктан, бул жагынан алганда, Хитцердин байкоосу баалуу экендигин танууга болбойт.

Фридрих Хитцер аталган макаласында Чынгыз Айтматовдун эки тилде жазып калуусунун башатында анын эки тилде ата-энесинен тарбия алгандыгы менен байланыштырат. «Бул атасынын Москвада окуганы менен байланыштуу деп айтсак болт», - дейт. Ошол эле учурда эки тилди билүү бул али таланттуу чыгарма жаратуунун залогу эмес экенин туура түшүнгөн немис окумуштуусу: «А бирок эки тилди билип, бирдей даражада эки тилде чечен прозаны жаратуу – бул такыр эле эки башка нерсе» деп эң туура айткан [45]. (Немис тилинен кыргыз тилине которгон – Г. Сатаева).

Эки тилде чыгарма жаратуу Чынгыз Айтматов үчүн өзүнчө бир жагымдуу процесс экендигин далилдеш үчүн Ф. Хитцер 1967-жылы Ташкентте өткөн Африка жана Азия жазуучуларынын конференциясында сүйлөгөн Чынгыз Айтматовдун өзүнүн төмөндөгү сөзүн мисалга тарткан: «Жазуучу эки тилди эң мыкты билген учурлар болсо, ал эмне кыла алат? Ал негизинен өз чыгармаларында эне тилин карманыш керекпи, же өзүн толук бойдон экинчи тилге өткөрүш керекпи?... Мен өз чыгармаларымды эки тилде кыргыз жана орус тилдеринде жазам. Эгерде башында чыгарма кыргыз тилинде жазылса, анда мен аны орус тилине котормо же тескерисинче болгон учурлар болот. Муну менен мен ишмердүүлүгүмөн терең канааттануу алам. Бул менин которуумдан кийин стилдин өркүндөөсүнө жана тилдин көркөмдүүлүгүнүн баюусуна алып келген, өзгөчө кызыктуу келген жазуучунун ички ишин көргөзөт» [63: 37-б.].

Чынгыз Айтматовдун кош тилдүү чыгармачылыгы боюнча өзгөчө, айырмалуу көз караш Г. Гачевге да тиешелүү. Ал билингвизм маселесин жалаң гана лингвистикалык же адабияттык чөйрөдө эмес, жалпы маданияттык, философиялык, эстетикалык деңгээлде карайт. Билингвизм – бул кимдир бирөөлөрдүн ойлоп тапканы, же өзүмчүл кызыкчылыктан эмес, коомдук-

маданий турмуштун айрыкча шарттарынан улам келип чыккан тарыхый зарылдык экендигин жана эки тилди бирдей алып жүргөн адабият өкүлдөрү көркөм чыгармачылыкты жаңы деңгээлде өнүктүрүү мүмкүнчүлүктөрүн алышарын белгилеп өтөт. Гачев кош тилдүүлүк жөнүндө өзүнүн «Национальные образы мира» деген эмгегинде: «Кош тилдүүлүк – дүйнө системаларынын, дүйнө көз караштарынын диалогу. Мындай учурда стереоскопиялык көз караш, көлөмдүү ой жүгүртүү пайда болот. Ошондой эле ойго жана сөзгө карата болгон өздүк сын келип чыгат. Анткени, кандай гана улуу тилде жазбасын, «бир тилдүү» жазуучу көрбөгөн, туйбаган тилдик мүчүлүштөрдү, жетишпегендикти «кош тилдүү» жазуучу кош тилдин ар бириндеги кем-карчты ачык сезет. Ошондой эле эки тилдин (эки дүйнөнүн) нарктык-акценттик системалары бири-бирине өтмө катары өтүп турат», - дейт [38: 488-б.]. (Орусчадан которгон – Г.Сатаева.

Гачевдин кош тилдүү чыгармачылык жөнүндөгү концепциясы Чынгыз Айтматовдун көркөм дүйнөсүн изилдөөдө омоктуу ойлорго жол ачып, көмөк – тирек боло алган.

Кош тилдүүлүк жөнүндө Украинанын эстетикалык маңызына зор эмгек калтырган А. А. Потебня «Эстетика жана поэтика» деген эмгегинде: «Эки тилде сүйлөгөн адам, бир тилден экинчи тилге өткөндө, ошол өтүү учурунда ой агымынын мүнөзү жана багыты өзгөрүп кетет», - десе [75:614-б.], (Орусчадан которгон – Г.Сатаева) дүйнөлүк наамы бар немис филологу, андан да көп тилдерди билген полиглот Вильгельм фон Гумбольд «Тил жана маданияттын философиясы» деген эмгегинде дүйнөдөгү тилдердин ар түрдүүлүгүн мүнөздөп келип, төмөнкүдөй жыйынтыкка келген: «Тилдердин ар түрдүүлүгү – бул бир эле нерсенин ар түрдүү аталышы эмес, ал баарынан мурда ошол нерсени ар түрдүү жана ар башкача көрүп – таануу... Тилдин көп түрдүүлүгү аркылуу дүйнөнү таанып – билүүдө дүйнөнүн байлыгы жана көп түрдүүлүгү ачылат, адамдык жашоо чексиз кеңири экени көрүнөт, анткени тил аркылуу гана ойлонуунун жана кабылдоонун ар башка жөндөмдөрү ачык жана

таасирдүү түрдө ишке ашырылат», - дейт [34:452-б.]. (Орусчадан которгон – Г.Сатаева).

Чынгыз Айтматовдун билингвизми жөнүндө өзгөчөлүү көз караш Ч.Жолдошевага да тиешелүү. Ал өзүнүн «Азыркы кыргыз повести жана котормо проблемалары» деген монографиясынын атайын бир бөлүмү «Чынгыз Айтматовдун чыгармаларында автордук котормонун ролу» деп аталат. Ал эми Чынгыз Айтматовдун кош тил жөнүндөгү концепциалдуу позициясы «Өзүң да жашап, өзгөнү да жашат» деген макаласында берилген. Чынгыз Айтматов өзүнүн официалдуу баяндамасында жана макаласында мындайча жыйынтык берген: «Эл аралык мамилелер, адамзат тукумунун аман калуу жана кызматташуу мамилеси жагындагы азыркы саясий илимде кадимки эле күнүмдүк тиричиликтен алынган абдан таасын айтылган бир учкул кеп арыдан бери кайталанып жүрөт. «Өзүң да жашап, өзгөнү да жашат» деп айтылат ошол эң таамай санат-кепте. Азыркы дүйнөнүн маанайын туюнткан бул сөздөрдү мен орус тилине багыштагым келет, улуу тилге улуу талап коюу керек эмеспи» [4:22-б.]. (Орусчадан которгон – Г.Сатаева). Бул концепция боюнча, ал канчалык аз сандуу элдин тили болбосун, же ал канчалык улуу тил болбосун, алар бири-бирине тоскоол, кедерги болбой, бирдей катарда, бирдей жашоого укуктуу.

Айтматовдун билингвизм концепциясы өзүнүн чыгармачылык практикасынан келип чыккан. Андан бери жазуучу кыйла жол басып өтүп, өзүнүн билингвизми үчүн адилетсиз айыптоолорго да туш келип, бирок ал өз багытынан кайтпастан, өзүнүн жылдызына карай улам арылап, улам бийиктеп жүрүп олтурган.

Натыйжада, жогоруда келтирилген үзүндүдөн көрүнүп тургандай, ошол жеке чыгармачылыктан жаралган билингвисттик концепция жалпы улуттук, ал турмак жалпы адамзаттык асыл нарктардын маанисине ээ болууга жетишти.

Чынгыз Айтматовдун чыгармачылык биографиясынан белгилүү болгондой, ал «чү» деген эле жерден чыгармаларын эки тилде жазган эмес. Ал алгач кыргыз тилинде жазган чыгармаларын котормочуларга берип, алардын

эмгегинен пайдаланган. Айталы анын «Бетме бет», «Жамийла», «Бото көз булак», «Биринчи мугалим» повесттери кыргыз тилинен котормочулар тарабынан орусчага которулган. Кийинки чыгармаларынын оригиналы орус тилинде жазылгандары болуп эсептелет.

Чынгыз Айтматов өзү «кош тилдүүлүктү» XX кылымдагы «тарыхый жаңы феномен» маданияттагы жетишкендик катарында караган. «Культура билингвизма» достает нам новые возможности в духовном развитии наших народов. Это будут два крылья птицы», - деп да куштун эки канатына салыштырган [4:22-б.].

Чынгыз Айтматовдун билингвист жазуучу катарындагы бирден бир артыкчылыгы ал ошол орусча жазылган чыгармаларында да таза улуттук жазуучу катары кала бергендигинде.

1-бап боюнча корутунду

Бул бөлүмдөгү айтылган пикирлерди корутундуласак, төмөндөгүлөрдү белгилөөгө болот.

Кыргызстан менен Германиянын ортосундагы байланыш мамилелер Чынгыз Айтматовдун чыгармачылыгы менен гана байланыштуу эмес. Эки мамлекеттин ортосундагы экономикалык, адабий, маданий, саясий байланыштар Кыргызстан СССРдин курамындагы мезгилден башталган.

Чынгыз Айтматовдун чыгармачылыгы мектептерден баштап жогорку окуу жайларынын окуу программага киргизилип окутулуп жатканын бүгүнкү күндө «Адамзаттын Айтматову» деген өзгөчө титулга ээ болгон жазуучубуздун, улуу гуманисттин чыгармачылыгына кызыгуу эң жогорку деңгээлде экендигинде жана Чынгыз Айтматовдун өзгөчө таланты менен түшүндүрүлөт.

Немис окумуштууларын да Айтматовдун чыгармаларындагы адам, андан жаралган каармандар маселеси кызыктырат. Бул боюнча изилдеген окумуштуулар Айтматовдун каармандары жөнөкөй эмгек адамдары экенин туура белгилешет. Ал адамдар өздөрүнүн табыгый тунук акыл-парасаттары

менен сүрөттөөлөрүн, алардын руху күчтүү, адамкерчиликтери бийик экенин жана жаратмандыкка умтулуу сезимдери күчтүү экендигине өзгөчө көңүл буруп, алардын иш-аракеттерине туура, так баа беришет.

Чынгыз Айтматовдун каармандары өздөрүнө улуттук белгилерди алып жүрүү менен ошол эле учурда жалпы адамзаттык проблемалардын чордонунда турушары да немис окумуштуулары И. Гучке, Р. Опиц, Х.Флигелердин изилдөөлөрүндө жазуучунун чыгармаларындагы каармандардын мисалдарында терең анализделет. Чынгыз Айтматовдун чыгармачылык ийгилигин да ушул маселеге байланыштырып карашат.

Белгилей кетчү нерсе биздин байкашыбызда бул маселелер боюнча немис окумуштууларынын пикирлери советтик жана кыргыз окумуштууларынын пикирлерине үндөш, менимче, абдан деле айырмачылык байкалбайт.

И. Гучкенин пикири советтик жана кыргыз адабият таануу илиминде «Чынгыз Айтматов - миф жараткан жазуучу» деген көптөгөн окумуштуулардын чыгарган корутундуларына үндөшүп турат.

Чынгыз Айтматовдун билингвист жазуучу катарындагы бирден бир артыкчылыгы ал ошол орусча жазылган чыгармаларында да таза улуттук жазуучу катары кала бергендигинде.

2-бап. Германиядагы коомдук саясий өзгөрүү мезгилиндеги жана азыркы учурдагы Чынгыз Айтматовдун романдарынын изилдениши

Тарых барактарына көз салсак, Германия демократиялык республикасы менен Германия федеративдүү республикасынын ортосунда узак мезгилдер татаалдашкан өзгөчө режимдеги чеп болгон эле.

Германиянын бирдиктүү мамлекет болуусуна жасалган алгачкы реалдуу кадам 1988-жылдын октябрында болду. Бул мезгилде Москвага Германия федеративдүү республикасынын канцлери Гельмут Коль келген. Бирок ага чейин эле ГФРнын бийлиги тарабынан Германияны бириктирүү боюнча сунуш айтылып, бул сунушка М. Горбачев тарабынан үмүт берген жооп алынган болчу. КПСС БКнын генералдык секретары кол жазма катында эки мамлекеттин ортосундагы мамилелерде «жаңы бөлүм» ачылуунун зарылдыгы тургандыгы жөнүндө биринчи жолу сөз кылган.

Гельмут Колдун Москвага 1988-жылдын 28-октябрында келиши аны Кремлдеги Екатеринский залында кубанычтуулук менен тосуу коштолуп, М.Горбачев экөөнүн ортосунда маанилүү сүйлөшүүлөр жүрдү. Ал сүйлөшүү Германия демократиялык республикасы менен Германия федеративдүү республикасын бириктирүүнүн чечкиндүү учуру болду.

Кийинки жылдын июнь айында М.Горбачевдин Германия федеративдик республикасына жасаган визити маалында биргелешкен арызга кол коюлду. Гельмут Коль өзү бул документти өткөндүн жыйынтыгы жана ошол эле учурда келечектин жолун жаркытып көрсөтчү булак деп мүнөздөгөн. Ушундан кийин СССРдин жана Германия федеративтик республикасынын жетекчилери дагы бир канча жолу жолугушуп, Германиянын бириктирүүнүн конкреттүү механизмдерин иштеп чыгышкан. Сүйлөшүүлөрдүн жыйынтыгында М. Горбачев Гельмут Коль тарабынан сунушталган Германияны бириктирүүнүн шарттарына макул болот. Германия демократиялык республикасындагы Берлин дубалынын кулашы менен жаңы

саясий кырдаал орун ала баштайт. Бирдиктүү герман мамлекетин куруунун өбөлгөсү катары 1990-жыл марттагы ГДРдеги парламенттик шайлоонун жүрүшү эсептелди. Бул шайлоодо чыгыш Германиялык христиан демократтар жеңип чыгышып, алардын лидери Лотар де Мезьер ГДРдин өкмөтүнүн башына келет. 1990-жылдын май айында Коль менен де Мезьер бирдиктүү экономикалык аймак түзүү боюнча келишимге кол коюшат. Андан көп өтпөй эле ГДРдин аймагында ФРГнын маркасынын айлануусу башталат, ал эми август 1990-жылы ФРГ менен ГДРдын биригүүсү боюнча эки тараптуу келишимге кол коюлат.

Германиянын биригиши 3-октябрь 1990-жылы болот. Бул дата ошондон бери немистик биримдиктин күнү катары улуттук майрам катары ар жылы белгиленип келет.

Германиядагы коомдук – саясий түзүлүш өзгөрүп, мурдагы экиге бөлүнгөн малекеттик түзүлүш ФРГ, ГДР эми бирдиктүү бир мамлекет катары дүйнөлүк аренада өз иш-аракетин, саясатын, мамиле, карым-катнашын жүргүзө баштагандан тартып, Германияда өнүгүүнүн жаңы этабы башталды десек болот.

СССРдин кулашы менен дагы дүйнөлүк алкакта геосаясат кыйла өзгөрдү. СССРдин курамындагы республикалар өз алдынча суверенитетке ээ болуп, көз карандысыз жашоого өттү. Ушундай тарыхый кырдаал Кыргыз республикасы сыяктуу эле КМШ өлкөлөрүнүн ар биринин чет мамлекеттер менен болгон байланышын жаңыча түзүүгө алып келди. Албетте, Совет малекети мезгилинде башталган экономикалык-маданий байланыштар таптакыр эле токтолуп калбады, ал мамилелерди мамлекеттер мүмкүн болушунча сактап, өнүктүрүүгө аракет кылышты. Ошол эле учурда мезгил жаңы доорго, мезгилге ылайык өлкөлөрдөн жаңы чечимдерди күтүп жатты. Германияда Кыргыз маданиятына, айрыкча Чынгыз Айтматовдун чыгармачылыгына болгон кызыгуунун деми өзгөргөн тарыхый шартта эч суубады. Ага кийинки мезгилдеги Германиядагы Чынгыз Айтматовдун чыгармачылыгы боюнча изилдөөлөр толук күбө десек жаңылышпайбыз.

2.1. Чынгыз Айтматовдун «Кыямат» романынын немис адабий сынында талкууланышы

Немис окумуштуусу Фридрих Хитцер өзүнүн «Мен чөлдөн шаарга чейинки жолдорду басып өткүм келет» деген макаласында Чынгыз Айтматовдун өтө бир маанилүү сөзүнө токтолот. Анда жазуучу чыгармачылык изденүүсү жөнүндө: «Эгерде мен Шекерде калып калсам, «Жамийланын» такыр эле жаңы башка версиясы жарыкка чыкмак» деп айтып кеткен. Андан ары өз оюн минтип улантат: «Мен алдыга карай умтулуудан чарчаган жокмун жана бул өмүрлүк жолдо жакшы көргөн нерселеринди кечип өтүүгө туура келет. Шекер айылы менин жан дүйнөмдө жашап келет жана дайыма жашоочудай көрүнөт, а бирок убакыт өткөн сайын кээ бир учурларда биз мурда үйрөнгөндөрүндү жокко чыгарган, жаңы тиричилик тажрыйбасын алып турганыбыздан улам бир эле жерде тура берүүгө мүмкүн болбой калат»-дептир [45: 39-б]. (Немис тилинен кыргыз тилине которгон – Г. Сатаева). Чынгыз Айтматовдун бул пикирин комментарийлеп Ф.Хитцер: «Тез эле мындай чыгармачыл убайым жөнүндө ойлор менен макул болосуң» – дейт. Ошону менен бирге Чынгыз Айтматовдун: «Адамдарды жалпы кыйроо жөнүндө ойлор бириктирет» [45:39-б.] деген пикиринин олуттуу экендигине токтолгон.

Чындыгында да Чынгыз Айтматов өз чыгармачылык жолунда Шекеринен алыстап, «мурда үйрөнгөндөрүн жокко чыгарып», «жаңы тиричилик тажрыйбасынын жемиши» катары 80-жылдарда «Кыямат» романын жазды.

Чынгыз Айтматов «Кыямат» романына чейин «Жаныбарым, Гүлсары», повестин жазып, ал повесть адабият илиминде романдык мазмунду алып жүргөн чыгарма катары бааланган. Чындыгында да жогорудагы чыгарма мазмуну, көркөмдүк жактан иштелип чыгышы, философиялык-проблематикалык көп катмарлуулугу менен романдык деңгээлде жазылган. Бул чыгармада жазуучу Совет мезгилинин карама-каршы, негатив жактарын курч, метафоралык образдар, сүрөттөөлөр аркылуу реалистик стилде, жогорку

көркөмдүктө сүрөттөөгө жетишкен. Экинчиден, бул повесть Чынгыз Айтматовдун романдык ой жүгүртүү деңгээлинен кабар берип, кантсе да жазуучу турмуш чындыгын кеңири панорамада чагылта турган роман жазууга даярданып жатканынан шыбыш кылган эле.

Чынгыз Айтматовдун 1986-жылы жарык көргөн «Кыямат» романы улуттук кыргыз адабиятында гана эмес, көп улуттуу совет адабиятында, ал тургай, дүйнөлүк адабияттын да өзгөчө олуттуу окуясы, жаңы көркөм ачылышы катарында болду. Е. А. Мирошенко белгилеп өткөндөй, «Роман окурмандарды кайдыгер калтырбай, жандуу реакция туудуруп, оң-тетири пикирлерди пайда кылышынын өзү дагы көтөрүлгөн теманын бүгүнкү күн үчүн өтө актуалдуу» экендигинен кабар берип жатты [68: 57-б.].

Кыргыз илимпоздору да «Кыямат» романынын көркөм-эстетикалык, философиялык мазмуну, жанрдык бөтөнчүлүгү боюнча олуттуу ой-пикирлерин айтышып да, жазышып да жатышты. Мисал катарында, ал пикирлердин бардыгына эмес, айрымдарына токтоло кетсек, «Айтматовдун «Кыямат» романы адаттагы типтеги роман эмес, жок, бул жаңыча ой жүгүртүүнүн адабияты, кыйла кеңири кулач жайган адабият, ал азыркы адамдардын ой-пикиринин, психологиясынын жарылуусун чагылдырган адабият, ошондуктан бул адабиятта азыркы учурдагы философиянын, курч публицистиканын, мыкты прозанын, драманын элементтери синтезделет, эриш-аркак айкалышып келет», - деген оюн К. Бобулов билдирсе [33:171-б.], «Айтматов бардыгынын тыйпыл болушунун жакындап келаткандыгы туурасындагы оптимисттик эмес трагедия жазды», - деп белгилүү айтматовтаануучу А.Акматалиев «Кыяматка» роман-трагедия деген аныктамасын берген. [14:112-б.].

Ал эми белгилүү адабиятчы О.Ибраимов: «Роман получился как явный факт литературного постмодернизма, когда некоторая эклектика, попытка показать взаимосвязанность вовсе не связанных – или слабо связанных – между собой вещей и явлений, исторических фактов и реалий жизни составили единое художественное целое. В «Плахе» еще более усилился

айтматовский духовный эсхатологизм, вновь появилось предошущение некоего кризиса человека, заката многих гуманистических ценностей, морали, нравственности, проблема наркотизма и т.д.»- дейт [48:512-б.].

Чындыгында да жогорудагы аныктамалар романдын көркөмдүк маңызына ылайык туура келип олтурат. Ошону менен бирге романды жалаң трагедия менен ченеп-бычуу туура эмес, ошол трагедиялуулук азыркы учур келечек үчүн улуу сабак болот. Айтматов чыгармачылыгында трагедиялуулуктун табиятын эң бир жаңы ситуацияларда сүрөттөп келген. Трагедиянын концепциялары тууралуу пикир алышуунун зарылдыгын белгилөөдө Айтматов: «Трагедия – чындыктын объективдүү категориясы, аны этибар албоо же тоготпой коюу жарабайт. Трагедия – бул бакыт, аң-сезим, чыгармачылык сыяктуу эле адам менен түбөлүк болучу нерсе. Бул анын тиричилигинин бир бөлүгү» деген оюн билдирсе, экинчи бир сөзүндө: «Трагедия жанры бизге жат эмес. Көркөм сөзүбүздө, көркөм оюбузда тээ атам заманыбыздан бери тарыхта жашап келе жаткан нерсе. Ар дайым «Манас» эпосубузда момундай окуялар, момундай проблемалар бар деп түшүндүрүүгө аракеттенем. Ошондой эле өзүмдүн чыгармачылыгымда дагы бул нерселерден алыс качпайм. Тескерисинче, трагедия жанры аркылуу турмуштун көп кырдуулугун, азыркы заманыбыздын татаал жана бийик жактарын ачып берүүгө аракеттенем», - дейт [64:13-б.].

Чындыгында эле Айтматов чыгармаларынан турмушту курулай шандуулукка бөлөгөн, жылмалаган, бир башка сүрөттөөнү көрө албайбыз. Ал өз чыгармаларында трагедиялуулук аркылуу адамдардын нарк-насилин таразалайт.

Ал эми «Кыямат» романынын жанры, формасы тууралуу К. Бобулов: «Кыямат» азыркы учурдагы социалдык курч роман гана эмес, сөздүн түз эле маанисинде адамдын кыянаттыгы менен катаалдыгын сарказм менен ашкерелеген роман-памфлет», - десе [33:171-б.], А. Эркебаев: «Жазуучунун «Кылым карытар бир күн», «Кыямат» романдарын «роман-синтез, роман-симфония, роман-полифония» деп атап, ошондой эле аларды «автордун

логикасы, проблематикасы, поэтикасы боюнча өз ара байланыштуу өзүнчө диалогия деп эсептейм»,- деген [101:247-б.].

Айтматовдун чыгармаларындагы көркөм образдын поэтикасын иликтеп, белгилүү адабиятчы К. Асаналиев мындай деген мыйзамченемдүү суроону коёт: «Кыямат» романынын улуттук адабиятта жаралышы эмнеден кабар берет? Дегеле фольклордун эстетикасынын таасири тарыхтын тереңине кирип жок боло элек кыргыз адабиятында ушундай чыгарманын жаралышы күтүлдү беле? Өзүнүн суроосуна сынчы өзү мындай деп жооп берген. «Бул суроого бир жактуу ошол эле учурда парадоксалдуу жооп берүүгө болот. Бир жактуулугу: «Кыямат» романыны өзүнүн көркөм энергиясы менен улуттук адабияттын аброюн көтөрүп, анын катмарларындагы жаңы мүмкүнчүлүктөрдү ачуу аркылуу дүйнөлүк көркөм бийиктиктерге жакындатты. Парадоксалдуулугу: мындай чыгарманын жаралышы улуттук сөз өнөрүнүн өксүк жактарын, улуттук адабияттын чектелгендигин көрсөттү» [21:33-б.]. «Кыямат» ырасында да кыргыз улуттук адабиятында эле эмес, дүйнөлүк адабияттын контекстинде деле жогоруда К. Асаналиев белгилеп өткөндөй көрүнүш катары кабыл алынды жана чындыгында да улуттук адабияттын чектелген жактарын ачык дааналады.

Мындай көрүнүштөрдүн жүйөлүү себептери тууралуу белгилүү айтматовтаануучу Лайли Үкүбаева төмөнкүдөгүлөрдү белгилейт: «Чынгыз Айтматовдун «Кыямат» романындагыдай Советтик социалисттик түзүлүштүн коомдук, социалдык, нрава-идеологиялык маселелерине карама-каршылыктуу, кечээ кийинки кезге чейин чүмбөттөлүп, жашырылып-жабылып келген негативдүү жактары курч, драмалык чыңалуусунда, трагедиялуу финалдары менен мынчалык ачык чагылдырылбаган, бул биринчиден, экинчиден, советтик социалисттик коом турмушунун жашоо образынын материалдарында дегеле дүйнөлүк адамзатка тиешелүү болгон көйгөй маселелер буга чейинки көркөм тажрыйбада мынчалык глобалдуу, жарыла коюлбаган, үчүнчүдөн, аталган маселелерди көркөм иликтеп, ажаатын ачып, бүгүнкү күндүн адамынын акыл-эс, аң-сезимине жеткирүүдө

Айтматовдун көркөм палитрасындагыдай улуттук, интернационалдык, жалпы адамзаттык руханий, духтук маданий кенчтер, азыркы XX кылымдын реалисттик искусствосунун сүрөттөө арсеналдары менен бир бүтүн организмге жуурулушуп, бир симфониялык кубаттуу оркестр түзүп, мынчалык бийик, ааламга жеткендей добушка ээ болбогон.

Чынгыз Айтматов өзүнүн көркөм оюн, чыгарманын пафосун ишке ашырууда буга чейинки чыгармаларында болуп көрбөгөндөй өзүнүн талант кудурети, чеберчилик жөндөмү жеткен, мүмкүн болгон бардык сүрөттөө каражаттарын ишке салган, мобилизациялаган» [96:392-б.].

Көп улуттуу совет адабиятында да «Кыямат» романы тууралуу оң-тетири пикирлер айтылып жатты. Советтик сынчылар «Кыяматты» «ачык айтуу» эрасы үчүн да кадыресе болбогон пикирлердин ар түрдүүлүгү менен тосуп алышты. Роман «Новый мир» журналына алгач жарыялангандан кийин Айтматов тандап алган темасына компетентсиз жана «Кудай менен ойноп жатат» деп айыпталды [57:30-б.]. Анын аркасынан жарык көргөн романдын экинчи үзүндүсүн айрым сынчылар макташты. Мисалы, белгилүү сынчылардын бири Г. Гачев «Биз экинчи миң жылдыктын акырына келип калдык. Айтматовдун китеби экинчи миң жылдыктын биринчи миң жылдыкка берген отчету, толугу менен биздин доор үчүн отчет» деп толкундаса [37:15-б.], экинчиси И. Мкртчян болсо романды «татаал ийгилик» деп акыйкатка жакыныраак баалаган [65]. Ошондой болсо да, орус адабий сынында романдын айрым бөлүктөрүнүн күчтүү чыккандыгына карабай, китеп так структурасыз аралашма болуп калган деген пикир басымдуулук кылган.

«Кыямат» романындагы Авдийдин образына да көп сындар айтылган. Маселен, философия илимдеринин доктору И. Кривелев тарабынан Авдийдин тарыхы, жолуна токтолуп (динге байланышын, духовный семинариядан куулушу ж.б.), жаштар газетасында эртеңки Эгемди издөөчүлүк касиети бар адашкан каармандын атайын кабарчысы болуп дайындалышы чындыкка коошпойт деп белгиледи. Ошондой эле жазуучу менен Авдийди бирдикте карап, авторду динге келишүүчүлүк менен мамиле жасаптыр деп күнөөлөдү

[57]. Бул пикирге В. Кожинов да кошулат [64]. Ал эми немис сынчы И. Вайнбергге Авдийдин жүрүш-турушу, Акбара менен Ташчайнарлар жана башкалар менен кездешүүлөрү жасалма, кокустук көрүнүш катары көрүнөт. Дагы бир адабиятчы В. Лакшин «автор каарманды ишенимдүү жана таасын интеллектуалдуу фигура катары жеткиликтүү көрсөтө албаган», - дейт [60:3-б.]. (Орусчадан которгон – Г.Сатаева).

Мындай пикирлерге карама-каршы ойлорду айтышкан адабиятчы, жазуучулардын бир даары: Г. Гачев, Ч. Гусейнов, А. Хакимов, Е.Евтушенко, К. Асаналиев, К. Бобулов, А. Акматалиев, А. Эркебаев, О. Ибраимов, Л.Үкүбаевалар Авдийге оң позициядан баа беришет. Алар Авдийдин образы абстрактуу эмес, конкреттүү экендигин, анда кайра куруу мезгилинин жаш адамынын руханий изденүүлөрү чагылдырылганын баса белгилешет. Ошону менен бирге эле алар Айтматов менен Авдий Каллистратовду бир катарга коюу туура эмес экенине токтолушуп, өздөрүнүн аргументтешкен ойлорун билдиришкен.

Чынгыз Айтматовдун «Кыямат» романы немис адабиятчыларын, сынчыларын да кайдыгер калтырбады.

«Кыямат» романы эки аталыш менен башкача айтканда, ГДРде 1987-жылы «Die Richtplatz» деген ат менен Шарлотте Козут тарабынан которулуп, Берлинде «Volk und Welt» басмаканасынан, ал эми «Die Richtstatt» деген аталышта 1987-жылы Фридрих Хитцер тарабынан которулуп, «Унионсферлаг» басмаканасынан басылып чыккан.

Чынгыз Айтматовдун «Кыямат» романынын жаралышы немис басма сөздөрү, тактап айтканда, 1988-жылкы «Вохенпост», «Фрайе Вельт», «Юнге Вельт», «Трибюне», «Фольксштимме», «Зонтаг», «Дии Вельтбюне», «Нойе Цайт», «Берлинер Цайтуң ам Абенд», «Нойес Дойчланд», «Берлинер Цайтуң», «Дер Морген», Берлиндеги «Националцайтуң», Эрфурттагы «Дас Фольк», «Лайпцигер Фольксцайтуң», «Зексише Цайтуң», «Зексишес Тагесблатт», Дрездендеги «Зексише нойесте Нахрихтен», Магдебургдагы «Фольксштимме», Ваймардагы «Тюринген Тагесблатт», Ростоктогу «Остзее

Цайтуң» менен «Норддойче нойесте Нахрихтен», Одер боюндагы Франкфурттагы «Нойер Таг», Халледеги «Дер нойе Вег», «Дии фрайе Ерде», Швериндеги «Норддойче Цайтуң» жана башка ушул сыяктуу газета-журналдарга жарыяланган макала, сын-пикирлер аркылуу зор кызыгуу менен белгиленди.

Чынгыз Айтматовдун бул романы ГДРде 1987-жылы декабрда Лейпцигде жылына бир жолу өткөрүлүүчү советтик китептердин күнүндө, чоң талкууга алынган. Талкууга Ф. Хитцер, Ю. Грюнер, И. Новотный, И.Ярмац, Р.Опиц, А. Лачинян, Н. Флиге, Л. Кошут, И. Гучке, Г. Квойдрак, Р. Шрөдер, К.Кайзер, К. Каспер, Е. Сахно, К. Ярмац, С. Нойберт, И. Хоттас, Р. К. Лангер, Д. Трапп, Б. Хаймбергер, С. Эмберляйн, А. Гюнтер, В. Айхлер, С. Коррад, Г.Гоес, Л. Эрлих, А. Гейслер, Н. Пешке сыяктуу атактуу немис окумуштуулары, жазуучулары, котормочулары, сынчылары жана режиссерлору катышышкан.

Лейпцигдеги «Нойе сцене» театрында советтик адабияттар күнүндө эч качан мындай кызуу талкуу болгон эмес. Көрүү залында талаш-тартыштар күч алды. «Нойе сцене» театрынын башкы режиссеру К. Г. Кайзер романдын темасынын, проблемасынын актуалдуулугу жана мындай чыгармалар азыркы театрга абдан зарыл экендигин, профессор Р. Опиц «Кыямат» романын массалык тиражда басылып чыгарылышы керектиги тууралуу оюн айткан. Жазуучунун чыгармачылык позициясына, романдын мазмунуна, философиялык негизине эч кандай каршы сындар айтылган жок. Романдын публицисттик элементтери, композицияларынын татаалдыгы жана айрым стилистикалык кемчиликтер жөнүндө айтылган. Бул оң жана терс пикирлер макалаларда, рецензияларда ачык көрсөтүлгөн. Романга карата ар кыл пикирдегилердин бардыгы романдын мааниси эң жогору экендигин, анын актуалдуулугун, терең философиялуулугун жана Айтматовдун чыгармачылыгынын жогору экендигин таанышкан.

«Фольк унд вельт» басмакананын советтик адабияттар бөлүмүнүн башчысы Л. Кошут: «На мой взгляд «Плаха» – самая волнующая книга,

которая в настоящее время пришла к нам из Советского Союза», - деп оюн билдирсе [32: 5-б.], И. Хоттас «Лаузитцер Рундшау» газетасына жарыяланган макаласында чын дилинен, эмоционалдуу: «Бул романды окуп таңданбаган адам чыгарманы тушүнгөн эмес деген бүтүмгө келсек болот. Себеби окуянын сөөмөй менен кезеп көрсөтүп койчу башка бир өлкөдө болуп жаткандыгы жөнүндө сөз болуп жаткан жери жок. Жок! Жок! Жок! Жер шарынын ар бир адамы туурасында кеп козголуп жатат. Бир өлкөдө жейрендерди өлтүрүп жатышса, Африкада болсо терисин алуу үчүн айбанаттар менен сөөгүн алуу үчүн пилдерди кырышууда. Деңиздерде балыктарды жырткычтык менен жоготуп жатышса, дагы бир жерде калың эл ачка отурганына карабай, жасалма жол менен бааны көтөрүү үчүн азык-түлүктү жок кылууга барышууда. Айрым өлкөлөрдө жапайы кара куурайды чогултуп, андан наша алып жатышса, кээ бир өлкөлөрдө аны андан ары иштетип кээ бирлер миллиарддаган акчага туйтунушса, кээ бирөөлөр өлүмгө дуушар болушууда. Көпчүлүк адамдарга акча баарынан кымбат экени төгүнбү?» - деп айткан [60: 25-б.]. (Немис тилинен кыргыз тилине которгон – Г.Сатаева).

Ал эми романдын композициясы боюнча кемчиликтерин айткандарга «Вохенпост» жумалык гезитине жарыяланган К. Ярмацтын макаласындагы: «Композиция дайыма эле бөлүктөрдү ойдогудай байланыштыруунун ыкмасы боло бербейт. Айрым кайталоолор, дидактиканын элементтери жана башка кемчиликтер көпчүлүк чыгармаларда көркөм текстти бүтүндүктө кабыл алууга кедергисин тийгизмек. А бул романда буларды тоскоолдук катары эсептөөгө болбойт. Роман мени толук бойдон туткундап алды» деген пикирин айткан [16:160-б.]. (Немис тилинен кыргыз тилине которгон – Г.Сатаева).

Чынгыз Айтматов ФРГга биринчи жолу 1988-жылы май айында барган. Германиянын Локум кыштагында Чынгыз Айтматовдун чыгармаларында диний идеяларынын берилиши, тактап айтканда Айтматовдун «Кыямат» романына байланыштуу конференция өткөрүлүп, ал конференцияга Чынгыз Айтматов чакырылган. Конференция 3 күнгө созулган (5.05.1988 - 7.05.1988).

Үч күн бою чиркөөнүн ичинен Жамийланын ыры созолонуп, кыргыз жазуучусу жараткан «Кылым карыткан бир күн», «Кыямат» жана башка чыгармалар ар түрдүү окумуштуулар, философтор, адабиятчылар, дин ишмерлери тарабынан терең жана ар кыл талдоого алынган. Мында немис элинин жазуучулары жана котормочулары тарабынан төмөнкүдөй темалардагы макалалар талкууланган;

Олаф Швенке «Адамзатка таяныч болуу – бул адабияттын милдети»

Фридрих Хитцер «Мен шаардан баштап, чөлгө чейинки жолдорду басып өткүм келет».

Чынгыз Айтматов «Адабияттагы акыр кыяматтар».

«Адабият жана дин» Вольфганг Касак менен Чынгыз Айтматовдун баарлашуусу.

Карла Гюнтер Хилшер «Айтматов жана азыркы совет адабияты үчүн Достоевскийдин кудайды жана христиан маданиятын издөөсү».

Борис Хлебников «Мифтер жана легендалар багыт алуунун үлгүсү катары».

Гундула Бааро «Манкурт жана өткөн доор менен баарлашуу».

Томас Мечер «Айтматовдук провокация».

Чынгыз Айтматов «Тынчтык, адилеттүүлүк жана жаратмандыкты сактап калуу». Жазуучунун бүгүнкү күндөгү көйгөйлөрү.

Кристоф Хойбнер «Биз карама-каршы дүйнөнү долбоорлойбуз».

Валентин Цапевалов «Алп нерсе алыстан көрүнөт».

Карла Гюнтер Хилшер «Дүйнөнү сактоочу сулуулук».

Борис Хлебников «Жан дүйнө жаркыткан жолугушу».

Фридрих Хитцер «Алыскы убакытты текшерүүчү белги».

Чынгыз Айтматов «Жазуучунун өз окурмандарына билдирген ыраазычылыгы». [64]. (Немис тилинен кыргыз тилине которгон – Г.Сатаева).

Немис журналисттери тарабынан пресс-конференция, Чынгыз Айтматовдун Вольфганг Касак менен «Ак кеме» повести тууралуу болгон маеги, Гарро Ерхард тарабынан уюштурулган Айтматовдун «Кыямат» романы боюнча сүрөт көргөзмөсүнүн ачылыш аземи жана 1163-жылы курулган

евангелдик чиркөөдө автор жана котормочу Ангела Винклер менен бирдикте Айтматовдун чыгармаларынан үзүндүлөрдү окуу иш-чаралар өткөрүлгөн. Булар тууралуу Чынгыз Айтматов «Жазуучунун өз окурмандарына билдирген ыраазычылыгы» деген докладдында да минтип айтып өткөнү бар: «Менин чет өлкөлөрдө жарык көргөн чыгармаларым сан жагынан башка өлкөлөргө караганда Германиянын эки өлкөлөрү ГДР менен ФРГда көбүрөөк басылып чыккандыгын белгилегим келет. Немис тилиндеги менин чыгармаларыма мени менен бирдей караган адамдардын тобу да бар. Бул менин чыгармаларымды немис тилине которгон жакын досторум. Алардын бири бул жерде турат. Ал – Фридрих Хитцер. Бул адам менин чыгармаларымды которуп эле чектелбестен, мен тууралуу докладдарды окугандыгы мага белгилүү. ГДРдагы мыкты котормочу Шарлотта Козутту да айта кетишим керек. Мен азыр котормочулардын эң белгилүүлөрүн гана айтып өттүм. Менин чыгармаларымды которгон башка дагы котормочулар бар экендигин кошумчалагым келет. Буга кошумча, менин соңку чыгармаларымды басып чыгаруу ишине чоң салым кошкон Цюрихтеги басмакананы да айтпай кетүүгө болбойт. Ал эми менин жакын досум Гарро Эрхарт менин чыгармаларымды жоруп, түшүндүргөн интерпретатор катары өз салымын кошту. Анын өзгөчө «Кыямат» романына байланыштуу тарткан кызыктуу сүрөттөрүн көргөн чыгаарсыздар. Ал сүрөт көргөзмөсү атайын Локумда көрсөтүүгө даярдалган» [72: 193-б.]. (Немис тилинен кыргыз тилине которгон– Г. Сатаева).

Ошентип, К. Асаналиев айткандай, «кыргыз жазуучусунун «үч күндүгү», евангел чиркөөсүндө, Локум кыштагында, ФРГда, Батыш Европалык цивилизациянын борборунун биринде, качандыр бир убакта, жаңыдан эле «Манас» эпосунун «күчтүү кучактарынан» бошонуп чыккан жаш жазма адабияттын өкүлүнүн үч күндүк чыгармачылык кечесинин өткөрүлүшү кимдин оюна келип, кимдин түшүнө кириптир?» [18:156-б.].

Эмне үчүн? Эмне үчүн ушул жолугушуулар так ушул евангелиялык академияда өтүп жатат? Локумдагы бул жолугушуу кокусунан эмес экендигин, диний маданиятка болгон мамиле өзүнүн бурулуш этабын

башынан кечирип жаткандыгын, андыктан биздин коомдогу терең, масштабдуу өзгөрүүлөр өсүүгө багыт алгандыгын жана мындай өзгөрүүлөр, биринчи кезекте, биздин ой жүгүртүүбүздөгү тоскоолдуктарды жеңүүгө байланышкандыгы тууралуу Айтматов өз сөзүндө төмөнкүдөй оюн билдирген: «Локумдагы бул жолугушуу кокусунан эле болуп калган жери жок, бул жолугушууга акырындап жол салынып, бышып жетилип олтурду деген ойдомун. Же болбосо автордук отурумга келебиз деген 2-3 адамдын демилгесинен тышкары, бизди бул жерге алып келген ички зарылдык бар деп эсептейм. Мен мындайча ой жоруйм: биз азыркы замандын адамдары, биз кимбиз, ким боло алмакчыбыз, биз кандай заманда жашап жатабыз, бизди эмне түйшөлтүп, кандай көйгөйлөр ойлондурат, «Кудай» дегенде биз эмнени түшүнүшүбүз керек? Менин пикиримде, биздин бүгүн евангелдик академияга чогулуубуздун бир себеби да так ушул соболдорго байланыштуу деп эсептейм. Албетте, бул түбөлүк суроолорго жооп табуу үчүн адамзат акылын камчылап келет. Балким, бул суроолорго деле ар кандай жоопторду табууга болот чыгар. Бирок жооптордун мазмуну жооп берген адамдын бул суроолорго канчалык деңгээлде маани бергендигине да байланыштуу экендиги талаш туудурбас» [72:193-б.]. (Немис тилинен кыргыз тилине которгон – Г. Сатаева).

Немис адабиятчы, сынчыларын Чыңгыз Айтматовдун чыгармачылыгы тууралуу кызыктырган дагы бир тема – бул диний идеялардын берилиши, болгондо да анын Инжилге кайрылуусу окурмандар үчүн күтүүсүз болду. Айтматовдун Инжилге кайрылуусунун себеби, бүгүнкү күндө ааламды апокалипсистен сактап калуу адамзаттын эң негизги проблемасына айланып тургандыгын эскертүүдөн улам пайда болуп олтурат. Адам баласы, ким кайда жашабасын, кандай көз карашты тутунбасын Жер Эненин бейкуттугу үчүн бирдей жооптуу экендигин билдирип, Иисустун образы аркылуу келечекке кайрылган. Айтматовдун «Ак кеме», «Кылым карытар бир күн» чыгармаларында кээ бир деталдарда болсо да диний идеялар кездешет. Ал эми «Кассандра тамгасы» менен «Кыяматта» болсо диний эпизоддор ачыгыраак

берилген. Жазуучунун Инжилге (Евангелияга) кайрылуусу немис окурмандарын да таң калтырды. «Мурунку чыгармаларында диний мазмундагы маселелер козголгонуна карабастан, акыркы романдагы диний маселелердин окурмандар тарабынан жеңил, жеткиликтүү кабылданышы таң калтырбай койбойт. «Кылым карытар бир күн» романында сөз болуп жаткан маселелер арткы планда гана ислам дининин элементтеринин кыргыз элинин салттык формасында берилсе, «Кыяматта» Ч. Айтматов биринчи жолу христиан динине байланыштуу маселелерди көтөргөн», - дейт Руут Вайс «Чынгыз Айтматовдун чыгармаларында легендалар жана диний мотивдер» деген макаласында [77:4-б.]. (Немис тилинен кыргыз тилине которгон – Г.Сатаева).

Немис окурмандары Чынгыз Айтматовдун «Кыямат» романы менен М. Булгаковдун «Мастер жана Маргарита» романын салыштырып карашат. Бул салыштыруу Руут Вайстын жогоруда айтылган «Чынгыз Айтматовдун чыгармаларында легендалар жана диний мотивдер» деген макаласында кененирээк берилген: «Романда Иисус менен Пилаттын аңгемелешүүсү романдын формалдуу түрдө борбордук линиясынан орун алган. Бул Булгаковдун «Мастер жана Маргарита» романындагы персонаждарын эске салганы менен Айтматовдо аңгемелешүү таптакыр башка нукка багытталган. Мындан Иисус Христос жөнүндөгү легенда Айтматовдо жаңыча баяндалып, «реалдуу» тарыхтагы окуяларга тийиштиги бар деген жыйынтык чыгарууга болот».

Руут Вайстын бул макаласында андан ары Булгаков менен Айтматовдун чыгармаларындагы Пилат менен Иисустун баяндарын колдонуш максаттары, аткарган көркөм функциялары, көтөргөн маселелери, образдардын ачылышы, мезгил үндөштүгү жана башка жактан алганда, бири-биринен кескин айырмаланып тураары тууралуу айтылат. Булгаков аңгемени жыйырманчы - отузунчу жылдардагы турмушту чагылдыруу үчүн сатиралык мүнөздө колдонсо, Айтматов адамзаттын жашоо-тиричилиги пайда болгондон тартып,

азыркы ядролук күнгө чейин чечилбей келе жаткан маселелерди айтуу үчүн пайдаланат.

«Мастер менен Маргарита» романында Пилат менен Иисустун маеги көбүнчө жөн-жай маселелердин айланасында болуп, анча полемикалуу, талаш-тартышсыз өтөт. «Кыяматта» каармандардын ортосунда чыныгы дискуссия жүрөт.

Булгаковдун чыгармасында ишенимдин эски храмы жөнүндөгү идеяны айтканынын чындыгын далилдейт. Понтий Пилат Иеуша Га-Ноцриге селсаяк философ катары боору ооруйт, ошол эле учурда ал прокурорго бүткүл дили менен берилип, анын жападан жалгыз жашап, эрмеги жалаң ит болуп, адамдарга ишеними өчүп, турмушу супсак өтүп жатканына кейийт. Сурактын жүрүшүндө Иеуша Пилаттын башы ооруп турганын, Банга деген итин чакырууга жасаган кыймыл-аракетин сезип биле коёт да, анын баш оорусун айыктырып, ишенимине кирүүгө аракеттенет. Прокурорду, токмоктогон Марк Крысобойду жада калса өзүн акчага сатып жиберген Иуданы да эмне үчүн «кең пейил» деп атаганын, Пилат ойлогондой доктур эместигин түшүндүрүп чечмелеп берет.

«Кыяматта» Пилатка Рим империясына Иисустун кандай зыян алып келерин билүү бир чети кызыгуу туудурса, аны экинчиден, кудайдын уулумун деп жар салганы, үчүнчүдөн, кандай бийлик болбосун адамдардын үстүнөн зордук-зомбулукту жүргүзөөрүн айтканы, учурдагы саясатка, жашоо-тиричиликке, мамилеге, көз карашка алымсынбай, бийлик, үстөмдүк болбогон мезгил качандыр бир мезгилде келерин билгизиши, адамзатка эркиндик алып келүү идеясын тутуусу – ушундай эч кимдин оюна келбес ойлордун жаралышы таң калтырат. Жек көрүү сезими да пайда болот. Айтматовдун Пилаты Инжилдерде, Булгаковдо сүрөттөлгөн көркөм образды тек гана кайталоо эмес, Инжилдерде, «Мастер менен Маргаритада» Пилат күнөөкөргө аёо сезими менен карап, колдон келишинче анын айыбын жеңилдетүүгө аракет кылышса, «Кыяматта» ал өзүнүн прокурордук милдетин так, жоопкерчилик менен аткарууну көздөйт жана мүнөзү, жүрүм-туруму, көз карашы, мамилеси

жагынан мурдагы Пилаттардан ачык айырмаланат. Пилаттын сурагы жана Иисустун жообу чыгармада өзгөчөлөнүп турат, экөөнүн ортосундагы талаш-тартыш жашоо, өлүм, өмүр, эркиндик, бийлик жана башка маселелер жөнүндө болот.

Айтматовдун чыгармасындагы каармандардын талашы бир гана адамдын жашоо-тиричилигине, көз карашына таандык маселе менен чектелбейт. Жазуучуну, баарыдан мурда, Инжилден тартып ушул мезгилдерге чейин, анан дагы түбөлүктүү, келечекте да адамзат жашоосун шарттап кала берүүчү проблемалар кызыктыргандыктан, романдын өзөгүн да ушул аталган маселелер түзөт. Ал өзөктүн негизи болсо – акыйкаттык, адилеттүүлүк жана ага чырмалышкан ар бир мезгилдин күн тартибинен келип чыккан маселелер. Бирок бардык эле маселелер аткарыла бербейт, кылымдан кылымга калып, муундан муунга өтөт, кыскасы, кайсы мезгил, кандай шарт болбосун коңгуроодой жаңырып турат.

«Кыямат» романында жазуучу азыркы күндөлүк жашообузда кездешип жаткан терс көрүнүштөрдүн ыймандын жоктугунан улам болуп жатканын, адамдардын адеп-ахлак жана рухий баалуулуктарды жеригени үчүн дүйнөнүн жошоосу абдан кыйын абалга келгенин чагылдырылганы, ал эми адабий өңүттөн жалпы сөз менен айтсак, Айтматов бул романында дин аркылуу, Авдий аркылуу, адамдардын жүрөгүнө, акыл-эсине жол тапкысы келгендигин немис окумуштууларынын макалаларынан да көрүүгө болот: «Айтматов «Кыямат» романында «КУДАЙ» сөзүн баш тамга менен берүү менен «адамдын динге болгон жолун» жана бул жолдун «кудайга эмес адамга» карата багытталгандыгын көрсөтүүгө аракет жасаган. Авдийдин шектенүүлөрү менен изденүүлөрү Айтматов үчүн маанилүү экендиги да чыгарманын контекстинен ачык байкалат», - дейт И. Гучке [42:131-б.]. (Немис тилинен кыргыз тилине которгон – Г. Сатаева).

Мындай пикирди Айтматовдун өзүнүн «Огонек» журналына берген интервьюларынан да көрүүгө болот: «Динди эсепке албай коюу, менин пикиримде, акылсыздык болмок. Турмуш чындыгын ачууда дин менен диний

ишенимдерди бөлүп таштоого эч кимдин акысы жок. Дин – бул адамзаттын маданиятынын ажырагыз бөлүгү. Мында христиан маданияты жөнүндө эле сөз болуп жаткан жок, башка ар бир маданияттын жашашын динсиз элестетүү мүмкүн эмес. Эгерде диндердин кетирген ката-кемчиликтери туурасында кеп козгосок, ар бир дин бирдей эле каталарды кетирген деген бүтүмгө келебиз. Бирок биз бул маселелер туурасында кеп козгоп олтурган жерибиз жок. Ар бир дин – адам ой жүгүртүүсүнүн бир көрүнүшү, андыктан ар бир дин адамзаттык масштабдагы умтулууларга кошулушу абзел. Менин жеке пикиримде, Локумдагы академиянын да вазипасы так ушул жалпы зарылдык менен умтулууларга багытталышы керек» [72:193-б.]. (Немис тилинен кыргыз тилине которгон – Г.Сатаева).

Айтматовдун көпчүлүк чыгармалары трагедия менен бүтсө да, «эмне үчүн?» деген суроонун жообу оң жана муну Айтматов өзү берүүдө. Ал – дин. Жазуучунун диний идеологияга көбүрөөк токтолгонун жашыра албайбыз. Айтматов Икеда Дайсаку экөөнүн маегинде мындай деген жери бар: «...Проблема в том, что придет на смену коммунизм. Я же считаю, скорее всего религия. Но не организованная религия, а духовность ... более смиренный гуманизм» [9:462-б.]. (Орусчадан которгон – Г.Сатаева). Жазуучу өзгөчө баалаган немис ойчулу, теолог, филолог жана адабий сынчы И.Г.Гердер да «адамдын маңызы анын гумандуулугунда, Христостун дүйнөлүк – тарыхый мааниси нукура гумандуулукту үгүттөгөндүгүндө» деген көз карашын билдирген [40:703-б.]. (Орусчадан которгон – Г.Сатаева). Автор өзү дагы дүйнөнү бириктирүүчү ишенимдерди салттуу динден да, идеологиядан да таппай, адамдын маңызы, дүйнөнү сактап калуучу касиети анын гуманисттик насили деген жыйынтыкка келет. «Бир кезде «эскинин баарынан, анын ичинен динден да арылышыбыз керек» деген ураан алдында жашаган советтик коом бүгүн татаал кырдаалга кептелип олтурат. Бирок анткени менен ошол учурдагы коом дөөпүрөстөрдөн гана турган деп айтууга да болбойт. Мунун бир гана себептери бар. Убакыт бир орунда тура бербейт. Революциядан кийин 70 жыл өтүп кетти. Андыктан бүгүнкү күндө динди четке кагууга болбойт.

Эгерде андай болбогондо биз өтүп кеткен тарыхый катачылыгыбызды кайрадан кайталамак элек. Биздин ушул сыяктуу маселелерди талкуулап айтышыбыз зарыл жана Берлин дубалын кулаткандай биздин аң-сезимибиздеги тоскоолдуктарды жеңүү абдан маанилүү» [72:193-б.]. (Немис тилинен которгон – Г.Сатаева). Дүйнөлүк адабияттын тарыхында да улуу жазуучулар Гете, Достоевский, Толстой, Томас Манн, Булгаков өздөрүнүн чыгармачыл бийиктигине жеткенде динге, «Кудай издөөгө» кайрылышкан.

Дин – бул адам баласынын рухий турмушун гүлдөтө турган күч. Диндин касиети – бириктирүү. Дин адам баласын боорукерликке, илим-билим алууга үндөп, кайрымдуулукка, мээримдүүлүккө жетелесе, анда ал эч кимге жолтоо кылбайт. Адамдарды жөнгө салып үйрөткөн динден башка баалуулуктар деле жок эмес, ага тең философия, адабият, сындоо, санат да бар. Башкача айтканда, мына ушулардын баары адамды адам кылуу максаты менен жасалат. Бекеринен А. Ф. Лосев: «Дүйнөнү азыркы абалына келишине прогресс гана себепкер болбостон, маданияттын, илим менен техниканын секуляризациясы да (диний, чиркөөлүк таасирден бошонуу) өзүнүн таасирин тийгизбей койгон эмес. Мындай жагдай өз кезегинде адам акылынын трансценденттик күчүнүн, кудайдык башталманын алсызданышына, ой жүгүртүү кудуретине эгедер жандыктын ички потенциаларынын жоголушуна алып келди. Жыйынтыгында XX кылымдын үрөй учурган тарыхый окуяларынан биротоло талкаланып жабыркаган жан дүйнө мистикалык дүрбөлөңгө түшүп, акыр замандын келишин трагедиялуу күтүүгө барып кептелгендеги учуру. Мындай кыямат-кайымдын алдында адам, өзгөчө жазуучу жана акын эсхатологиялык деңгээлде ой жүгүртүүсү керек. Болгондо да акыр замандын фаталдык келишинин аргасыздыгы туурасында гана эмес, адамзаттык деңгээлдеги бүгүнкү маселерди адам акылы чече албаса акыр замандын чындап келиши адамды ойлонтушу керек», - деп романдагы маселелер менен өзүнүн сөзүнүн төп келишин, мезгилге ылайык өз убагында жазылгандыгын белгилеп кеткен эместир [62:26-б.]. (Орусчадан которгон – Г.Сатаева).

Чынгыз Айтматовдун «Кыямат» романы – өтө кыйын экологиялык кырдаалды, айрыкча адам ыйманынын экологиясын талдаган, азыркы адам менен табигый дүйнөнүн ортосундагы улам тереңдеп бараткан жараканы, карама-каршылыктарды, планетанын башына түшкөн ошол глобалдык мүшкүлдөрдү ачып көрсөткөн чыгарма. Экология термини баарыдан мурун табигый чөйрөнүн өз закондоруна ылайык өнүгүшүн, жаратылыш менен коомдун эриш-аркак алакасын түшүндүргөн илим эмеспи. Жаратылыш ресурстарынын барган сайын азайып баратышы, илимий-техникалык прогресстин дүркүрөп өсүшү күн тартибине экологиялык маселенин актуалдуулугун коюп олтурат. Жаратылышты өз билгениндей тебелеп-тепсей берүү, кыруу, жок кылуу сөзсүз трагедияга алып барарын жазуучу «Кыяматта» баса белгилейт.

«Кыямат» көтөрүп чыккан маселелердин түйүнү жалаң эле Ысык-Көл жакасындагы малчылардын, же болбосо, наша издеп Казакстанга, Чүй бооруна тээ Европадан ооп келген баңгилердин тагдырында эмес. Романдын көтөргөн жүгү алда канча салмактуу, философиялык өрүшү кенен – бул чыгарма жалпы эле адамзат коомун кооптонтокон орчундуу маселелери жөнүндө. Алар: адамдын алкын, пейил-ниетин оңой турган не бир таасирдүү философиялык, этикалык жаңы акыйкаттарды, ишенимдерди табуу маселеси. Алар табият менен адам темасы, жашоодогу жамандык менен жакшылыктын, ыймандуулук менен кара ниеттиктин ортосундагы кагылыштар. Алар совет коомундагы социалдык жана руханий процесстерге терс таасирин тийгизген жексур бюрократизм, ооз көптүрүүчүлүк, догматизм.

Жазуучунун тынчын алган, ойлондурган проблемалардын масштабы, чагылдыруу диапозону, изденүүлөрдүн тереңдиги, жекече интеллект менен ар тараптуу билимдүүлүктүн деңгээли акыркы кезде жаралган чыгармаларында кеңири чагылдырылат. Улам кийинки чыгармаларында каармандын жекече психологиясы, анын изденүүлөрү, идеялары алдыңкы планга чыгат. Бул туурасында А. Нуйкин «Еще раз об идеальном герое» деген макаласында мындай дейт: «80-жылдардын адабиятында, жашоонун маңызы, коомдун

нравалык абалы жөнүндө ойлонгон, өзгөчө социалдык-психологиялык чөйрөдө активдүү көрүнгөн башкача, изденген каарман пайда болду» [69:14-б.]. (Орусчадан которгон – Г.Сатаева). Окурмандар үчүн көнүмүш эмес, түшүнүүгө оордук кылган дагы бир сюжеттик-идеялык тарам – Авдий Каллистратовдун образы, анын сыйынган философиялык идеялары, ички дүйнөсү, этикалык концепциясы жана ушуга байланышкан ар кыл кириңди эпизоддор.

Азыркы өнүккөн цивилизация менен кылымдын социалдык жактан өсүп жатканы баарыбызга эле белгилүү эмеспи. Жазуучунун башкы каарманды башка улуттун өкүлү кылып алганы да бекеринен эмес. Проблемалардын глобалдуулугу ушундай кадам жасоого алып барды. Жазуучу өзүнүн интервьюсунда кабарчы И. Решинанын «Кыямат» романынын баш каарманы орус эмеспи?» деген суроосуна, «Ооба, Авдий – орус, бирок мен ага Христианин катары кеңири маани берем» деп тактоо киргизген. Орус окумуштуу – философу Н. А. Бердяев: «Русский человек более противоречив и антиномичен, чем западный, в нем соединяется душа Азии и Европы. Это раскрывает великие возможности для русского человека. Человек был менее открыт и менее активен в России, чем на Западе, но он сложнее и богаче в своей глубине, во внутренней своей жизни. Природа человека, человеческой души должно более всего раскрыться в России. В России возможна новая религиозная антрополия. Отщепенство, скитальчество и странничество русские черты. Западный человек почвеннее, он более верен традициям и более подчинен нормам. Широкий русский человек. Ширь необъятность, безграничность – не только материальное свойство русской природы но и ее метафизическое, духовное свойство, ее внутреннее измерение», - деген [31:233-б.]. Айтматовду жогоруда көрсөтүлгөн өзгөчө сапаттар кызыктырып, чыгармада айтайын деген оюуна дал келген болуу керек. Ырасында, Авдий орус адамы болгону менен, баарынан мурда, ал христианин, христиан динин жаңыртып, жаңы мазмунда ишке ашырууну көздөгөн, ошону бирден-бир максат катарында койгон диний ишмер, мына ошондуктан ал чиркөөгө, динге

деле каршы эмес, Авдий - баарынан мурда диний догмалардын келишпес душманы. Христиан динин жаңылоону көздөгөн, анын догмаларына каршы чыккан Авдий Каллистратов жазуучу үчүн эмнеге керек болду? Бул суроого ачык эле айтылган жооп бар: дин үчүн эмес, адамды көрсөтүү үчүн, тагыраак айтканда, Бостондун тагдырын ачып көрсөтүү үчүн керек болду.

Автор тарабынан Авдий бир топ идеялаштырылган көркөм образ болсо да, анын тандаган жолунун реалдуу турмуштук негиздери бар коомдук көрүнүш экендигин эске алуу менен А. Нуйкин Советтер Союзундагыдай атеисттик окуу жок өлкөлөрдө деле чиркөө кызматына шектенүү пайда болгондугун, жаңы диндердин пайда болуу тенденциясы күчөгөндүгүн белгилеген [69]. Динге чын дилинен ишенген менен салттуу динчилдиктин ортосундагы талаш азыркы күндө деле чечилип калган жок. Адилеттиктин жалпы бийлигин көздөгөн таңкаларлык инсан – Христтин өмүр жолу Авдийди катуу таасирленткен: «...Семинарияда Христтин тарыхын окуп жүргөндөчү – Гефсиман багында Иуда Христти сатып жибергенин окуп алып өңгүрөп – өксүп ыйлаганычы, бул кудайынын азабын өзү кошо тартышканы эмес бекен. Баарынан да Христти аптап ысыкта Кашка дөбөдө буту – колун керип, крест мамыга мык менен чегелеп кадап салышканын билгенде Авдий үчүн бүт аалам быркырап кетпеди беле» [5:352-б.]. Бул кыскача маанилүү момент аркылуу автор Авдийдин семинариядан берилчү билимди кандай маанайда, психологиялык абалда кабыл алгандыгын айта алган. Авдийге адам табиятын бузган, аны түз жолдон азгырган чөйрөлөр, официалдуу бийликтен тарта түрдүү кызыкчылыктагы топтор менен күрөшүүгө туура келет. Табиятында кандай таза болсо, терс көрүнүштөргө да эч кандай айла-амалсыз, өз позициясын ачык айтып, каршы чыгат. Авдий пенделик турмушка аралашары менен өзүнүн идеалдарына каршы келген көрүнүштөрдү ар бир кадам сайын кезиктирет. Бангиликтин социалдык-психологиялык себептерин изилдеп жүрүп, адамды, бүтүндөй коомду социалдык активдүүлүктөн ажыраткан кайдыгерлик оорусун жараткан механизмдин сырын түшүнөт. Жака уучтап тобо келтирүүнү, өкүнүүнү Авдий тазалануунун процедурасы катары

адамдарга, коомго сунуштайт. Бостон дагы бюрократизмге, догматизмге каршы күрөшчүл. Ал дагы өзүнүн күрөшүндө эч нерседен кайра тартпайт.

Жазуучу Бостондун тагдырын чиелештирүү, татаалдаштыруу үчүн Авдий Калистратовдун өмүрүнө бир катар коюп, жарыштыра сүрөттөйт. Экөө бетме-бет кездешпейт, жолугушпайт. Негизи романда бир нече сюжеттик-композициялык өзөк бар. Алар Авдий Калистратовдун, Иисустун, Бостон Үркүнчиевдин жеке тагдырлары, хунталардын, нашаачылардын уюгу – баардыгы өз алдынча окуя катары баяндалса да, алардын көркөм максаты мазмундук жактан бир бүтүндүктү түзүп, жуурулушуп, көтөрүлгөн проблемалар бири-бирине тыгыз байланышта турат. Авдий, Бостон, Назарянин үчүн Акыйкат, Чындык баарынан улук, бийик: адамзаттын жашоосуна, максатына, эркиндигине аба менен суудай керек нерсе катары туюлса, Пилатка, Гришанга, Базарбайга, Кочкорбаевге бул ооз көптүрмө сөз сыяктанат. Авдийдин Гришан, Обер-Кандалов менен, Иисус Назаряниндин Понтий Пилат менен, Бостондун Кочкорбаев, Базарбай менен болгон полемика-диалогдорунун борбордук өзөгүн акыйкаттык ээлеп, бири аны өмүрүн аябастан коргоп келсе, экинчилери болсо акыйкатты дегеле жокко чыгарышат. Алар Иисус менен Авдийге «дүйнөдө бардыгын сатып алууга болот» деген принциптерин таңуулашат. Адамзат баласынын тагдыры согушуу, бири-бирин басып алуу, бийлөө, жек көрүү менен гана жаралат деп эсептешет, өздөрүнүн ченемсиз өктөмдүгүн түбөлүк жүргүзгүлөрү келишет, Иисустун, Авдийдин көкүрөгүндөгү жалбырттаган отун – адамдын жашоосу, дүйнөнүн өзгөрүшү жөнүндөгү эң сонун идеяларды суу сепкендей өчүргүлөрү келишет. Авдий өз чындыгын акыл-эс аркылуу, ишеним аркылуу иш жүзүнө ашырууга ишенет. Ошон үчүн ал өзүн кылмышкерлердин катарына кошуп, алардын тагдырын бөлүшүүгө даяр турат. Бирок Авдийдин эле ишин, күрөшүн Бостон башка турмуштук кырдаалда, башка Гришандар, Обер-Кандаловдор менен болгон айыгышкан кырдаалда өнүктүрүлөт. Бостон болсо, акыл, ишеним аркылуу адилет максатка жетүүдөн биротоло түнүлгөн. Анын ушундай абалга келишине, Базарбайлар, гезит-кишилер менен айыгышкан

кармашынын кыл чекитке жетишине көк көз карышкыр Акбара себепкер болду.

Баарыдан мурун Авдийдин образы - Чынгыз Айтматовдун көп жылдардан берки гуманисттик, философиялык изденүүлөрүнүн түздөн-түз уландысы, жемиши деп айтууга кадыресе негиз бар. Ал изденүүлөр эгер жазуучунун айрыкча кийинки жылдардагы чыгармаларын эске алсак – бу адам деген не, анын атам-замандан арылбай келе жаткан түйшүктөрүнүн башкы социалдык, этикалык, моралдык себептери кайсы, дегеле адам деген кандай болушу абзел, адамзат жашоосунун маңызы эмнеде, адамдагы адамдыкты өркүндөтүү, канткенде адам уулу адам боло алат, күнүгө адам болуу, дагы ушул сыяктуу маселелер менен байланыштуу. Чынгыз Айтматовдун чыгармалары гуманизм, боорукердик, мээрбандык деген – баарыдан мурун иш жүзүндө, күндөлүк турмушта, калк кашында, доор алдында көрүнүп турчу активдүү позиция, жан аябаган күрөш экендигин көз алдыга тартты. Натыйжада, Дүйшөн, Танабай, Едигей сыяктуу каармандардын образдары жаралды.

Немис жазуучусу Ф. Хитцердин «Мен шаардан баштап, чөлгө чейинки жолдорду басып өткүм келет» деген макаласында Авдийдин ою боюнча чыныгы Теңирди унутушкандыктан, анын ордуна, эч кандай рухий байланышы болбогон «дүйнөлүк теңирлер» жаралгандыктан адамзат бул жамандыктарды жасашууда деген оюн айтат. Анын ою боюнча, христиан дининин да, исламдын да, буддизмдин да бир убактарда адамзаттын рухий тарыхына бурулуш жасаган улуу идеялары, кудай жөнүндөгү насыяттары караманча эскирди. Азыркы этикалык жана экологиялык туюктан адамзатты алып кетиш үчүн жаңы идеялар, жаңы ишенимдер керек. Авдийдин бул пикирин Чынгыз Айтматовдун философиялык идеяларынын сөзмө-сөз көчүрмөсү, дубликаты болбосо дагы бул жерден жазуучунун оюн илгертипей түшүнсө болот, «Кудай» категориясы түбөлүккө айтылган категория эмес, ал адамдык аң-сезимге ылайык өзгөрүп турчу түшүнүк. Бүгүнкү күндө алгачкы жүз жылдыктардагы «Кудай» түшүнүгү боюнча айырмачылыктар болгону

менен Библия өзгөрүүсүз калып отурбайбы. Бирок адамдын аң-сезими өскөн сайын Кудайды түшүнүү дагы улам өсүп турушу талашсыз. Кыскасы, Ф.Хитцер Айтматов Кудайды, динди адамдарга, адамдарды Кудайга жакындатууга аракет кылгандыгын белгилеп өтөт [63:15-б.]. (Немис тилинен кыргыз тилине которгон – Г. Сатаева).

Чынгыз Айтматовдун «Кыямат» романына карата айтылган Германиянын айрым гезиттеринин ой-пикирлерине назар салсак, «Вестфелише Цайтуң» гезити: « «Кыямат» күн батарда жаралган күчтүү роман» десе, «Франкфуртер Алгемайне Цайтуң» гезити: «Айтматов «табубрехерь» – тыйуу салынган нерселерди талкалагыч» (Aitmatow – Tabubrecher), – деген. «Базлер Цайтуң» гезити болсо, «Адамдардын жаратылышка жасаган үрөй учурарлык бузуку мамилеси мораль жана адамкерчиликтин чени. Айтматов мындай диагнозду эч кимге каалабайт», - дейт, «Штутгартер Цайтуң» гезити: «Кыямат» романы – үлгү болоорлук роман. Буга чейин бир да советтик жазуучулардан нашаа көйгөйүн, алкоголизм жана зөөкүр кылмышкерлер жөнүндө сөз козгошкон эмес» десе, «Вестфелише Цайтуң» гезити болсо: «Айтматов саясий памфлет (бир нерсеге же бирөөгө каршы жазылган, өз убагы үчүн өтө кызыктуу курч макала) эмес, күн батаардагы күчтүү роман жазган», - деп жазышкан. (Немис тилинен кыргыз тилине которгон– Г. Сатаева).

Жогорудагы Германиянын басма сөз каражаттарында жарыялангандай эле Советтер Союзунда басма сөз каражаттарын чектөөнүн басаңдашы советтик коомдун илдеттерин ачыкка чыгарган эмгектердин жаралышын шарттаган. Чынгыз Айтматовдун «Кыямат» романы бул романга чейинки романдардан озуп, учурдагы кыйынчылыктардан куткара албаган советтик идеологиянын кыйроосун ачыгыраак чагылдырат. Бул алааматтын башы тээ алыскы чөлкөмдөн, кимдир бирөөнүн өкүмдар мөөрүнүн амири менен жашоонун табигый агымы бузулуп, буулган Моюн-Кум чөлүнөн башталып, алыскы Германияга да жетип, жогорудагы басма сөз каражаттары «күн батардагы чыгарма» деп белгилегендей, күн батып, кайра «тарыхый таң»

(тырмакчага алган - Г. С.) аткандай, ГДР менен ФРГнын биригүүсүнө да таасирин тийгизгендигин басма сөз каражаттарынан кезиктирип жүрөбүз.

Немис окумуштуулары жана окурмандары адабий чыгармалардан советтик коомдун тамыры тереңде болгон аморалдыгын катуу сынга алгандыгы менен белгилүү болгон Валентин Распутиндин «Пожар» (1985), Виктор Астафьевдин «Печальный детектив» (1986) жана Чынгыз Айтматовдун «Кыямат» (1987) аттуу чыгармаларын аташат.

Ошентип, Чынгыз Айтматов «Кыяматта» СССРдин илдеттерин диагностикалап, аларга өз көз карашында эң туура келе турган дабаны сунуштоо менен советтик романисттин милдетин аткарган. Автор бул жерде жаштар арасында социалдык илдетке айланып бара жаткан наркомания проблемасын терең, кеңири козгоп, анын кесепетинен таптакыр арылуу үчүн коомчулуктун тез арада кийлигишүүсү зарылдыгын белгилеп, адамзат жашоосун үстүбүздө кара булут сымал каптап турган ядролук коркунучтан сактоонун кечирилгис чараларын кабыл алуу керектигин кабарлап, жаңыча ой жүгүртүүгө мезгил жетти деген коңгуроону кагып, адамдарга алдын ала эскертүү, тарбиялоо жана шыктандыруу сапаты менен бул жаатта улуу орус классиктердин салтын жөн гана улантпастан, Совет жана орус маданияттарында терең тамыр жайган илдеттерге даба сунуштаган.

2.2. Чынгыз Айтматовдун «Кассандра тамгасы» романында сүрөттөлгөн дүйнөлүк катаклизм проблемасын немис окумуштууларынын интерпретациялоосу

Чынгыз Айтматов коомдук саясий өзгөрүү мезгилинде, тактап айтканда, 1990- жылы СССРдин Люксембургдагы элчиси, андан кийин 1994 - жылга чейин Россиянын Люксембургдагы элчиси, ал эми 2008- жылдын март айына чейин Кыргызстандын Бенилюкс (Бельгия, Нидерландия, Люксембург) өлкөлөрүндөгү элчиси болуп кызмат өтөп келди. «Элчи менен ырчы – элге көпүрө» дегендей, ал кыргыз адабиятын дүйнөлүк адабият менен байланыштырды. Балким, Кыргызстандын дүйнөлүк адабияттагы элчиси бекеринен кесиби боюнча да элчи болбогондур. Дүйнөлүк саясатта Ф.Тютчев,

Б. Франклин, П. Неруда, А. Грибоедов, А. Карпентьер сыяктуу улуу жазуучу, көрүнүктүү акын жана белгилүү интеллектуалдар өз мезгилдеринде дипломатиялык иштерде иштешкендери Айтматовдун дипломатиялык иште иштегени жаңылык эмес экендигинин далили. Жазуучу - дүйнө жаңырыгы, мезгил жаңырыгы. Ошол дипломатиялык ишинин аркасы менен өмүрүнүн акыркы мезгилин Европада өткөрүп, Чынгыз Айтматов «Кассандра тамгасы» (1995) жана «Тоолор кулаганда» (2006) деген аталыштагы романдарын окурмандарына тартуулай алды.

Жазуучунун чыгармачылыгынын негизги «кыймылдаткычы» дайыма учурдун көйгөйлүү проблемалары болуп келген. Илимий- техникалык революция доорунда адамзаттын өнүгүү өзгөчөлүктөрүн кыйла тереңирээк иликтөө максатында түзүлгөн Рим клубуна мүчө болуу Чынгыз Айтматовдун чыгармачылыгына чоң таасир бергендиги акыркы мезгилде жараткан чыгармаларынан даана байкалып турат. Адам акылынын күчү аркылуу тез темп менен өнүгүп жаткан илимий-техникалык жетишкендиктердин кайрадан адамдын жеке инсандык табиятына текебердик менен үстөмдүк кыла башташы жана ушул негизде келип чыккан маданий, саясий, ыймандык-этикалык, экологиялык кризистер атуулдук активдүүлүгү күчтүү Чынгыз Айтматовду дайыма түйшөлтүп келген. Мындай түйшөлткөн ойлорун публицистикалык макала, маектеринде окурмандары менен бөлүшкөн. Мисалы, илим, искусство, адабияттын Европа академиясынын 1985-жылы октябрда Софияда болуп өткөн сессиядагы сөзүндө: «Азыр дүйнө бардык жерде илим менен техника жаатындагы революцияны баштан өткөрүп жатат. Бул революция күндөлүк турмушубузга аралашып, аң-сезимибизге сан-түмөн маалыматтардын агымын күргүштөтүп, адамдар арасындагы мамилелердин системасын өзгөртүп, көп түрдүү массалык маданияттардын чөйрөсүнө бизди улам көбүрөөк тартып, көз алдыбызда өтүп жатат. Бул – шаар калкынын бир жерге өтө көп топтолушу, ар бир адам көрө аларлык зор стадиондор жана эстрададар, токтоо билбеген илимий-техникалык прогресстин жүрүшүндө пайда болуп жаткан бүгүнкү турмушубуздун дагы башка турмуштун

чындыктары. Бир карасаң булар адамдын жыргалына, анын интеллектисинин өсүшүнө жана байышына кызмат кылып жаткандай. Бирок, ошол эле учурда, алар коомдук турмуштагы жана маданияттагы биз күн сайын кездешип жаткан татаалдыктарды да пайда кылууда. Илимий-техникалык революциянын таасири менен биздин аң-сезимибизде, психикабызда, рухий турмушубузда жылыштар, өзгөрүүлөр болуп жатат. ... Деги, илим өзүнүн кийлигишүүсүн акыр аягында токтотууга тийиш болгон дүйнөдө бир сырлардын сыры, ашып өткүс чек болуш керек го дейм. Адамды лабораториялык жол менен жаратууга аракеттер жасалып жаткандыгы жөнүндө окуп же угуп калганымда үрөйүм уча түшөт, бул мени коркутат» деген эле [10:256-б.]. Табияттын табышмактуу сырларынан бир кездерде адамдар көз каранды болушса, илимий-техникалык жетишкендик заманында, тескерисинче, адамдар табиятты «багындырып алган» эрдигине маашырланган атаандашчыл тараптар бири-бирине, аны менен кошо жалпы эле келечекке коркунуч туудура баштаган кесепеттүү кыжаалат кырдаал-шарттар жөнүндөгү көп жылдык ойлору акыры жазуучунун «Кассандра тамгасы» романынын жаралышына алып келди.

Чынгыз Айтматовдун «Кассандра тамгасы» романы коомдук саясий өзгөрүү мезгилинде алгач орус тилинде «Знамя» (1994, № 2) журналына жарыяланып, ошол эле 1994-жылы Фридрих Хитцердин котормосунда «Kassandramal» деген аталыш менен «Унионсферлаг» басмаканасынан 405 бет көлөмүндө немис тилинде жарыкка чыгып, кыргыз тилинде Мырзаян Төлөмүшовдун котормосунда 1996-жылы «Кыргызстан» басмаканасынан жарыкка чыккан.

Айтматовдун ар бир жаңы чыгармасындагы көркөм дөөлөттөр өзүнүн проблематикалуулугу, актуалдуулугу жана жаңычылдыгы менен айырмаланып тургандыгы немис окумуштуулары Х. Плавиус, Р. Опиц, Р.Шрёдер, А. Лачинян, К. Каспер, И. Флиге, И. Гучке, К. Вииланд, Ф.Хитцер жана О. Швенкелердин изилдөөлөрүндө белгиленип, башкача айтканда, Айтматов ар бир жаңы чыгармасында жаңы, оригиналдуу табылгаларды таап чыгаары айтылган.

Чынгыз Айтматовдун «Кассандра тамгасы» романы тууралуу немис басма сөздөрү да өздөрүнүн төмөнкүдөй олуттуу ой-пикирлерин жарыялап турушкан. Алардын айрымдарын мисал катары келтире турган болсок: «Дүйнөгө ысымы белгилүү кыргыз жазуучусу Чыңгыз Айтматовдун «Кассандра тамгасы» аттуу жаңы романы аны сүрөткерликтин, сөз өнөрүнүн жаңы бийиктигине көтөрдү». Бухжурнал, 14.11.2012. (Немис тилинен кыргыз тилине которгон– Г. Сатаева).

«Айтматов «Кассандра тамгасын» жазуу менен бирге чыгармачылыгында жаңы бийиктикке көтөрүлдү. Окурман көп катмарлуу чыгарманы окууга бир нече ирет кайрылары шексиз», - деп жарыяланган Любех маалыматтарында, 2012. (Немис тилинен кыргыз тилине которгон – Г.Сатаева).

Азыркы учурда бөтөн маданияттар өз ара абдан жакындашып, өткөндөгү жана учурдагы көркөм дөөлөттөрдөн адамзатка рухий азык болоор бардык асыл ойлор калпып алынып жатканы белгилүү. Дүйнөлүк масштабдагы атакка ээ мурунку-кийинки ойчулдардын көбү өз дүйнөтаанымын илгеркилерден калган акыл-ойдун квинтэссенциясына кандырып, түптөп-калыптап келишкени эбактан эле келаткан салт. Демек, биздин улуттук сыймыгыбыз Чынгыз Айтматов бүгүнкү ааламды алаканга сала алган ой жүгүртүү тереңдигине жетишүүдө жогоркудай эле процессти баштан кечиргенин танууга болбос, башкача айтканда, биз жогору жакта айтып өткөндөй, атактуу жазуучубуздун дүйнө туюму эскиден калган көөнөргүс мурастар менен байытылган. Ал мурастардын курамында антик мифологиясы да бар.

«Чынгыз Айтматовдун «Кассандра тамгасы» романы – антик мифологиясынын кылымдарды карыткан дүйнөкөрүмүн тулкусуна сиңирген философиялык мазмундагы олуттуу чыгарма. Романда жазуучу антик мифологиясынын бай мурастарынын конкреттүү бир үлгүсүн сюжетке кийирип пайдаланбайт. Болгону грек мифтеринин троялык түрмөгүнүн курамында орун алган бир мифтен үзүндүнү өз чыгармасына эпиграф кылып алат. Тандалып алынган так ошол «чыгарманын эпиграфы менен темасы грек

мифологиясы менен байланышып, романдагы окуялардын мазмунун аныктап турат», деген таасын пикирин айткан адабиятчы А. Акматалиев [15:83-б.]. Биз мындан да ачыгыраак, тагыраак ошол эпиграф романдын бүткүл мазмунуна антик мифологиясынын эстетикалык идеалдарын жана ыймандык эреже-нормаларын тартуулап турат дейт элек.

Грек мифиндеги Кассандрага Аполлон кудай көзү ачыктык касиетти белек кылган. Бирок, Троя падышасы Приамдын текебер кызы Аполлондун сүйүүсүн четке каккан. Буга жинденген күн кудайы, илим менен өнөрдүн колдоочусу Аполлон Кассандранын көзү ачыктык менен алдынала айткандарына эч ким ишенбей турган кылып койгон. Бул анын менменсинген сулууну жазалоосу болучу. Ошентип, Кассандранын Парис Трояга айтып бүткүс азап-кайгы, кыйроо-бүлгүн алып келет дегенин, аны олжо күң алган грек кошунунун башчысы Агамемнонду жана өзүн Аргосто өлүм күтүп жатат деп кабарлаганын эч бир адам этибар албайт да, көзү ачык кыздын тагдыры трагедиялуу финалга ээ болот [43].

Улуу жазуучу бул романында да турмуш чындыгынын кыргыз адабиятында козголо элек жаңы чыйырын ачты, ошого жараша коом менен жеке адамдын ажырагыс биримдиги жөнүндөгү философиялык проблеманы, турмуштук кырдаалды терең сүрөттөө менен биринчи жолу адабий аренага курч алып чыкты.

«Кассандра тамгасы» романы да негизинен Айтматовдун чыгармаларындагы татаал кубулуш. Адамзаттык проблемаларды көтөрүү «Кассандра тамгасы» романынын негизги темасы. Чынгыз Айтматовдун бул чыгармасы да – адам тагдыры, адамдын маңдайына жазылган жазмышы жөнүндө чыгарма.

Айтматовду изилдөөчүлөрдүн көрүнүктүүлөрүнүн бири Г.Д.Гачев: «Айтматовдун калеминен жаралган көркөм дөөлөттөр өзүнүн проблематикалуулугу, актуалдуулугу жана новатордугу менен жыйырманчы кылымда эле айырмалана баштады», - деп жазуучу дагы жаңы чыгарма жаратаарына ишеним билдирген [36:284-б.]. (Орусчадан которгон –

Г.Сатаева). Сыртынан караганда бардыгы жайындагыдай сезилгени менен, жазуучунун чыгармачылык тагдыры бир кыйла татаал. Бул туурасында белгилүү адабиятчы К. Асаналиев: «...ал менин терең ишенишимде, советтик жазуучулардын ичинен эң драмалуу, а балким трагедия менен чектешкен, чыгармачылык тагдыр менен жашаган жазуучулардын бири. Мына ошондуктан жазуучунун дээрлик чыгармаларынын өзөгүн «коммунисттик» деп эсептелген «Гүлсарат» повестинен баштап «Кассандра тамгасы» романына чейин аралап өткөн трагедиялык мотив, бул баарынан мурда жазуучунун ички дүйнөсү менен шартталышкан», - дейт өзүнүн «Адам жана лирика» деген макаласында. [19: 4-б.].

Ошентип, азыркы адамзаттын алдындагы социалдык катаклизмдер, акыл-эстин аша чабуусунан пайда болуучу катастрофалар, дүйнөлүк цивилизацияны өз колубуз менен жок кылуу коркунучу турган мына ушундай учурда, экстремалдык кырдаалдан чыгуунун жол жобосун калк калчоосуна таштаган чыгарма пайда болду. Ырасында да мындай кескин бурулуш көптөрдү таң калтырды. Аалам бүт адамзатка тиешелүү болгондуктан, дүйнөнүн кайсы булуң-бурчу болбосун, болуп жаткан жаман окуядан адамзат жабыркайт. Ошондуктан чыгарманы батыш элдерине гана таандык дегендей көз карашка кошулууга болбойт. «Романды жалпы дүйнөлүк адабияттын деңгээлинде кароо зарыл. Анткени анын адабий туундулары – бул көркөм өнүгүштөгү реформация, бүтүндөй өзгөрүш», - деп белгилеп кеткен кыргыздын белдүү айтматовтаануучулардын бири К.Асаналиев «Шекер айылы жана аалам» аттуу чыгармалар жыйнагында [24:204-б.].

Чынгыз Айтматов өзүнүн чыгармачылыгы жөнүндө берген интервьюларында изденүүнү башкы критерий катары карап келгендигин кезиктирип жүрөбүз.

Чынгыз Айтматов «Биз дүйнөнү жаңыртабыз, дүйнө бизди жаңыртат» деген эмгегинде: «Роман бүгүнкү күнгө чейин бир кыйла жетилген, сыйымдуу адабий жанр бойдон калып келе жатат, бирок, анын алкагында, адам рухунда, коомдун, планетанын турмушунда болуп жаткан өзгөрүүлөрдүн

глобалдуулугун сыйдырууга болбой калды, балким буга чейин болуп көрө элек, баардыгын өз кучагына камтый алчу адабий форма пайда болоор», - деп 1980-жылдарда эле роман жанрынын келечеги тууралуу ой чабытын билдиргени бар [3:400-б.]. Бул роман - ошол Айтматовдук изденүүнүн кийинки мезгилдеги туундусу десек болот.

Айтматовдун өзгөчөлүгү анын тынымсыз изденип, адам табиятынын улам бир жаңы жактарын ачып, кызыктуу образдарды жарата билгендигинде.

Мурдагы чыгармаларынан кескин айырмаланган «Кассандра тамгасы» романында да биз жаңыча изденүү, жаңыча форма, жанр издөө зарылдыгын көрөбүз. Бул романда Ч.Айтматов козгогон глобалдуу масштабдагы проблемаларга кайрылууда мурдагылардан айырмаланып, бийик актуалдуу илим адамдарынын, илимпоздордун тагдырына, алардын ой жүгүртүүсүнө, жасаган эмгегине басым коёт. Азыр адабият белгилүү гана жобо менен өнүкпөстөн, сюжет менен жүрбөстөн, адамдын акылына, туюмуна, сезимине, рухуна асылдык себүүнүн башка бир жолун тандап алды. Жазуучу баягы тааныш сюжеттерден татаал ойлоого өттү. Роман окурмандык кызыкчылык үчүн гана окулуп коюлчу чыгарма эмес.

Айтматовдун чыгармаларына дайыма байкоо жүргүзүп келген мейли жөнөкөй окурман, мейли сынчы окумуштуу болсун, анын мурда басма сөз беттеринде берип жүргөн маектериндеги: «Бергенден бере элегим, айткандан айта элегим көп» деген убада сөзү төгүн жерден айтылбагандыгына ушул романды окуп чыккандан кийин ишенет. Роман окууга оор, стили интеллектуалдуу, илимий терминдердин жыш колдонушу менен айырмаланат. «Бирок кандай болсо да, ар бир чыгарманы конкреттүү кабылдоо, түшүнүү оңой-олтоң иш эмес. Ушул жагдайдан алганда, чынын айтыш керек, «Кассандра тамгасы» романын биз, кыргыздар, али жеткиликтүү түшүнө элекпиз», - деп айткан кыргыз сынчысы К. Асаналиев [24: 346-б.]

Чындыгында бул романды алгач чыкканда жабалактап, колдон колго өткөрүп окуган эч ким болбоду, немис эмес, кыргыз окурмандары тарабынан да аябай суз кабыл алынды. «Кассандра тамгасы» романы кайра куруу

мезгили учурунда жарык көргөндүктөн, бул эле чыгарма эмес, бүт адабияттагы көркөм табылгалар, эң сонун жаралган чыгармалар деле, ушундай кыйын кезеңге туш келген. Бул көрүнүш жөнүндө «азыркы мезгилде окурмандар көркөм адабиятка кызыкпай калышты, ойдон чыгарылган бирдемелерди окуп, эптеп убакыт коротуунун үстүндө», - деп немис профессору Дорин Фаулер да кейүү менен белгилеп кеткени бар. Анткени батыш адабият изилдөөчүлөрү акыркы он жыл аралыгында китеп окурмандарынын саны дүйнө жүзүндө 27 пайызга азайып кеткендигин, муну адабияттагы сюжеттик линиялардын «дефицитинен» көрүшкөндүгүн жазышкан. Ошондой эле дүйнөлүк өсүштүн космикалык ылдамдыгы, маалымат коммуникациясынын адам жашоосуна батып киришин, интернеттин адам табиятына сүңгүп киргенин айыпташат. Ошого карабай Библия менен Куран эң көп окула турган китепке айланган, анын бир себеби катары азыркы адамдын рухий жактан жардылануусу чектен чыгып бараткандыгы менен түшүндүрүлөт.

Куран да, Библия да адам жан дүйнөсүнүн аруулантууну, туура жолду көрсөтүүнү көздөйт. Чынгыз Айтматов да бул романда эң татаал проблеманы – адамзаттын көр сокурдукка берилгендигин, сокурдуктун азабынан өзүн-өзү жок кылуу коркунучу алдында тургандыгын, жалпы адамзат өзүнө өзү катастрофа чакырып жаткандыгын көрсөтүүнү максат кылган жана Филофей, Руна Лопатина, Р. Борктун образдары аркылуу чебер ачып бере алган. Катастрофа болгондо да адамзаттын ичиндеги өзүн-өзү жеп жаткандыгын көрсөткөн.

«Кассандра тамгасы» – Р. Рахманалиев айткандай: «роман-эскертүү, роман-эксперимент, роман-болжолдоочу» болуу менен бирге адамдардын жан дүйнөсүнүн талкаланып кыйрап бараткандыгын эскерткен философиялык чыгарма [77:720-б.]. (Орусчадан которгон – Г.Сатаева). Мына ушундай апокалипсиздик мотивди чагылдырган «Кассандра тамгасы» романы адамзатты ойлонууга түртөт. Автор өзүн кыйнаган, өзүн түйшөлткөн ойлорду футуролог Роберт Борктун келечек тууралуу ойлонуусу, Филофейдин Рим

папасына жөнөткөн каты аркылуу гуманист жазуучу катары тынчсыздануу менен билдирген. Адам баласы ар дайым келечегин алдын ала билүүгө кызыгып келген. Жазуучу келечек жөнүндө алдын ала айтуу адабиятка да мүнөздүү дейт: «Серьезному, зрелому читателю прежде всего интересен человек завтрашнего дня, взятый в системе человеческих отношений. Эта система, мне кажется и должна быть предметом художественного прогнозирования или моделирования» [1:406-б.]. «Кассандра тамгасы» романында көтөрүп чыккан проблемаларындагы ыймандык маселелерди кыргыз элинин философиясы, рухий дүйнөсү, трагедиясы менен өлчөп ченейт. Маселен, каармандардын тагдырлары бир эле улутка тиешелүү эмес. Жалпы адамзаттык тагдырлар. Мурдатан бери келе жаткан «ак» менен «каранын» күрөшү. Мисалы, Филофей башында адам баласы үчүн кандай, эмне иш жасап жатканын түшүнгөн эмес, качан гана Руна Лопатинанын өлүмүнө себепкер болуп калгандан кийин түшүндү да, өзүнүн ак ниетин өз чындыгын, карасанатайлыкка ишендире албай өзү курман болду.

Романда өз чындыгын ишендире албай каза болгон адам тагдыры сүрөттөлөт да, космополиттик окуяга чейин өсүп жетет. Бул сапар Айтматов адам баласынын жан дүйнөсүн космостой бийиктиктен изилдөөгө батынганы – анын жазуучулук жаңычылдыгынын гана далили.

«Кассандра тамгасы» романынын сюжеттик курулушу, жанрдык өзгөчөлүгү, мүнөз түзүү чеберчилиги жана көркөм сүрөттөөсү, көз карашы, тили, стили жагынан буга чейинки чыгармаларынан айырмаланып, абдан эле татаал. Поэтикасы боюнча мурдагы чыгармаларынан айырмаланган бул романда мурда, маселен, каармандардын образы «адам жанынын диалектикасын» такай изилдөө негизинде көрсөтүлсө, бул романдын каармандары өмүр менен өлүмдүн мизинде сүрөттөлөт. Романдын сюжети Россиядан башталып, Батыш Европа, Америка Кошмо Штаттарын кошо камтып, космоско чейин уланат. Америка демекчи, бул өлкөдөгүлөр өздөрүн «бардык мезгилдин жана элдердин күчтүүсү» (самые сильные всех времен и народов) катары сезишет. Кийинки учурларда бул версия кээ бир башка

өлкөлөр тарабынан да кубаттоого алынууда. Ушул өңүттөн алып караганда жазуучунун позициясынын тууралыгы ачыкка чыгат. Жазуучунун практикасында башкы каарманды башка улуттун өкүлү кылып алуу жаңылык эмес. Романдын баш каарманы, өзүн космостун кечили атаган, окумуштуу А.А.Крыльцов (кийин монах Филофей) орус адамы болсо, башкы каармандардын бири кылып, океандын ары жагындагы материктин өкүлү – окумуштуу Роберт Боркту алат. Проблемалардын глобалдуулугунан жашап жаткан бардык улуттарга жана элдерге тиешелүү деген тыянак чыгарууга болот.

Адабиятчы А. С. Кацев акыйкат белгилегендей, ««Кассандра тамгасы» романы окурмандык кызыкчылык үчүн гана окулуп коюлчу чыгарма эмес. Бул чыгарма Айтматовдун мурдагы көркөм дөөлөттөрүнөн айырмаланып, жазуу манерасы башка ойлордун көркөм синтези романда публицистикалык-философиялык ыргакта жазылып, каармандардын ар бирине кеңири психологиялык анализ берилип олтурат» [53:1-б.]. (Орусчадан которгон – Г.Сатаева). Гуманисттик философиясын көркөм туюнтууда жазуучу миф-легендаларды чыгармаларында зергерлик менен ширетип, ага жаңыча түс берсе, «кассандрасында» болсо, фантастиканы колдонуп, өзүнүн эксперименталдык идеясын ишке ашырат. Албетте, бул жерде, Айтматовдун көркөм ааламында фантастикага орун берилгени менен ал мифтик негизде жаралгандыгын танууга болбойт [67]. Муну романдын эпиграфы катары кабыл алынган байыркы грек мифологиясынан кассандра жөнүндөгү кыскача саптар далилдеп турат.

Айтматовдун аталган романындагы Филофейдин илимий ачылышы – космостон зондаж-нур жиберүү менен курсактагы түйүлдүктүн келечек жашоого оң же терс мамиледе экендигин аныктоо – Кассандранын болочоктогу окуяларды көрө билүү жөндөмү менен бирдей деңгээлдеги мааниге ээ. Грек мифинде да, айтылуу жазуучубузун романында да адамдар арасында бири-бирине ишенбөөчүлүк сезими бары айтылат. Байыркылар Кассандранын айткандарына ынанбагандай эле романдагы адамзат

коомчулугу да Филофейдин ачылышы аларга пайда келтирерине ишенишпейт. Сюжеттик түйүндүн чечилишинде да окшоштук бар: Кассандра өз өлүмү жакындап калганын сезип, бирок жанын арачалоого эч аракет кылбай аны айласыздан кабыл алат. Филофей да коомчулук ага өлүмдү өкүм кылганын көрүп-билип, өзүн актап-жактабастан, ыктыярдуу түрдө жанын кыят. Грек мифиндеги каарман да, Айтматовдун мифиндеги каарман да баарын бийлөөчү тагдыр тарабынан өлүмгө буйрулушат [43].

Ушул жерден Ч. Айтматовдун «Мурда болгон нерселердин бардыгы, бардык окуялар менен адамдар, мейли реалдуу болсун, уламыш катары, миф катары кабылданат», - деп айткан бир сөзү эсибизге түшөт [3:400-б.]. (Орусчадан которгон – Г.Сатаева). Бул сөздү эскерип жаткан себебиз, бир кезекте чын эле жер жүзүндө Троя шаары жашап турган экен. Ал Дарданелл кысыгынан түштүгүрөөктөгү Кичиазиялык жээктен орун алыптыр. Жайгашкан орду Дарданеллге кире бериштеги соода жолдорунун тоому болуптур. Дүйнөнүн чартарабынан келишкен соодагерлер сөзсүз бул шаарга тийип өтүшкөндүктөн Троя абдан байманалуу шаар болуп, баскынчы-согушчандардын көзүн кызартып келиптир. Андыктан нечен жолу чабылып-тонолуп, өрттөлүп-кыйралыптыр. Демек, гректердин Троя шаары тууралуу мифтеринде чындыктын, реалдуулуктун үрөнү бар экен да. Анда бир кезде чын эле болгондордун мифке айланып калышы толук ыктымал турбайбы!

Троя шаары, троялык падыша Приамдын кызы Кассандра тууралуу грек мифтери адамзат тарыхынын өткөндөгүсүнө тийиштүү окуялардын жаңырыктары экендиги бизге айкын болду. Адабий чөйрөдө Айтматовдун «миф жаратуучу» деген даңазасы бар. Мындай наамдын жазуучуга адилет ыйгарылганына ал жараткан кассандра-эмбриондор жөнүндөгү миф дагы далил боло алат. Адамзат тарыхында буга окшогон, жакын мифтердин канчасы жаралбады, болочокту эсеп-сансыз болжоп айтуулар болду, бактыга жараша алардын көбү реалдуу негизге ээ болгон жок, ишке ашпады. Бирок, анткен менен ал мифтердин көбү адамзатка эскертүү болуп, алардын аң-сезиминдеги пастыкты ооздуктап келгени айныксыз чындык.

Айтайын деген ою көп маанилүү, романды атайын даярдыгы жок окурмандардын түшүнүүсү кыйын. Мына ошондуктанбы, адабий чөйрөдө роман эки башка көз карашты жараткан.

Роман жарык көрөрү менен сындар катуу айтылып, талкуу кызуу жүрдү. Кээ бири романдын окуясы ишенимдүү сүрөттөлгөн эмес, образдар жакшы иштелген эмес, батышты туурап кеткен, курулай тууроо, улуттук кыртыштан четтеген, бирок батыштын жазуучусу болгонго жетише алган жок дешип, Б.Евсеев, Н. Бондаренколор айтышса, башка адабиятчы, сынчылар; В.Коркин, В. Сердюченко, Ч. Жолдошева, Р. Рахманалиев, К. Асаналиев, Л.Үкүбаева, А.Акматалиевдер, тескерисинче Айтматовдун «Кассандра тамгасы» адамзаттын алдына глобалдуу проблема коюп, ой жүгүртүүгө түрткөн, роман-эксперимент, роман-эскертүү деп аташып, Айтматов эсхатологиялык миф аркылуу азыркы жалпы адамзаттык проблеманы чече алгандыгын аргументтүү мисалдар менен далилдешкен.

Немис элинин улуу жазуучусу Фридрих Хитцер роман тууралуу интернет сайттарында өз оюн төмөнкүчө билдирген: «Айтматов «Кассандра тамгасы» романында адамдардын азыркы мезгилдеги коркунучтары туурасында баяндайт. Ал соңку мезгилдердин корунучтуу түштөрүнөн согулган килем өндөнгөн келечек мифти жараткан. Анда адам акылынын арамдыктын кулуна айланып, баарын өзүнө багынтуу менен акыры өзүн жок кылууга алып бараткандыгы туурасындагы собол коюлган». Бул жерде Фридрих Хитцердин оюу да жогоруда сөз болгон белгилүү адабиятчыларыбыздын ойлору менен дал келип турат.

Фридрих Хитцер Айтматов өзүнүн гуманисттик философиясын көркөм туюнтууда миф-легендаларды чыгармаларында зергерлик менен ширетип, ага жаңыча мазмун, жаңыча түс берсе, «Кассандрасында» болсо, фантастиканы колдонуп, өзүнүн эксперименталдык идеасын ишке ашыргандыгын да белгилеген. Фантастикалык жанрдын мүмкүнчүлүгү аркылуу чыгарма жаратуу Чынгыз Айтматов үчүн жаңылык эмес. Ал мындай тажрыйбаны башынан өткөргөн («Кылым карытар бир күн»). Ошол фантастикалык

идеялардын чордонунда Чынгыз Айтматов реалдуулукту сактап тургандыгы байкалат. Романдагы фантастикалык идеялар менен Гитлер, Сталин, Горбачев, Сахаров сыяктуу тарыхый личносттордун кейиптери жарыша сүрөттөлүп берилет. Жазуучу окуя кууну башкы максат кылбастан, каармандардын диалогу, иш-аракеттери, подтекст, негизги темага баш ийдирилген ойлордун экскурстары басымдуулук кылып, генетика илиминин проблемаларына философиялык, психологиялык, ыймандык түшүнүктөрдүн алкагы аркылуу карайт. Айтматовдун чыгармачылыгында антик мифологиясы менен болгон байланыш да олуттуу орунду ээлеп турат. Бул болсо адамзаттык илгерки-азыркы ыймандык критерийлердин, этикалык-эстетикалык мыйзамдардын түп маңызы бир экенин далилдейт. Бул болсо ыйман этикалык адам жашоосунун мыйзам ченемдилүүгү, адам акыл-эсинин баарын унутуп, көп мезгилдерден соң кайра эстөөсүнүн мисалы.

Чыгармада көтөргөн проблема жеке улуттук чектен чыгып, жалпы адамзаттык мүнөзгө айланат да, ал карасанатайлык, канкорлук, мыкаачылык, мансапкорлук сыяктуу жексур көрүнүштөрдү жер шарынан алыс ыргытып, мындай тескери касиетке ээ болгондордун «туулбай туна чөгүп калышын» каалаган. Мына ушундай тилек-каалоонун күчү, балким, жазуучуга ушул фантастикалык чыгарманы жаратуусуна себеп болгон. Бул ой А.Кемелбаеванын «Чынгыз Айтматовдун «Кассандра тамгасы» романындагы мифопоэтика» аттуу эмгегинде төмөнкүдөй белгиленген: «Жазуучу татаал турмуш көрүнүштөрүн бийик аң-сезим, өтө сергек акыл-эстин элегинен өткөрүп, алардын терең катмарында катылган жеке адам гана эмес, жалпы адамзат тагдыры менен байланышкан сырларды ачып берүүдө, коомчулукту тынчсыздандырган татаал маселелерди идирек иликтеп, аларды жугумдуу, жеткилең кылып тартуулоодо мифологеманы пайдаланат» [55: 10-б.].

РХ орбиталык станциясынан космос монархы Филофейдин жиберген катында: «Ар бир адам өзүнөн баштап, башкалар менен бирдикте, бүткүл адам аттуулар менен бирге кырсыктарды жана ыпластыкты жок кылганда гана турмуштун перспективасын жаңылай алат» - «... мен дагы бир ирет билдирем

космостук изилдөөлөрүм – мындан ары мындай жашоого болбойт, мындан ары тукумкурут болобуз» – дегенди элге түшүндүрүүгө, элге жардам берүүдөн башка эч бир максат көздөбөйт», - дейт [10:256-б.]. Филофей монарх өз позициясында көгөрө туруп, «... бул кезектеги куру кыял эмес, бул жандуу рухтун тирүү калышынын жолу, башка жол жок», - деген чакырыгын дагы айтат [10:256-б.].

Филофейдин ою боюнча жасалган илимий эксперименти келечектеги Гитлер, Саддам сыяктуу мыкаачы диктаттардан эрте кутулуп, миңдеген асыл адамдардын өмүрүн сактап калмакчы. Автор Филофейди тымызын түрдө колдоп, аны менен пикирлеш экендиги чыгармадан сезилип турат. Ал турмак анын жердеги пикирлешти футуролог Роберт Борктун позициясын да автор айрыкча бир симпатия менен сүрөттөйт. Бул – футурологду адеки саатта сатып жиберген, президенттикке талапкер Оливер Ордоктун мансапкорлук маскарачылыгынын бетин ачып жаткан учурда көрүнөт.

Чынгыз Айтматов өзүнүн адабий чыгармаларында адамзатка тиешелүү болгон адамкерчиликти, эркиндикти, адам баласына урмат-сый көрсөтүүнү бийик сапат, прогрессивдүү идея катары сүрөттөө боюнча чебер уста экендигин Елизавета Новактын төмөнкү пикиринен да көрүүгө болот: «Жалпы адамзат туурасында жазылган китеп. Муну түшүнбөгөн адам бүгүнкү күндүн даанышман ойлорун аңдоо мүмкүнчүлүгүн текке кетиргендигин тартынбай эле айтсак болот. Чыгарманын маңызы азыркы учурдагы адамзат коомундагы жоопкерчиликсиздик менен кайдыгерликке окурмандын көзүн ачуу менен, анын жан дүйнөсүндө коңгуроо болуп жаңыргандыгында жатат. Бул окуянын түйшөлүү түйшүгүнө түрткөн адамзаттын жандалбасын баяндаган эркек адамдын мээсинде жаралгандыгына да ишенбей кетесиң». Берлин гезити, 2012 (Немис тилинен кыргыз тилине которгон биз – Г. Сатаева).

«Кассандра тамгасы» романына немис окурмандарынын, жазуучуларынын жана басма сөз каражаттарынын ой-пикирлери төмөнкүчө: «Айтматов өзүнүн идеяларынын дүйнөсүнө бул китептегидей башта

принципиалдуу сүнгүп кирген эмес. Жалгыз отуруп окууну жана талашты талап кылган китеп». Жаңы Германия, 2012. (Немис тилинен кыргыз тилине которгон– Г. Сатаева).

«Россиядан алыста жашоо кечирип жаткан Айтматов адам коомчулугун түйшөлткөн мифтик, космикалык, окульттук тенденцияларга, коомдогу азыркы учурдагы акыр замандык маанайларга кайрылган. Орус адамынын адамдык парасаты анын өзүн-өзү издөөсүнүн бийиктигинде жасаган иштеринен ачык байкалып, бааланат». Күндүзгү жарчы, 2012. (Немис тилинен кыргыз тилине которгон– Г. Сатаева).

«Биздин доордун жалпы ырайымсыз көз караштарын камтыган, адамдын жоопкерчилиги жөнүндөгү роман». Майн жаңырыгы, 2012. (Немис тилинен кыргыз тилине которгон – Г. Сатаева).

«Кассандра тамгасы» – Айтматовго мүнөздүү болгон баяндоонун ырайымсыз ыкмасы аркылуу жаралышы адамды ойлондура турган роман». Түштүк немис радиосу, 2012.

«Айтматов бул чыгармасында жер шарынын жана анын жашоочуларынын психикалык, физикалык ал-абалынын аргасыз оор экендигин безге сайгандай ырайымсыздык менен ачып көрсөтүп, жер бетиндеги жашоонун сакталып калышына биринчи кезекте, адамзат өзү жоопкерчиликтүү экендигине кайра-кайра кайрылат». Science Fiction массалык маалымат каражаты, 2012. (Немис тилинен кыргыз тилине которгон– Г. Сатаева).

«Баяндоонун жогорку чеберчилиги аркылуу сокур көздөн сызылтып жаш агызган кара сөздүн сыйкыр кудуретинен жаралган чыгарма. Көркөм ой жүгүртүүнүн тереңдиги жана чыныгы эрдик мына ушунда». Маалымат журналы, 2012. (Немис тилинен кыргыз тилине которгон – Г.Сатаева).

«Айтматов кечээги өткөн күн менен жакынкы келечек туурасында кеп козгоп собол коёт. Ошондон улам чыгармадагы шайлоо алдындагы жарышты сүрөттөгөн эпизоддор учурдагы массалык маалымат каражаттарынын тили менен жазылган. Ошого карабастан чыгармада

глобалдык маселелер да козголуп, жер планетасынын сакталып калышында дин менен илимдин ыйык вазипасы адамзаттын ички тазалыгына байланыштуу аныкталган. Башкы каармандар футуролог менен космостук кечилдин жер шарынын тагдыры чексиз космос мейкиндигинде чечилип жатканын адамзатка жар салышын орду толгус трагедия катары баалоого болот. Андан кийинки окуялар Америкадагы президенттик шайлоо алдындагы аламанга байланыштуу өнүгөт. «Кассандра тамгасы»– Горбачевдун мурунку кеңешчиси Айтматовдун философиялык бийиктиктеги ойлорго жык толгон, бүгүнкү күндүн көйгөйлөрүн көтөргөн чыгармасы. Бул чыгарманы кандай болбосун окуу керек». Андреас Маршнер, 1994. (Немис тилинен кыргыз тилине которгон – Г. Сатаева).

Жогорудагы пикирлерден көрүнүп тургандай немис окурмандары «Кассандра тамгасы» романы адамзат проблемасын, анын азыркы күндөгү абалын, келечегин чагылдырууга арналганын жетик түшүнүшөт. Ошондой эле Чынгыз Айтматовдун чеберчилигин жогору баалашат жана Айтматов чыгармаларында мифти колдонууда негиз салуучу бийик устат экендигин белгилешет. Алар Айтматовдук проза адамды ойлондура турган мүнөзгө ээ экендигин белгилешет. Демек бул жагынан алганда алардын пикирлери кыргыз жана дүйнөлүк окурмандардын пикирлерине үндөш. Сындын көп айтылышы, албетте, романдын проблемасынын татаалдыгын кабарлайт жана түшүнүүгө жардамдашат. Айтматов романында философиялык, ыймандык маселелер, гуманисттик, глобалдуу проблемалар, биосфера чөйрөсү, космополитизм жагынан арбын сөз козгоп, өзүнүн суроосун чечкен.

Немис изилдөөчүлөрүнүн, окурмандарынын пикирлерин окуп-үйрөнүүнүн, изилдөөнүн натыйжасында Чынгыз Айтматовдун «Кассандра тамгасы» романы боюнча төмөндөгүдөй жыйынтыкка келсек болот:

- Немис адабиятчылары, окурмандары Айтматов дүйнөнү өзгөртүүчү күчү бар жазуучу экендигине «Кассандра тамгасы» романын окуу менен дагы бир жолу ишенгендерин көрөбүз.

- Автор жалпы адамзаттын алдына келечек тууралуу ойлонуусу керектигин «Кассандра тамгасы» романы аркылуу дагы бир жолу эскертүүгө жетишкен деп эсептешет.

- Айтматов космополит жазуучу катары, глобалдуу космополиттик проблемаларды көтөрүп чыккандыгын белгилешет.

- Жогорудагы учурлар Чынгыз Айтматовдун «Кассандра тамгасы» романы немис окурмандары тарабынан орусча басылышынан да жакшы окулгандыгын күбөлөйт.

2.3. Чынгыз Айтматовдун «Тоолор кулаганда» романы немис окумуштууларынын кабылдоосунда

Чынгыз Айтматовдун соңку «Тоолор кулаганда» романы да Фридрих Хитцер тарабынан «Schnee leopard» («Снежный барс» «Ак илбирс») деген ат менен которулуп, «Кассандра тамгасы» сыяктуу эле немис тилдүү окурмандары тарабынан өтө кызыгуу менен окулуп келет.

Чынгыз Айтматов «Кассандра тамгасы» романынан кийин он жылча көркөм чыгарма жаратпай, «Чынгыз агабыз жазуучулук таланты менен дипломаттык талантынын таймашында дипломаттык таланты жеңип кеттиби?» деген баш айланткан бир топ суроолор жаралып, атүгүл немис окурмандарынын арасында да жогорудагыдай тынчсыздануулар болгонун төмөнкү окурманынын каты да ырастайт:

« Улуу урматтуу Айтматов мырза,

Сиздин китептериңизди бир нече жылдар аралыгында окуп келем, кээде кайталап окуйм. Сиздин кыргыз элин, кыргыз жеринин жаратылышын, жан-жаныбарларын жана алардын жашоо мейкиндигин сүрөттөп жазуудагы укмуштуудай чебер стилиңизге мактоо сөзүн узаткым келет. Мен сиздин китептериңизди окуп, чындап эле, толкунданып, айтып жеткире алгыс сезимдерге кабылып, өзүмдү бактылуу сезген учурларым болду. Мындай абал улам кайталангандыктан, мен көптөн бери мындай сезимдерге кабыла электигимди жана ичине батпаган бакытка бөлөнгөндүгүмдү түшүндүм. Сиз 100 китеп жазсаңыз, мен 100 китептин баарын окумакмын. Сиздин жаңы

китебиңиздин чыгышына үмүт артсак болобу, же мындан кийин чыгарма жазбайсызбы?» Сюзана Франги, Цюрих, 15.11.2004. (Немис тилинен кыргыз тилине которгон– Г. Сатаева).

Жогорудагы суроо, пикирлердин негизсиз экендигин Айтматов алгач орус тилинде 2006-жылы «Дружба народов» журналына жарыяланып, 2007-жылы Санкт-Петербург шаарынын «Азбука – классика» басмасынан өзүнчө китеп болуп жарык көргөн «Тоолор кулаганда» романы менен жооп берип, далилдеди.

Романдын аталышы жөнүндө айта турган болсок, романды автор алгач «Түбөлүк колукту» («Вечная невеста») деп атоону ниет кылган. Мындай аталыш өз алдынча символикалык - метафоралык образдык каймана мааниге ээ. Адабияттаануу өнөрүнүн чыгааны Г. Гачев акыйкат белгилегендей, колукту – бул жаңыча жашоо, жаңы турмуш, жаңы өмүрдүн башаты, өмүр шериктикке, энеликке, сүйүүгө, мээримге толгон сезимдик умтулуштардын ээси, символу [39]. Колуктунун өмүрдү, жашоону сүйгөн таза сезимдери күчтүн, акылдын ээси болгон өз түгөйүн, таяныч-тирегин тапканда гана жашоо өзүнүн гармониясы, гармониялуу өнүгүү ыргагын табат. Түбөлүк колуктунун чакырыгы – бейпилдиктин, тынчтыктын, адилеттиктин, өмүрдүн чакырыгы.

Бирок Айтматов чыгармачыл иштин жыйынтыгында жетекке алынган абстрактуу идеяга эмес, а анын жерпайын түзгөн бүгүнкү заман, бүгүнкү коомго, романдагы Шамалбаш бакшы айткандай, «тоолор кулап, бак урап, суулар тескери аккан», руханий дөөлөттөр четке сүрүлүп, алардын бийиктиги мунарыктап көрүнбөй турган бүгүнкү коомго басым жасап, романын «Тоолор кулаганда» деп атоону чечкен. «Тоолор кулаганда» деп аталышы тууралуу айта турган болсок, жаш адабиятчы М. Текешованын тоо темасы тууралуу макаласында: «Тоо - бул бийиктиктин, бийик ар-намыстын, руханий дөөлөттүн бекемдигинин символу. Ал эми тоолуктар ошол сапаттарды алып жүргөн, тоодой кудурет күчкө ээ адамдар эмес беле? Дагы бир белгилей кетчү нерсе тоо - бул тазалыктын, аруулуктун уюткусу катары тээ бабаларыбыздан

бери аздектелип сыйынуучу касиеттүү жер. Айтматов бул нерсени жакшы түшүнгөн жана тоону абдан кастарлаган. Айтматовдун чыгармачылыгында тоолордун өзгөчө орду айрыкча анын тоого болгон мамилеси «Тоолор жана талаалар» повестинде, «Манас атанын ак кар көк музу», «Фудзиямадагы кадыр түн» аттуу чыгармаларында айкын байкалат» [88: 77-б.].

Романдын аталышы боюнча немис сынчысы Юулияне Иноземцева да өзүнүн «Wenn die Jugend nicht mehr zu uns kommt, dann tragen wir daran eine Mitschuld» («Если молодёжь к нам не приходят, тогда несем мы тоже совиновность») аттуу макаласында Фридрих Хитцер романдын аталышын «Тоолор кулаганда» караганда «Ак илбирс» («Schneeleopard» / «Снежный барс»,) деген ат менен аталышы немис окурмандарын көбүрөөк өзүнө тартаарын айтып, Айтматовду ага ынандырып, романдын немисче аталышы «Ак илбирс» деп аталып калгандыгын белгилеп өтөт. Чынгыз Айтматовдун соңку «Тоолор кулаганда» романы Фридрих Хитцердин котормосунда Цюрихтеги «Унионсферлаг» басмаканасынан алгачкы басылышында эле 20000 экзemplяр тиражда 2006-жылы жарык көргөн. Фридрих Хитцер Айтматовдун дээрлик көпчүлүк китептерин немис тилине так, даана кылып которгон, бул жолу да ал немис окурмандарын дагы бир ирет суктандырган.

Чынгыз Төрөкулович Айтматовдун акыркы «Тоолор кулаганда» аттуу романы Фридрих Хитцердин да акыркы эмгеги болуп калды. Фридрих Хитцер бул романды которуп бүткөндөн кийин көп узабай эле 2007-жылдын январь айында каза болгон. Айтматовдун немис чөйрөсүнө кеңири таанылышына чоң салым кошкон окумуштуу, жазуучулардын бири Фридрих Хитцер болуп эсептелет.

«Тоолор кулаганда» романы – мурдагы коммунисттик коомдук система урап, анын ордун рыноктук-экономикалык мамилелер ээлей баштаган өткөөл мезгилде, тактап айтканда, бүгүнкү кыргыз коомчулугунда жүрүп жаткан социалдык-маданий, социалдык-психологиялык өзгөрүүлөрдү көркөм чагылдырган социалдык- философиялык роман экендигин немис сынчылары, жазуучулары жана басма сөздөрү да жазып жатышты. Жогоруда аталган

Юулияне Иноземцеванын «Wenn die Jugend nicht mehr zu uns kommt, dann tragen wir daran eine Mitschuld» («Если молодёжь к нам не приходят, тогда несем мы тоже совиновность») макаласында роман тууралуу: «Романда бүгүнкү Кыргызстан туурасында баяндалып, глобализациянын ар бир адамдын тагдырына тийгизген таасири көркөм сүрөттөлөт. Чыгармада биздин күнүмдүк жашообузду аныктаган проблемалар: саясат, экономика, жаратылышка болгон жырткычтык мамиленин кесепеттери, адамдын саткынга айланышы, бакыт издөө, тагдырлар, сүйүү жана үмүт баяндалган. Бул зор китеп»,- деген пикирин билдирет. [49:31-б.]. Юулияне Иноземцеванын «Бул зор китеп» дегени да көңүл бурарлык нерсе. (Немис тилинен кыргыз тилине которгон – Г. Сатаева).

Германияда Чынгыз Айтматовдун чыгармачылыгы тууралуу радиоуктуруулар боюнча берилип, чыгармаларынан үзүндүлөр да окулуп турат. «Ди Берлинер Литературкритик» аттуу берүүдө (13.10.2008) Диитер Виин Айтматовдун эки чыгармасы «Ак кеме» повести жана «Тоолор кулаганда» романындагы окшоштуктар жөнүндө айтылат: «1970-жылдары жарык көргөн «Ак кеме» новелласы Советтер Союзунда кызуу талкуу жараткан. Айтматовдун бул чыгармасы социалисттик реализмдин поэтикасына коошпой тургандыгы ачык байкалган. Анткени сөз болуп жаткан чыгарманын өтө пессимистик маанайда, трагедиялуу аякташында каймана каяша катылып жаткандай... Ысык-Көлдүн жээгиндеги токойчунун үйүндө делдең кулак, ичке моюн, казан баш, аты белгисиз жети жашар тестиер бала жашайт. Ата-энеси таштап кеткен бала ага мээримин менен сүйүүсүн төккөн таятасы Момун чалдын колунда калат. Момун небересине эски жомокторду айтып берүүдөн тажачу эмес. Таятасынын көп жомогунун ичинен балага Мүйүздүү Бугу-Эне жөнүндөгү жомогу жага турган. Ал жомоктогу табиятты сүйүп аздектөө, ата-бабанын санжыргалуу салтын сыйлоо өңдүү ыйык сезимдер баланын көкүрөгүндө уялап, катаал турмуштан калка болуп сактаган. Маралдардын токой жээгине чыгып адамдарга көрүнүшүнө баладай кубанып жүргөн Момун чал акырында Мүйүздүү Бугу-Энени өз колу менен

атып, жан дүйнөсүнө дүрбөлөң түшөт. Бугу-Эненин мүйүзүн балталап жаткан Ороскулду көргөн баланын жүрөгүндө андан өткөн акыр-кыямат болуп, жан-арга жардам сурайын деген таятасын очоктун боюнда күлгө оонап жатканын көрүп жан дүйнөсү биротоло талкаланат. Арамдыктан жан дүйнөсүн жашырууну эңсеген бала аруулуктун агарган жээгин издеп, анын кыялында атасы минип жүргөн ак кемесин издеп көлгө тушүп сүзүп кетет» (Чыңгыз Айтматовдун 1992-жылы немис басылмасына берген «Сөз соңунан»). (Немис тилинен кыргыз тилине которгон– Г.Сатаева).

Диитер Виин 13.10.08. Берлин адабий – сын радио уктуруусу аркылуу «Тоолор кулаганда» романына төмөнкүдөй пикирин билдирген; «Ак илбирс» – бул мурас, ошол эле учурда – моралдык эскертүү жана эскерүү. Чыңгыз Айтматов эгемендүүлүккө эгедер болгондон (1991) кийинки өз өлкөсүн «демократиянын аралы» деген мактоолорго бөлөгөн сөздөрдүн анын азыркы өнүгүүсүнө төп келбегендигин сынга алат. Жазуучунун берген баасы эске келтирет. Анткени глобализациянын таасирлери, жаратылышты жырткычтык менен эксплуатациялоо, кылмыш дүйнөсүнүн күч алышы элдин жашоосуна зарыл деген негиздерге коркунуч туудуруп жаткандыгы баяндалат. Коммерция менен аңчылык бизнесинен, бийлик менен байлыктын таасиринен азат болгон эки жанга: бир кезде күч-кубаттын символу болгон карт жаабарс менен чындыкты айтып алып оңтойсузданган утопиялык апенди, турмушка ыңгайлаша албаган идеалист көз карандысыз журналистке орундун жоктугу чыгарманын ачуу чындыгы».

«Ак кеме» жана «Ак илбирс» – Чыңгыз Айтматовду түшүнүүнүн ачкычтары. Баланын трагедиялуу өлүмү менен Арсен Саманчиндин Молоташ үңкүрүндө көз жумушу искусство адамды өзгөртө алуу кудуретине эгедер деген турмуштук ишенимин тастыктап тургандай сезилет. (Немис тилинен кыргыз тилине которгон – Г. Сатаева).

Ал эми Паул Вальцер «Wochenzeitung» («Жумалык гезит») 10.05.2007 №19 санына жарыяланган «Globalisierung auf kirgisisch» («Глобализация по кыргызски») деген макаласында: «Узак тыныгуудан кийин чебер калемгер

«Ак илбирс» менен кайтып келип, өз элинин эзелки жомогу менен азыркы Кыргызстандагы карама-каршылыктарын байланышта баяндаган чыгарма жаратты», - деген баш сөз менен баштап, «Кайра куруудан кийинки кусалык» деп аталган бөлүкчөсүндө, Айтматов мурунку чыгармаларындай эле миф, легендаларды азыркы турмуш менен байланыштыргандыгын жана анын артында кайра куруудан кийинки кусалык байкалып тургандыгы, жупуну, бирок стабилдүү киреше таап, эч кандай капиталисттик окуяларга аралашпай эле жашаган колхоз учурундагы жакшы бир калыптагы жашоо бир нече жолу эскерилгени тууралуу жана СССР таркаса деле Айтматов дагы эле орусча жазып жаткандыгын, атүгүл эринбеген эркин журналист дале болсо эски маркадагы «Нива» автомашинасы менен жүргөндүгүн символикалык акт катары эсептеленээри айтылган:

«Окуянын башталышы окурманды өзүнө тартып турат. Айтматовдук тон мында дагы өз калыбында: «Кимди кандай тагдыр күтүп турат?» Бул соболго убакыт гана жооп берет жана ушул жазмышынан жазбаган калыбында кала бермекчи. Жазмыштан эч ким качып кутула албайт. Тагдырды күтүп күн артынан күн өтө берет. Кыргызстан менен Кытайдын чек арасындагы Үзөңгү кууштун чокусунда жалгыз калган карт илбирс менен ааламдашуунун айлампасында калган, жалгыздыкта жашоо кечирген кыргыздын белгилүү журналисти Арсен Саманчин өздөрүнүн орток тагдырларын күтүшөт.

Айтматов өзүнүн башка китептериндегидей эле бул чыгармасында да элинин жомок, болумуштарын соңку мезгилдердин жетишкендиктери менен катар коркунучтары, карама-каршылыктары менен да байланыштырган. Арткы пландан кайра куруу доорунун өтүп кеткендигин жоктогон өкүттүн үнү сызылып тургандыгы ачык байкалат. СССР кулагандан кийин деле Айтматов чыгарамларын орус тилинде жазууну уланткан, Айтматов үчүн орус тили адабий тилдик сыпатын жоготкон эмес. Бир нече ирет стабилдүү, жакшы колхоз мезгилдери эскерилип өтөт. Ал учурларда бардык адамдардын жупуну болсо дагы жетиштүү кирешеси болуп, бизнестин чуулгандуу окуяларына эч ким аралашкан эмес. Бул китепте жаңы немисче (же жаңы кыргызча) «бизнес»

деген сөз жакшы эски бизнести сүрүп чыккандыгы сүрөттөлгөн. Иштерман журналисттин советтик, эски «Нива» маркасындагы машинени айдап жүрүшү да - терең символикалуу акт.»

Айтылган пикирлер немис окумуштуулары тарабынан «Тоолор кулаганда» романынын идеялык-проблемалык концепциясын туура түшүнүшкөндүктөрүн далилдейт. Жаңы коомдук-тарыхый кырдаал адамдарды оор тандоонун алдына алып келип койду. Буга караганда Горбачевдун «кайра курууда» адамдар ички канат байлап, келечекке үмүттүү карап калгандыгын Чынгыз Айтматов чыгармасында акырын кылтыйтат. Арсендин ички-психологиялык кармашында булар ачык эле байкалат. Немис окумуштууларынын Арсендин «Нивасы» – «символикалык акт» дегенге кошулбай коюуга да болбойт.

Жогорудагы немис окумуштуусунун көз карашын белгилүү Айтматов таануучу Лайли Үкүбаеванын «Чынгыз Айтматов жана азыркы адабий процесс» деген эмгегинен да көрүүгө болот:

«Түнкү көчөдө «советтик» Нивасында баратып ал ушуларды ойлонду. Көнгөн машинасы, андан жакшысын ал каалаган да эмес, анын үстүнө чөнтөгү жука» (Айтматов Ч. Тоолор кулаганда (Кыз кайып). – Б.,2009.– 62-б.)

«Тоолор кулаганда» романындагы жогорку жана башка ушул сыяктуу тексттерди, ой-толгоолорду окуп жатып, а эгер эле «эсил кайран коммунисттик партия, партиялык бюро, тоталитардык башкаруу» бүгүн кайра жанданып келгенде Ч. Айтматовду Айтматов экенине карабай, 1937-жылдардагыдай кылып, «өткөндү көксөп жатасың, азыркы замандын душманысың» деп, азабын колуна берип, партиянын катарынан чыгарып, куугунтукка алмагы турган иш эле деген ойго жетеленесиң. Сөзсүз, сөзсүз ошондой болмок. Болгон жана азыркы учурда башыбыздан өткөрүп жаткан коомдук-саясий, тарыхый турмушубуздун күнгөй-тескейин ачык айтуу, ал тууралуу минтип көркөм чыгарма жазуу, канткен менен эгемендүүлүккө, сөз эркиндигине жетишкен азыркы учурдун шарапаты... Ал эми ошол эркиндикти,

демократияны кандай урунуп жатабыз бул, албетте, башка кеп, башка маселе» [96:265-б.].

«Айтматов азыркы учурдун көсөмү бойдон кала берди. Табияттын талкаланууларга дуушарланып жатышы кыргыз жеринде гана эмес планетардык масштабка жеткенин алгачкылардан айтып чыкканы баарыбызга маалым. Ошол эле учурда ал техникалык прогресстин позитивдүү аспектилерин да жокко чыгарган эмес. Буга Паул Вальцердин төмөндөгү айтканы айкын далил: «Адам чек дегенди унутуп, компасын жоготуп койгондой. Адам жаратылыштын тең салмагын бузгандан кийин, адамдын акылынын зор мүмкүнчүлүгү да жан-жаныбарлар менен өсүмдүктөрдү кайра жарата албайт». (Немис тилинен кыргыз тилине которгон – Г. Сатаева).

Айтматовдун чыгармаларында символика, шарттуулук да өтө көп кездешет. Жазуучунун чыгармаларындагы символдорду колдонуудагы бөтөнчүлүктөрү жөнүндө жазылган бир нече эмгектер да бар [81], [89]. Бул эмгектерде изденүүчүлөр Чынгыз Айтматовдун аңгеме, повесть, романдарындагы деталдык жана концептуалдык символдор, алардын идеялык маани-мазмунду, кейипкерлердин жан-дүйнөсүн ачып берүүдөгү ролу, символдордун аткарган кызматы боюнча изилдөөлөр жүргүзүлгөн. Ал эми символдор Айтматовдун чыгармачылыгында жыш кездешет. Мисалы, «Жамийладагы» «обон» символу – Даниярдын жан-дүйнө өзгөчөлүгүн туюндурган өзүнчө бир көркөм сүрөт-панорама. Сейит ошол обонго карата ой жүгүртүп жатып, Даниярдын жүрөгүндө Ата Мекенге деген чоң сүйүүнү сактап жүргөн эң бир сезимтал, пейли ак карлуу Ала-Тоодой таза улуу инсандык сапатты көрөт. «Биринчи мугалимде» Картаңбайдыкына келип түнөгөн Алтынай анда жашаган мугалими волостко кетип, кечиккенинде аябай санааркайт. Дүйшөн атын карышкырларга жедирип, өзү арандан зорго өлдүм-талдым менен кутулуп, үйгө киргенинде кыз өпкө-өпкөсүнө батпай ыйлайт. Мындагы «ый» өзүнчө символдук мааниге ээ. Ал Дүйшөндү ичинде кири жок, ак пейил мугалим катары жакшы көрөөрүн билдирген символдук белги [81].

«Кылым карытар бир күн» романындагы үч легенда менен илимий-фантастикалык сюжет концептуалдык мааниге ээ. Алсак, «Эне-бейит» легендасында катаал жуңжаңдар тарабынан аргасыз маңкурт болгон Жоломанга азыркы замандын Сабитжан маңкурту, бүткүл адамзатты маңкурттукка кириптер кыла турган «Кырчоо» операциясы катар коюлуп, ал да терең символдук маани-мазмунду камтып турат. Ал эми «Чынгызхандын ак булуту» – бул деспоттук бийликтин негизинде келип чыккан трагедияны элестеткен символ. «Чынгызхандын ак булутундагы» «ак булут» – актыктын, айыбы жоктуктун символу. «Тоолор кулаганда» романындагы «Түбөлүк колукту» легендасы да концептуалдык символ катары берилген. Мында Чынгыз Айтматов жомоктук символду да, айбанаттар символун да ийкемдүү пайдаланган. «Түбөлүк колукту» жомок-символу бул романтикалык сүйүүнү, анын бийиктигин, жан-дүйнөнү тазарткан ыйыктыгын туюнтат. Арсен Саманчиндин кагаздарынын арасынан табылган «Өлтүрүү керекпи же жокпу?» аңгемеси караөзгөйлүк менен гумандуулуктун, ызага муунуу менен сабырдуулуктун тымызын күрөшүнүн, кандай гана кырдаалда болбосун, адам адам боюнча калуусунун руханий өбөлгөсү, концепциялык символу катары көркөмдүк зор милдет аткарып турат.

Чынгыз Айтматов романдарында адам аттарын да алардын маңызынан кабар берүүчү белги – символика катары пайдаланат. Мисалы, биз изилдөөгө алган «Кыямат», «Кассандра тамгасы» романдарындагы каармандарынын өз аттары менен катар кошумча «социалдык» аттары да бар. Мисалы, Авдий (ак ниет, ак пейил), Каллистратов (берен жоокер), Обер – фашисттик армиянын аскер наамы, Кандалов (кандала - кишен), Мишан – Шабашник (жалданып иштөөчү), Гамлет – Галкин (артист), Абориген – Үзүкбай (цивилизациядан алыс, жарым жартылай жапайычылыкта жашаган адам), Ордок (шайтан), Руна (байыркы) жана башкалар.

Жогоруда «Тоолор кулаганда» романына карата берилген цитаталардагы немис сынчыларынын изилдөөсүндөгү символдук белгилерге кайрылсак, анда «СССР таркагандан кийин деле Айтматовдун орусча жазып жаткандыгы», же

болбосо «эгемен журналист Арсен Саманчиндин дагы эле советтик маркадагы «Нива» автомашинасын айдап жүргөнүн» алар коом өзгөрсө деле, жашоо шарт анча өзгөрбөгөндүгүн билдирсе, «компосун» жоготконун туңгуюктукту, башкача айтканда, «белгисиз маршрутту» билдирет.

Немис окумуштуулары, сынчылары дагы Чыңгыз Айтматовдун символ түзүүнүн, көркөм деталь табуунун, сөз каражаттарынан пайдалануунун, шарттуу сүрөттөөлөрдү колдонуунун чебери экендигин таанышкан. Кыскача айтканда, Данте менен Гетени, Сервантес менен Дефону, Байрон менен Шиллерди, Шекспир менен Бальзакты жараткан Европанын улуттук адабияттары Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларын зор кызыгуу менен кабыл алышкан деп айтсак болот.

Чыңгыз Айтматовдун «Тоолор кулаганда» романына айрым немис окурмандарынын ой-пикирлери:

«Триллердин тили менен жазылган коомдук-социалдык маңыздагы маселелерди козгогон роман». Клаус Биигерт, Гразбрунн 01.07.2007. (Немис тилинен кыргыз тилине которгон – Г. Сатаева).

«Айтматов өзүнүн параллель эки окуясын чебер байланыштырып, романдын салыштырмалуу аяктоосуна алып барган». Керстин Ахенбах, Майнц 09.07.2007.

«Айтматовдун соңку жаңы романы – анын мекенинин мифтеринин жаңы өңүттө кайра жаралышы. Ошол эле учурда аларда коомдук пикир жана бийик махабат туурасында да айтылган». Ева Унтерхубер, Зальсбург 15.06.2007.

«Кыргыз калемгери Чыңгыз Айтматовдун шедевринде эски мифтерге жаңы өмүр берилген». Рудольф Метицер, Виин 01.06.2007. (Немис тилинен кыргыз тилине которгон – Г. Сатаева).

«Ак илбирс» – бул татаал китеп болгону менен, укмуштуудай кызык. Бул чыгарма эски баркыт өңдөнгөн тилде жазылып, андагы икая, окуялар чыгарманын жыйынтыгында жаңы идеялар менен толгонууларды жаратат. Айтматов легендарлуу аңгеме традициясын жаратуу менен аны азыркы 21-жүз

жылдыктын реалийлерине алып барып такаган. Айтматовду жазуучу деп гана атап коюу жупунулук болмок, Ал – Адам, ал – Акын».

Корина Хениг, түндүк немис радиосу, Гамбург 15. 05. 2007.

«Триллердеги драматизмдин жемиши өңдүү Айтматов кыргыз мифтери менен легендаларын жупуну тил менен бере алган. Маселен, «Кыз кайыпта» өз сүйгөнүн ай талаадан издеген кыз кайыпты сүрөттөөсү феноменге жакындап турат. Ал эми ошол эле маалда адамды арамдыкка чулгаган терроризмдин тамыры жакырчылыкта жатканын таасын бере алган». Даниел Цаано, Берн гезити 10. 05. 2007. (Немис тилинен кыргыз тилине которгон – Г. Сатаева).

«Кыргызстанда төрөлгөн автордун сыйкыр композициясында, жаратылышы менен тоолору талкаланып жаткан анын мекенин коргоп калууга болгон жандалбасы байкалат». Петер Пиза, Вена 12.05. 2007. (Немис тилинен кыргыз тилине которгон – Г. Сатаева).

«Анын мекени үчүн өтө эмоционалдуу манифест экендиги шексиз жана ал жаңы экономикалык түзүлүштө өз ордун табышы керек. Анда курмандыктардын да болушу күмөн туудурбайт. Ошого карабастан Айтматов үмүт шамын жандырган. Аягында мифтер баарын жеңет». Констанция Фрей, Фрейбург 05.05.2007.

«Мындай окуя бүгүнкү күндө да болот, тактап айтканда, китептин биринчи барагын ачканда эле андан нур төгүлүп, адамды өзүнө тартып, муютуп, бейкуттук тартуулайт. Мындай китептерге «Ак илбирсти» да киргизүүгө болот. Христиан Шольсе, Эссен 02.05. 2007. (Немис тилинен кыргыз тилине которгон – Г. Сатаева).

Жыйынтыктап айтканда, Чынгыз Айтматовдун акыркы романы да немис окуучулары, изилдөөчүлөрү тарабынан жылуу кабыл алынып, жогору баалангандыгын жогоруда келтирилген пикирлер тастыктап турат.

Айрыкча жазуучунун «Ак кеме» менен «Тоолор кулаганда» романынын салыштырылышы көңүлдү бурат. Кыргыз, орус илимпоздорунда мындай салыштыруу кездешпейт. Менимче бул чет элдик көз караш, сын пикир.

Чындыгында да эки чыгармада тең адам рухунун сырткы жагдайлардан улам талкаланышы сүрөттөлгөн. Эки учурда тең «Дүйнө ордундабы?» деген жалпы адамзаттык суроо туулат жана күн тартибине кырынан коюлат. Айрыкча акыркы Даниел Цаанонун «Түбөлүк колукту» жана «Тоолор кулаганданын» кудум триллердей болгон тарыхынын негизинде «кедейлик» жатат деген ою ойлонтопой койбойт. Өз сүйгөнүнө кошула албай өмүр бою кан какшап калган колуктунун да, асыл ойлорун адамзатка жеткирип, «Кыз кайыпты» театрга коюп, Айдананы роль аткартууга жетише албай калган Арсен Саманчиндин тагдырынын, трагедиясынын негизинде бүгүнкү күндөгү социалдык маселе, тактап айтканда кедейлик турганы ачуу чындык.

Германияда кыргыз жазуучусунун окурмандык ийгилиги анын чыгармаларынын коомдук саясий багытка шартталгандыгында жана жазуучу идеологиялык чектөөнү жеңип чыгып, жалпы улуттар аралык окурмандарына жалпы адамзаттык аң-сезиминин табигый маңызын ачып бергендигинде. Ошондуктан анын чыгармалары эч убакта эскирбейт, өзүнүн актуалдуулугун жоготпойт жана окурмандарын дайыма глобалдуу мүнөздөгү проблемалар менен жашоого үндөйт. Ошону менен бирге Айтматов чыгармаларында каармандарынын көркөм аң-сезимин жалпы адамзаттык аң-сезимге, жалпы улуттук баалуулукту жалпы дүйнөлүк баалуулуктун деңгээлине көтөрө алган.

Ушул жерден Чынгыз Айтматовдун чыгармачылыгына дайыма кайрылып, терең изилдеген И. Гучкенин Чынгыз Айтматовдун каармандары туурасындагы айткан олуттуу пикирин эскере кетүү зарылдыгы туулат. Ал: «Айтматовдун каармандары бардык нерсе үчүн даяр экендиги сезилет. Мындай нерсе алардын мүнөзүндө камтылгандар менен түшүндүрүлөт. Аларды бузууга же кайрадан түзүүгө, же болбосо кандайдыр бир компромисстерге барууга зарылчылдык жок. Алар токтоо жана сабырдуу болуудан баш тартышат жана ушул бойдон калышат»- деген [42:131-б.]. (Немис тилинен кыргыз тилине которгон – Г. Сатаева).

«Тоолор кулаганда» романынын негизги каарманы Арсен Саманчиндин катаал кырдаалда жасаган чечкиндүү аракети жогорудагы пикирдин

чындыктуу экенин дагы бир жолу ырастап турат. Чындык үчүн компромиссиз күрөш Чынгыз Айтматовдун каармандарын Адамдыктын жаңы бийиктигине көтөрөт.

Чынгыз Айтматовдун жазуучулук бөтөнчөлүгүн аныктай турган өзгөчө бир касиет – бул мурдагыны кайталабоо, алымсынбоо, улам өрдү карай, кыйындык, татаалдыкка карай тартынбай умтулуу. Алгачкы айтматовтаануучулардын бири К. Асаналиевдин мындай дегени бар: «Мага жазуучу ашуу ашкан адамды эске түшүрөт. Анын ар бир жаңы чыгармасы – жаңы ашуу. Ансыз мүмкүн эмес. Бир ашуунун чокусуна чыгып алып, улам жаңы китеп жазган жазуучунун чыгармалары жадатма калыпка айланат. Анткени ал чыгып алган «чокусунан» баягы эле табиятты, баягы эле жаратылышты көрөт. Жаңы табият, жаңы жаратылыш көрүш үчүн жаңы ашууну ашуу зарыл» [22:332-б.].

Жазуучунун «Тоолор кулаганда» романында К. Асаналиев айткан касиет ачык – айкын көрүнөт.

Жогоруда жалпы жонунан айтылган мотивди автор реалдуу турмуштук, философиялык маани-маңызы менен улам тереңдетип негиздейт. Бул жерде Айтматовдун бирден-бир өзгөчөлүгү – адам менен жаратылыштын ортосундагы табийгы биримдикти, гармонияны сүрөттөөдө күтүүсүз, өзүнөн-өзү эле чыга калгандай сюжеттин түпкү маани-маңызына айландыра алган айрыкча чеберчилигинде. Жазуучунун талантынын мындай өзгөчөлүгүн немис окумуштуулары да баамдаганы көңүл бурууга арзыйт. Мисалы И.Гучке «Айтматовдун көркөм дүйнөсүндө белгилүү бир моралдык сапаттар образдарга салыштырмалуу табияттан берилгендиги байкалат, «Кассандра тамгасы» да негизинен Айтматовдун чыгармаларындагы татаал кубулуш» деген пикиринде Чынгыз Айтматов романдык сюжет түзүүнүнүн өзгөчө чебери экендигин «Тоолор кулаганда» романындагы түзгөн сюжеттери дагы бир ирет далилдеп турат [42:131-б.].

Кандай гана көркөм чыгарма болбосун, чыгарманын нукура көркөм асыл-наркы ал канчалык даражада өз доорунун курч проблемасына түздөн-түз

кийлигишип, ачык, даана тартылган образ аркылуу келечек чындыкты, перспективаны ачып көрсөткөн касиет-сапаты менен аныкталат. Ушул жагдайдан алып караганда Айтматовдун повесттери жана романдарында өз доорунун эң оор, эң татаал проблемалары тикелей коюлуп, ар тараптан толук ачып көрсөтө алган касиет-сапаты менен Чынгыз Төрөкулович Айтматов азыркы замандагы дүйнөлүк, жалпы адамзаттык окуя экени эч кимге талашсыз чындык.

XX кылымда түптөлүп-өнүккөн кыргыз профессионал жазма адабиятынын уникалдуу көркөм феномени, улутубуздун сыймыгы Чынгыз Айтматов өзүнүн эки доор, эки кылым жүзүн көргөн өтөлгөлүү өмүрүндө бүт дүйнөгө чыгаан сүрөткөр катары тааныла алды. Жеке гана өзүн таанытып тим болбой, бул ааламда кыргыз деген эл бардыгын алыс-жакын калктарга маалым кылды. Мунусу менен өз улутунун алдындагы атуулдук парзын белгилүү бир өлчөмдө өтөөгө жетишти.

Бүткүл планеталык таанымга ээ болгон Чынгыз Айтматов өзү да дүйнөлүк аренада Шекспир, Достоевский, Толстой, Хемингуэй, Маркестер менен бир катарда даанышман инсан, атактуу акылман, улуу сөз устаты катары турары шексиз жана ал кыргыз жазуучусу болгондугу үчүн бизди сыймыктандыра берет.

Бул изилдөөдө коюлган маселелер бардыгы толук бойдон иликтенип, биротоло чекит коюлду деген ойдон алыспыз. Анткени Германияда азыркы күндө Чынгыз Айтматовдун чыгармаларынын идеялык-көркөмдүк өзгөчөлүктөрү ар тараптуу ачылып, терең изилдене электей сезим калтырат. Айтматовду изилдөө жаңы башталды десек да болот. Ошондуктан Айтматовдун чыгармалары жөнүндө сөз дагы да болсо бүтпөйт жана алдыда дагы бир топ кызыктуу илимий иштер жаралары анык.

2- бап боюнча корутунду

Каралган материалдар боюнча оюбузду жыйынтыктоо катарында төмөнкүдөй корутундуларды белгилесек болот:

Германиялык адабий сындын советтик, кыргыз адабий сынындай эле Чынгыз Айтматовдун чыгармачылыгына кызыкчылыктары жогору экендигин көрөбүз.

Немис окумуштуулар сынында жазуучунун чыгармаларынын көбүнчө идеологиялык багыты кызыгуу туудурат.

Негизинен немис сынчыларынын орус адабияты, сыны менен жеткиликтүү тааныш экендиги Чынгыз Айтматовдун чыгармаларына жасалган талкууларынан көрүнөт.

Чынгыз Айтматов өз чыгармачылыгында миф, фантастиканы чебер колдонууга жетишкен жана мыкты сюжетти жарата алган деп эсептешет.

Чынгыз Айтматов «Кассандра тамгасы» романын жазуу менен адам баласы аң-сезимин өстүрүү керектигин, антпесе адамдар массалык түрдө манкуртка айланып калаарын, Филофейдин тагдыры аркылуу терең философиялуу чагылдырууга жетишкендигин айтышат.

Чынгыз Айтматов романдык сюжет түзүүнүнүн өзгөчө чебери экендигин «Ак илбирс» романындагы түзгөн сюжеттери дагы бир ирет далилдеп тургандыгын белгилешет.

Немис окумуштууларынын пикирлери Чынгыз Айтматовдун чыгармаларын жогорку илимий деңгээлде талкуулаган пикир катары дүйнөлүк Айтматовтаанууда өз орду бар десек жаңылышпайбыз.

Корутунду

Чынгыз Айтматовдун чыгармачылыгына жана чыгармаларына арналган Германиядагы изилдөөлөрдүн жана макалалардын негизинде жана Карл Маркс атындагы Университеттин илимий эмгектеринде, «Ваймарер байтраге», «Кунст унд литератур», «Кунст унд лебен», «Зинн унд форм», «Бильденде кунст», «Театер дер цайт», «Фильмшпигель» журналдарына, «Көп улуттуу советтик адабият» жыйнагына, «Берлинер цайтуң», «Нойес Дойчланд», «Вестфелише Цайтуң», «Франкфуртер алгемайне Цайтуң», «Штутгартер Цайтуң» газеталарына жарыяланып турган эмгектердин, окурмандардын жана көп сандаган ой-пикирлердин натыйжасында Германияда Айтматовдун чыгармалары негизинен бизде кандай кабыл алынса, ошондой эле кабыл алынат деп жыйынтык чыгарсак болот. Совет доорунда да андан соңку мезгилде да улуу жазуучу, бүгүнкү күндө Адамзаттын Айтматову деген өзгөчө титулга ээ болгон жазуучубуздун, улуу гуманисттин чыгармачылыгына кызыгуу Германияда эң жогорку деңгээлде экендигине Чынгыз Айтматовдун чыгармачылыгын мектептерден баштап жогорку окуу жайларынын окуу программаларга киргизилип окутулуп жатканы далил боло алат.

Чынгыз Айтматов өзү да немис окурмандары менен бөтөнчө бир руханий жакындыкты сезерин өз учурунда белгилеген экен. Албетте, бул көрүнүш өтө маанилүү. Анткени биз Германиядагы Айтматов изилдөөчүлөрдүн эмгектеринен, окуучулардан оозеки алган интервьюлардан да немис окурмандары жазуучунун каармандарынан өз тагдырын, философиясын көрөөрүн баамдадык.

Кыргызстан менен Германиянын ортосунда буга чейин илимий байланыштардын болгондугу өзгөчө ал СССР кезинде жандангандыгына да сереп салууга аракет жасалды. Бир гана өкүнүү менен белгилөөчү нерсе кийинки 10-20 жылдын ичинде илимий – маданий мамилелердин мамлекеттер тарабынан колго алынбай, бүгүнкү күндө Чынгыз Айтматовдун өлбөс-өчпөс

чыгармалары гана эки элдин маданияттарынын алтын көпүрөсү болуп турат десек жаңылышпайбыз.

Германиянын окумуштуулары, адабияттаануучулары Х.Плавиус, Р.Опиц, Р.Шрёдер, А.Лачинян, К.Каспер, И.Флиге жана И.Гучке, Ф. Хитцер, К.Вииланд, О.Швенкелердин улуттук жана эл аралык аныктамалары, Айтматов өзүнүн чыгармаларында улуттук тамырга тереңирээк кирип, фольклордук, эпикалык баяндоонун булактарына кайрылганга умтулгандыгы тууралуу айтылган ой-пикирлери кыргыз адабияттаануу жана советтик адабияттаануу илиминдеги пикирлерге, көз караштарга негизинен дал келет. Алар эң мыкты улуттук чыгарма өзүнө жалпы адамзаттык идеалдарды камтырын башкача айтканда, Чынгыз Айтматов биздин замандын каармандарынын мүнөздөрү миллиондогон адамдардын аң-сезимине калыптанган мүнөздөрдү жарата алгандыгын таанышкан.

Немис окумуштууларын да Айтматовдун чыгармаларындагы адам маселеси кызыктырарын жана ушул боюнча изилдеген окумуштуулар Айтматовдун каармандары биринчи кезекте эң жөнөкөй эмгек адамдары экенин туура белгилешкендерине күбө болдук. Ал адамдар өздөрүнүн табыгый тунук акыл-парасаттары менен сүрөттөлөөрүн, алардын руху күчтүү, адамкерчиликтери бийик экенин жана жаратмандыкка умтулуу сезимдери күчтүү экендигине өзгөчө көңүл буруп, алардын иш-аракеттерине туура, так баа беришет.

Чынгыз Айтматовдун каармандары өздөрүнө улуттук белгилерди алып жүрүү менен ошол эле учурда жалпы адамзаттык проблемалардын чордонунда турушары да немис окумуштуулары И. Гучке, Р.Опиц, Х.Флигелердин изилдөөлөрүндө жазуучунун чыгармаларындагы каармандардын мисалдарында терең анализделген.

Белгилей кетчү нерсе биздин байкашыбызда бул маселелер боюнча немис окумуштууларынын пикирлери советтик жана кыргыз окумуштууларынын пикирлерине үндөш, менимче, абдан деле айырмачылык байкалбайт.

Немис изилдөөчүлөрү «Айтматов жана фольклор» маселесине кеңири токтолушуп, баарыдан мурда Айтматовдун феномени – анын көркөм дүйнөгө көз карашынын системасы элдик салтка, «Манас» баштаган эң бай фольклорго таянганында жана ошону менен бирге жазуучу бир эле убакта Батыш менен Чыгыш элдеринин көркөм маданиятынын эң жакшы тажрыйбасын ширелиштире билгендигинде деген ойлорун билдиришкен.

Биз бир катар окумуштуулардын эмгектеринин негизинде Чынгыз Айтматовдун чыгармаларынын немис сынында талкууланышын изилдөөгө аракет жасадык. Алардын баамдаганы боюнча Айтматов фольклордон адабиятка келген эмес, тескерисинче ал элдик материалдарды өзүнүн аңгеме, повесттеринде коюлган идеялык-көркөмдүк проблемаларды чечиш үчүн пайдаланат. Ошол кезде немис сынчылар, изилдөөчүлөрү Айтматовдун чыгармачылыгы жаңы тарыхый романдарды, тактап айтканда жаңы эпосту жаратуу багытында өнүгүп келе жаткандыгына көңүл бөлүшкөн. Немис окумуштуусу И. Гучке «Айтматовдун чыгармаларындагы адамзат көйгөйү, жомоктор жана мифтер» деген эмгегинде: «Айтматов өз чыгармаларына киргизген легендаларды атайын кайрадан жазып чыккан. Ушул жагынан алганда, анын чыгармаларында европалык адабий традициялар чагылдырылган, башкача айтканда, Айтматов мифтик деңгээлде эмес философиялык деңгээлде ой жүгүртөт. Мифтер реалдуу турмуштук практикадан улам жаралып, дүйнөнү өзгөртүүгө болгон аракетти чагылдырган», - деген И. Гучкенин жогорудагы пикири советтик жана кыргыз адабият таануу илиминде «Чынгыз Айтматов - миф жараткан жазуучу» деген көптөгөн окумуштуулардын чыгарган корутундуларына үндөшүп турат. Бул жагынан алганда немис окумуштуусу Чынгыз Айтматовдун чыгармачылыгынын бул багытына өтө так жана таасын аныктама берген жана жазуучунун «чыгармачылыгында европалык адабий традициялар чагылдырылган» деген пикиринин негиздүү экендиги да биздин оюбузча эч кандай талаш туудурбайт.

Немис адабиятчыларын жана жазуучуларын чындыгында эле Айтматовдун чыгармачылыгынын мифология жана миф чыгармачылыгы менен карым-катнашта болуу проблемалары кызыктырат. Ушул эле учурда алардын көпчүлүгү Айтматовдун мифке болгон мамилесин терең чыгармачыл мүнөздө экендигин көрсөтүшүп, жазуучу мифтин кандайдыр бир версиясы менен чектелип калбастан, көп кылымдуу адамзаттын тажрыйбасын кайра уюткан жашоо механизмдеринин тереңдерине чөмүлтүп, ушунун аркасында анын «мифологемдери» биздин күндөрдө терең актуалдуу болуп жаткандыгын билдиришет.

Чынгыз Айтматовдун чыгармачылыгына байланыштуу көптөгөн проблемаларга катар эле Германиялык изилдөөчүлөр жазуучунун кош тилдүүлүк, тактап айтканда, билингвизм феномени да кызыгышып, ал боюнча өз көз караштарын билдиришкен. Өзгөчө бул багытта терең изилдеген окумуштуу катары Фридрих Хитцерди белгилесек болот. Ал өз изилдөөлөрүндө Чынгыз Айтматовдун билингвизми биринчи кезекте өзү жашаган мезгил менен анын балалыгында эки тилде билим алышы менен шартталганын туура белгилейт. Чынгыз Айтматовдун бүтүндөй Советтер Союзундагы популярдуулугун анын өз чыгармаларын орусча жаза баштагандыгы менен түшүндүрөт. Биздин пикирибизде, Ф.Хитцердин Чынгыз Айтматовдун кош тилдүү феномени боюнча айткан пикиринде «эки тилди билип, бирдей даражада эки тилде чечен проза жаратуу - бул такыр эле эки башка нерсе» деген корутундуга келиши өтө олуттуу. Фридрих Хитцер бул жерде Айтматовдун табийгат берген таланты болбосо, тилди билүү менен ийгилик жаратуусу мүмкүн эместигине туура жыйынтык чыгарган. Чынгыз Айтматовдун билингвист жазуучу катарында кала бергендигин Германиялык окумуштуулар туура баамдап, баалашкандыгын көрөбүз.

XX кылымдын ири тарыхый окуяларынын бири ГДР менен ФРГнын ортосун узак жылдар бөлүп келген Берлин дубалынын алынышы болду. 1990-жылдан эки мамлекет биригип, бирдиктүү Германия мамлекети түзүлдү. Коомдо болуп жаткан мындай өзгөрүү мамлекеттер аралык мамилелердин

өнүгүшүнүн жаңы этабын ачты. Бул мезгилде Кыргызстан да СССРдин курамынан чыгып, өзүнчө көз карандысыз мамлекет статусуна ээ болду. СССР мезгилинде башталган адабий-маданий байланыш андан ары уланып, өнүгүүгө бет алды. Албетте, мындай кырдаалда Чыңгыз Айтматовдун чыгармачылыгы лидерлик көпүрө кызматын аткаргандыгы чындык.

Ишибиздин экинчи бапында 80-жылдарда жазылып, Германияда которулуп жарыяланган «Кыямат» романы жана кийинки «Кассандра тамгасы», «Тоолор кулаганда» романдары боюнча Германиядагы сынчыл көз караштарга изилдөө жүргүзүлдү.

Чыңгыз Айтматовдун «Кыямат» романы да немис окурмандары, илимпоздору тарабынан кызуу кабыл алынып, ал боюнча көптөгөн конференция, окуучулук талкуулар жүргөн. Ал тургай театр режиссеру К.Г.Кайзер проблеманын актуалдуулугун белгилеп, мындай чыгарма театр үчүн абдан зарыл десе, Р.Опиц «Кыяматтын» массалык түрдө басылып чыгышы керектигин айткан.

Германия сынында жазуучунун чыгармачылык позициясына, философиясына, идеялык мазмунуна эч кандай каршы сын айтылган эмес. Болгону романдын публицистикалуулугу жана композициялык татаалдыгы ошондой эле айрым бир стилистикалык кемчилдиктери боюнча азыноолак сындар айтылганын көрдүк.

«Кыяматта» немис адабиятчылары, сынчыларын кызыктырган маселе чыгармадагы диний идеялар жана автордун Инжилге кайрылуусу болду. Булар немис окумуштуулары үчүн да күтүүсүз болгондугун белгилешти. Ошондой эле совет жана кыргыз сынындагыдай «Кыяматты» М. Булгаковдун «Мастер жана Маргаритасына» салыштыруулар болду. (Руут Вайс) Чыңгыз Айтматов үчүн Авдийдин изденүүлөрү маанилүү экендигин да туура белгилешти. (И.Гучке) Айтматовдун чыгармалары канчалык трагедиялуу болбосун «гумандуулукту үндөйт» деген пикир да (И.Г.Гердер) немис сынындагы «Кыяматка» карата айтылган олуттуу пикир экендигин көрөбүз. Ушундай эле

ойлор Германиянын массалык – маалымат каражаттарында көптөгөн окурмандар тарабынан айтылган.

Германиянын сынында «Кыяматтын» кабыл алынышы боюнча төмөндөгүдөй корутунду чыгарсак болот:

Биринчиден, Германияда Чынгыз Айтматовдун чыгармачылыгына бүгүндө кызыгуу зор экенин «Кыямат» романына карата айтылган сындар ачык далилдейт.

Экинчиден, немис окумуштууларын «Кыяматтын» идеологиялык багыты көбүрөөк кызыктырат.

Үчүнчүдөн, немис сынчыларынын эмгектери менен таанышканыбызда алардын Чынгыз Айтматовдун чыгармачылыгы боюнча орус тилинде жарыяланган эмгектер менен жеткиликтүү тааныш экендиги чыгармаларды талкуулоолорунан ачык байкалат.

Чынгыз Айтматовдун чыгармачылыгынын негизги локомотиви учурдун көйгөйлүү проблемалары. Анын «Кассандра тамгасы» романы - адамзат илимий-техникалык прогресстин бийиктигине көтөрүлгөн сайын табиятка, жашоо мыйзамына каршы келер иштерди жасап, арампөштүктөр көбөйүп жаткандыгына коңгуроо каккан роман. Роман немис тилине Фридрих Хитцердин которуусунда 1994-жылы эле орусча жарык көрөрү менен андан которулуп Германияда басылган.

Китеп жарык көрөрү менен эле басма сөздөрдө (газета-журналдарда, радио-теледе) ар кандай көз караштар жарыяланат. Романга биринчилерден болуп интернет-сайтта пикир айткан жазуучу, котормочу Фридрих Хитцер болгон. Ал Чынгыз Айтматовдун бул романы «адамдардын азыркы мезгилдеги коркунучтары туурасында баяндайт» деген пикирде, ошондой эле Чынгыз Айтматовдун бул романында фантастиканы колдонушу романга жаңыча түс бергендигин айрыкча белгилейт. Роман тууралуу Р.Опиц, Андреас Мартинер, Фридрих Хитцер жана башкалардын пикирлерин анализдөөдөн төмөндөгүдөй корутундуларды чыгардык;

Немис окумуштуулары, окурмандары негизинен романдын идеялык-көркөмдүк мазмунун туура түшүнүшкөн. Алар изилдөөлөрүндө Айтматов дүйнөнү өзгөртүүчү күчү бар жазуучу экендигин таанышат жана ал өз чыгармасы аркылуу адамзаттын келечек тууралуу ойлонуусу керектигин адамдардын эсине салган деп эсептешет.

Ал өз чыгармаларында адам баласы өз аң-сезимин өзгөртүп, өстүрүүсү керектигин Филофейдин тагдыры аркылуу терең философиялуу чагылдырган деп эсептешет.

Жогоруда корутундулар «Кассандра тамгасы» Германияда Кыргызстандагыдай эле кабыл алынгандыгынан кабар берет жана ал пикирлердин дээрлик көпчүлүгү биздин сынчылардын пикирлерине үндөш.

Чынгыз Айтматовдун соңку «Тоолор кулаганда» романы да Ф.Хитцер тарабынан которулуп Германияда «Жаабарс» деген ат менен жарык көргөн. Көп жылдык тыныгуудан кийин жазылган бул романы Германиялык окумуштууларды да күттүргөн чыгарма болгондугуна Сюзанна Франгинин жазуучуга жазган каты күбө.

Немис окуучулары Чынгыз Айтматовдун ар бир чыгармасын чоң окуя катары түшүнгөндүгүн байкаса болот. Германияда Чынгыз Айтматовдун чыгармачылыгы тууралуу радиоуктуруулар берилип, чыгармаларынан дайыма үзүндүлөр окулуп турарын Германияга барган сапарыбызда өзүбүз да уктук.

Германияда «Тоолор кулаганда» романы Чынгыз Айтматовдун «Ак кеме» повести менен салыштырылып каралып, немис окумуштуулары алардан окшоштуктарды табышканы биздин оюбузча абдан кызыктуу жана маанилүү. Ал эми «Ак кемени» «социалисттик реализмдин поэтикасына коошпой» турган чыгарма катары карашат. Диитер Виин Берлин адабий-сын радиоуктуруусу аркылуу «Тоолор кулаганда» же «Жаабарс» романын - «бул мурас, ошол эле учурда моралдык эскертүү жана эскерүү» деп баалайт.

Ал эми Паул Вальцер «Жаабарска» арнаган макаласында «кыргыз элинин эзелки жомогу менен азыркы Кыргызстандагы карама-каршылыктарын байланышта баяндаган чыгарма жаратты» деп айтат.

Немис адабиятчылары СССР таркаса деле Чынгыз Айтматов өз чыгармаларын орусча жазып жаткандыгына токтолушат. Бул пикирдин подтекстинде Чынгыз Айтматовдун СССРдин идеологиясынан такыр эле арыла албай жаткандыгына таң калуу бар. Эркин журналист Арсен Саманчиндин эски Нивасы менен жүргөндүгү да немис сынчыларынын көз карашында жогорку көрүнүштү кайталайт.

Бул сүрөттөөлөрдүн аркасында кайра куруу доорунун өтүп кеткендигин жоктогон өкүттүн үнү сызылып тургандыгы ачык байкалат дешет. Немис окумуштууларынын бул көз карашы биздин адабиятчыларыбыздын (М; Л. Үкүбаева) айрымдарынын пикирлери менен үндөш.

Айтматовдун «Жаабарсы» боюнча айтылган немис окурмандарынын көптөгөн пикирлери да Чынгыз Айтматовдун акыркы романы да немис окуучулары, адабиятчылары тарабынан жылуу кабыл алынганын билдирет жана алар чыгарманы жогору баалашат. Даниел Цаано «Жаабарста» кудум триллердей болгон тарыхынын негизинде «кедейлик» жатат деген ою да биздин пикирибизде негиздүү, ал чыгарманын идеялык мазмунуна туура келет.

Кыргыз эли калкынын саны жагынан аз болгондугуна карабастан, «Манас» баш болгон улуу рухий дөөлөттөрүбүздүн деми, руху менен ааламга атагы чыккан «Адамзаттын Айтматову» деген алпты бергендиги да улутубуздун айтып бүткүс сыймыгы.

Пайдаланылган адабияттардын тизмеси

1. **Айтматов, Ч.Т.** В соавторстве с землею и водою [Текст]: очерки, ст., беседы, интервью / Ч.Т.Айтматов. – Фрунзе: Кыргызстан, 1978. – 406 с.
2. **Айтматов, Ч.Т.** Балалык [Текст]: автобиогр. эскерүүлөр /Ч.Т. Айтматов.– Бишкек: Турар, 2011. – 224 б.
3. **Айтматов, Ч. Т.** Биз дүйнөнү жаңыртабыз, дүйнө бизди жаңыртат [Текст] / Ч.Т. Айтматов. – Фрунзе: Кыргызстан, 1988. – 400 б.
4. **Айтматов, Ч. Т.** Живи сам и дай жить другим. По поводу проекта закона о языках народов СССР [Текст] / Ч. Т. Айтматов // Лит. газ. - 1989. - 22 нояб.
5. **Айтматов, Ч. Т.** Кыямат [Текст]: роман / Ч. Т. Айтматов. – Фрунзе: Адабият, 1988. - 352 б.
6. **Айтматов, Ч. Т.** Тутумдашуу түйүнү. Биз дүйнөнү өзгөртөбүз, дүйнө бизди өзгөртөт [Текст] / Ч. Т. Айтматов, В. Г.Коркин//Айтматов Ч. Чыгармаларынын сегиз томдук жыйнагы. – Бишкек, 2008.- Т.8.- 273-288 б.
7. **Айтматов, Ч. Т.** Точка присоединения [Текст]: беседу вел В.Левченко / Ч. Т. Айтматов // Вопр. литературы. -1976. - №8. – С. 146-170.
8. **Айтматов, Ч. Т.** Человек и мир. Беседа с Х. Плавиусом [Текст] / Ч. Т. Айтматов // В соавторстве с землею и водою. - Фрунзе, 1978.- С. 345-373.
9. **Айтматов, Ч. Т.** Собрание сочинений [Текст]:в 7 т. / Ч.Т.Айтматов. – М.: Б. и., 1998. – Т.1. – 462 с.
10. **Айтматов, Ч. Т.** Кассандра тамгасы [Текст]: роман / Ч. Т. Айтматов.- Бишкек: Кыргызстан, 1996.- 256 б.
11. **Айтматов, Ч. Т.** Чыгармаларынын сегиз томдук жыйнагы [Текст] / Ч.Т.Айтматов.- Бишкек: Бийиктик, 2008. - Т.8.- 599 б.
12. **Aitmatow, Tsch.** Der weiße Dampfer. – Frankfurt am Main., Suhrkamp Taschenbuch, 1993.- 233 s.
13. **Абдылдабеков, К.** Жазуучу жана адабий сын [Текст] / К. Абдылдабеков. – Фрунзе: Илим, 1979.- 101 б.

14. **Акматалиев, А.А.** Айтматовго таасирленүү [Текст] / А. Акматалиев.- Фрунзе: Мектеп, 1988.-112 б .
15. **Акматалиев, А. А.** Айтматовдун космосу – Адам жана Аалам [Текст] /А.Акматалиев. – Бишкек: Илим, 1995. – 83 б.
16. **Акматалиев, А. А.** От «Джамили» до «Плахи» [Текст] / А.А. Акматалиев. – Фрунзе: Мектеп, 1990. - 160 с.
17. **Акматалиев, А. А.** Чынгыз Айтматов жана боордош элдер адабияты [Текст] / А. А. Акматалиев. – Фрунзе: Илим, 1988.- 156 б.
18. **Асаналиев, К.** Чынгыз Айтматов: Кечээ жана бүгүн [Текст] / К. Асаналиев. – Бишкек: Б-сыз, 1995. - 156 б.
19. **Асаналиев, К.** Адам тагдыры жана лирика [Текст] / К. Асаналиев // Кырг. маданияты.- 2003.- №4.- апр.
20. **Асаналиев, К.** Кыргыз совет адабиятынын тарыхы [Текст] / К. Асаналиев.- Фрунзе: Илим, 1990.- Т. 2. – 541 б.
21. **Асаналиев, К.** Поэтика художественного образа [Текст]: автореф. дис. ... д-ра филол. наук / К. Асаналиев.- Бишкек, 1989.- 33 с.
22. **Асаналиев, К.** Тандалмалар [Текст]: макалалар жыйнагы / К. Асаналиев. – Фрунзе: Кыргызстан, 1983. – 332 б.
23. **Асаналиев, К.** Аил Шекер и Космос [Текст] / К.Асаналиев.- Бишкек: Инновац. центр «АРХИ», 2004. – 304 с.
24. **Асаналиев, К.** Шекер айылы жана аалам [Текст]: чыгармалар жыйнагы / К.Асаналиев.- Фрунзе: 1989.-204 б.**Ауэзов, М.** Путь добрый! [Текст] / М.Ауэзов // Лит. газ.- 1958.- 23 окт.
25. **Арагон, Л.** Самая прекрасная в мире история о любви [Текст] /Л.Арагон // Культура и жизнь.- 1959.- № 7.- С. 40.
26. **Archiv für wissenschaftliche Künste von Rußland** [Text]. – 1852.- Bd.II. – S.3.
27. **Ахмет Сарыгүл.** Чынгыз Айтматовдун чыгармаларынын Туркияда кабылданышы [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / Ахмет Сарыгүл.- Бишкек, 2003.- 18 с.

28. **Белинский, В. Г.** Собрание сочинений в трех томах [Текст]: ст. и рец. / В. Г. Белинский.- М.: Худож. лит., 1948. – Т.1.- 797 с.
29. **Beitz, W.** Zu einigen Grundfragen der Erforschung der multinationalen Sowjetliteratur. Wiss.Ztsch.der Karl-Marx-Univ.Leipzig,1980.- 418 s.
30. **Бердяев, Н. А.** Откровение о человеке в творчестве Достоевского [Текст] / Н. А. Бердяев // О Достоевском: творчество Достоевского в русской мысли. – М., 1990. – С. 215-233.
31. Берлинер Цайтуц. - 1987. - 5 – окт.
32. **Бобулов, К.** Жаңы тилке [Текст] / К. Бобулов. - Бишкек: Адабият, 1992. – 171 б.
33. **Вильгельм фон Гумбольдт.** Язык и философия культуры [Текст] / В. фон Гумбольдт. - М.: Прогресс, 1985. - 452 с.
34. **Воронов, В.** Чингиз Айтматов: Очерк творчества [Текст] / В. Воронов. - М.: Сов. писатель, 1976.- 231 с.
35. **Гачев, Г.** Чингиз Айтматов и мировая литература [Текст] / Г. Гачев. – Фрунзе: Кыргызстан, 1982. – 284 с.
36. **Гачев, Г.** Парадоксы романа [Текст] / Г.Гачев // Лит. газ.- 1986. - 15 окт.
37. **Гачев, Г.** Национальные образы мира [Текст] / Г. Гачев.- М.: Сов. писатель, 1988.- 488 с.
38. **Гачев, Г.** О том, как жить и как умирать [Текст] / Г. Гачев //Айтматов Ч. Когда падают горы .- СПб., 2007. – С. 56.
39. **Гердер, И. Г.** Идеи к философии истории человечества [Текст] / И.Г. Гердер . – М.: Наука, 1977. – 703 с.
40. **Гусейнов, Ч.** Этот живой феномен. Советская многонациональная литература вчера и сегодня [Текст] / Ч. Гусейнов. - М.: Сов. писатель, 1988. – 432 с.
41. **Gutschke, I.** Menschheitsfragen, Märchen, Mythen zum Werk Aitmatows [Text] / I.Gutschke. – Leipzig: Verlag Halle Leipzig, 1987. – 131 s.
42. **Жантаев, А. Ч.** Айтматовдун чыгармаларындагы антик мифологиясынын орду [Текст] / А. Жантаев. – Бишкек, 2003.-164б.

43. **Жумагулов, М. Ж.** Ыймандуулуктун табияты [Текст] / М. Ж. Жумагулов, М. М.Калманбетов.– Бишкек: Махprint, 2012.- 164 б.
44. **Hitzer, F.** Jeden Pfad will ich betreten, von der Wüste zu den Städten [Text] / F.Hitzer. - Unionsverlag, 1988.
45. **Зайдия Сулейман.** Творчество Чингиза Айтматова и его восприятие в Сирии [Текст] / Сулейман Зайдия. – М., 1979.
46. Заметки Русского географического общества // Зап.Рус.геогр.о-ва.-СП.,1851.
47. **Ибраимов, О.** История кыргызской литературы XX века [Текст] / О.Ибраимов. -Бишкек, 2013.-512с.
48. **Inozemtsev, J.** Der Schneeleopard von Tschingis Aitmatow [Text] / J.Inozemtsev // Halle. Saale. – 2007. - 31. 03.
49. **Калякина, Л. М.** Публикация работ ученых АН Киргизской ССР в зарубежной печати (1959-1979) [Текст] / Л. М. Калякина. – Фрунзе: Илим, 1981. – 95 с.
50. **Каракеев, К. К.** Великий Октябрь и наука Киргизстана [Текст] / К.К. Каракеев. – Фрунзе: Кыргызстан, 1977. – 227 с.
51. **Kasper, K.** Der menscheitsgeschichtliche Anspruch der Erzählungen Tsch. Aitmatows [Text] / K.Kasper // Z. für Slawistik. – 1989. – S.67- 71.
52. **Кацев, А. С.** Возвращение Чингиза Айтматова: Беглые заметки о новом романе писателя [Текст] / А.С. Кацев // Слово Кыргызстана. -1994. – 1- нояб.
53. **Коваленко, Ю.** Чингиз Айтматов запускает на орбиту монаха Филофея [Текст] / Ю. Коваленко // Известия. -1994. – 30 нояб. - С. 7.
54. **Кемелбаева, А.** Голос вопиющего в пустыне: Мифопоэтика в романе «Тавро Кассандры» Ч. Айтматова [Текст] / А. Кемелбаева // Абай (Казахстан). – 1998.- №4. – С.10.
55. Комс. правда.- 1986.- 30 июля.
56. **Кривелев, И.** Кокетничая с Боженькой [Текст] / И.Кривелев // Комс. правда.- 1986. – 30-июля.

57. Киргизия за рубежом [Текст]: публицист. сб. / сост. В.Бобылев. –Фрунзе: Кыргызстан, 1981. – 104 с.
58. Кырг. ССРинин Илимдер Академиясынын чет өлкөлүк байланыштар боюнча материалдары .- 1986.
59. **Лакшин, В.** По правде говоря [Текст] / В. Лакшин // Известия. – 1986.– 3 дек.
60. Лаузитцер Рундшау. - 1987. - 25 дек.
61. **Latschinian, A.** Tradition und Neuertum im Schaffen Tsc. Aitmatows [Text] / A.Latschinian // Weimarer Beitrage. – 1975. - №11. – S.101.
62. **Лосев, А. Ф.** Античный космос и современная наука [Текст] / А.Ф. Лосев. – М.: Мосполиграф, 1927.
63. Loccumer Protokole. Artikel: Jeden Pfad will ich betreten von der Wüste zu den Städten.1988. S.15.
64. Лит. газ. – 1986.- 13 авг.
65. **Мкртчян, И.** Круглый стол [Текст] / И. Мкртчян // Вопр. литературы.- 1987.- №3. - С. 82.
66. **Мукасова, А. Ч.** Айтматовдун «Кассандра тамгасы» романындагы реалисттик идеялардын фантастика аркылуу чагылдырылышы [Текст] / А.Мукасова // Ч. Айтматов жана кыргыз руху. – Бишкек, 2004. - 75- б.
67. **Мирошенко, Е. А.** Миротворчество позднего Ч. Айтматова [Текст] / Е.А.Мирошенко // Вестн. Евраз. ун-та. – 1997. - № 7.- С. 57.
68. **Нуйкин, А.** Еще раз об идеальном герое [Текст] / А. Нуйкин // Вопр. литературы.- 1986.- №1.- С. 14.
69. **Нуйкин, А.** Новое богоискательство или старые догмы [Текст] / А.Нуйкин // Новый мир.- 1987.- №4. - С. 245-260.
70. **Опиц, Р.** Изображение героя нашего времени в повестях Айтматова [Текст] / Р. Опиц // Чингиз Айтматов в Германии: исслед., ст., рец. о творчестве. – Бишкек, 1991. – С. 18-19.
71. **Opiz, R.** Der Weg des Schnitters [Text] / R.Opiz // Handbuch der Sowjetliteratur. – Leipzig, 1975. – S.143.

72. **Olaf Schwenke** Loccumer Protokole. Richtplatz Literatur. Tsch. Aitmatow in Loccum. 1988. № 16. S.193.
73. **Орозакунов, Ш.** «Ак кеме» повестиндеги символдоштуруу жагдайлары [Текст] / Ш. Орозакунов // Кырг. маданияты. - 1975. - 16-январь. - 4-5- б.
74. **Пен Мей.** Восприятие творчества Чингиза Айтматова в Китае [Текст] / Мей Пен.- Бишкек; Пекин: Б.и., 1996.- 76 с.
75. **Потебня, А. А.** Эстетика и поэтика [Текст] / А. А. Потебня.- М.: Наука, 1976.- 614 с.
76. **Рахманалиев, Р.** Философия творчества [Текст]: избр. тр. / Р. Рахманалиев. – М.: НИК, 1999. – 720 с.
77. **Ruht, W.** Die Richtstatt. Legenden und religiöse Motive im Werk Tschingis Aitmatows [Text] / W.Ruht //Literaturkritik. de. – 2008. - № 4. – April.
78. **Рыскулова, Ж.** Восприятие творчество Чингиза Айтматова в англоязычных странах [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / Ж. Рыскулова. – Бишкек, 1978. – 17 с.
79. **Садыков, А.** Кыргызстанда Айтматов таануу илиминин пайда болушу жана өнүгүшү [Текст]: илимий очерк / А. Садыков. – Бишкек: Б-сыз, 1992. - 37 с.
80. **Садыков, А.** Чынгыз Айтматовдун чыгармаларындагы символдор [Текст]: окуу куралы / А. Садыков, Н. Тыныстановна. – Бишкек: Бийиктик, 2002. – 106 б.
81. Чингиз Айтматов в Германии: исследования, статьи, рецензии о творчестве [Текст] / сост. Е. И. Шагалова. – Фрунзе: Илим, 1991.–144 с.
82. **Салиев, А.** Жаркыраган талант [Текст] / А. Салиев. - Ала-Тоо.- 1963.- № 5. -15- б.
83. Сов. Киргизия. -1987. -22 февр.
84. Сов. Киргизия. -1976. -31 июля.
85. **Сошников, И.** Реалистическая художественная символика в творчестве Ч. Айтматова [Текст]: дис. ... канд. филол. наук / И. Сошников. – Фрунзе, 1982.- 560с.

86. **Строилов, Л. Т.** Творчество Чингиза Айтматова в западно-европейской критике [Текст] / Л. Т. Строилов. – Фрунзе: Кыргызстан, 1988. – 126 с.
87. **Сыдыкова, Г. Б.** Романы Ч. Айтматова в русской критике [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / Р. Б. Сыдыкова. – М., 1993.- 20 с.
88. **Текешова, М.** Эмне үчүн «Тоолор кулаганда»? [Текст] / М. Текешова // Тил, адабият жана искусство маселелери. - 2009.- №4. - 77- 81-б.
89. О кыргызском фольклоре. Текущий арх. отд. нац. библиогр. гос. б-ки им. В.И. Ленина Кирг. ССР за 1985 г.
90. **Тронский, И. М.** История античной литературы [Текст] / И. М. Тронский. – М.: Высш. шк., 1983.- 464 с.
91. **Aitmatow, Tsch.** Der Schneeleopard [Text] / Tsch.Aitmatov. – Zürich: Unionsverlag, 2007. – 310 s.
92. **Үкүбаева, Л.** Кыргыз адабияты: талдоолор жана ой жүгүртүүлөр [Текст] / Л. Үкүбаева.- Бишкек: Б-сыз, 2006. – 172 б.
93. **Үкүбаева, Л.** Чынгыз Айтматов: эстетика жана улуттук негиз [Текст] / Л. Үкүбаева. – Бишкек: Б-сыз, 2004. - 288 б.
94. **Үкүбаева, Л.** Чынгыз Айтматов жана кыргыз адабияты [Текст]: моногр., адабий сын - макалалар /Л. Үкүбаева. – Бишкек: Турар, 2012.-392 б.
95. **Үкүбаева, Л.** Чынгыз Айтматов жана азыркы адабий процесс [Текст] / Л. Үкүбаева. – Бишкек: Турар, 2013. - 256 б.
96. **Schröder, R.** «Der Raum als Strecke» in Zolas «Das Tier im Menschen» und Aitmatows «Der Tag zieht den Jahrhundertweg» // Weimarer Beiträge. Weimar.- 1989.- S.35.
97. **Schröder, R.** Entdecker menschlicher Grosse im Alltagsleben // Berliner Zeitung. Berlin.-1984.-S.6. №2, 2Jan.
98. **Шагалова, Е. И.** Творчество Ч. Айтматова в критике ГДР: воссоздание национального своеобразия его повестей немецких переводах [Текст] : автореф. дис. ... канд. филол. наук. / Е. И. Шагалова – Фрунзе, 1984. - 16 с.

99. **Шагалова, Е.И.** Творчество Ч. Айтматова в критике ГДР: воссоздание национального своеобразия его повестей немецких переводах [Текст]: дис. ... канд. филол. наук. / Е. И. Шагалова - Фрунзе, 1984.- 152 с.
100. **Эркебаев, А.** Элдик эпостон адабий эпоско [Текст] / А. Эркебаев.- Фрунзе: Адабият, 1990. - 247 б.
101. Киргизская литература за рубежом // Киргизская ССР: энцикл.- Фрунзе, 1982. - С. 428- 430.
102. **Юнгер, Г.** Чувствительный мир ребенка [Текст] / Г. Юнгер // Приложение к газете «Нойес Дойчланд». - 1971.- 11авг.
103. Werk und Wirkung. Erfurt, Berlin,1972. S. 75.
104. WWW.REZENSIONEN.DE. 2006. 14.11.

Диссертациялык иште пайдаланылган цитаталар:

(Lassen Sie mich ein Geständnis machen, worüber ich heute nachdachte: In den letzten Jahren hat sich mein Schicksal als Künstler immer näher auf die deutsche Kultur hinbewegt, wie auch die deutsche Kultur von heute meinem Werk immer näher gekommen ist. Ich kann mir schon nicht mehr vorstellen, keine Möglichkeit zu haben, mich dem deutschen Publikum zu stellen, wenn mein nächstes Buch erscheint. Und ich gewöhne mich schon daran, daß die deutsche Literaturkritik, daß Zeitungen und Zeitschriften, auf mein Werk, ja auf jede neue Arbeit, bereitwillig eingehen, und es wäre schmerzhaft für mich, wenn dieses Interesse zurückgehen sollte. Das ist traumhaft in dem Sinn, daß wir zwar in unterschiedlichen Systemen leben, die uns zu trennen scheinen und doch so vieles besitzen, was uns gemeinsam gehört. Freilich gibt es Menschen, die das uns Entfremdende hervorkehren. Und dennoch entwickelten sich das Leben und die Kultur darüber hinaus, so daß auch die Kultur der Deutschen für die sowjetischen Schriftsteller, die zu deutscher Kultur und deutschem Leben keinen unmittelbaren Bezug haben, ein Teil ihrer Welt geworden ist. Für mich selbst sind diese Beziehungen schon Teil meines geistigen Lebens. Ich sage das nicht, um jemandem zu schmeicheln, es geht um Tatbestände) - дегенин мисал катары келтирип кетсек болот. [64. 1988.15.]

(Tschingis Aitmatow wohnt Tausende Kilometer von uns entfernt. Um so erstaunlicher und beglückender ist für uns die Geistesverwandschaft mit seinen Helden. Zu spüren, daß ein Mensch anderer Rasse genauso denkt und fühlt, welche Bestätigung ist das für das eigene Ich! Wie heimlich wirkt da plötzlich die ganze Welt! Erst recht reizvoll ist bei so viel Vertrautheit das Fremdartige. Es verspricht eine Sensation, eine neue Erfahrung, einen Gewinn für die Persönlichkeit, den man sich aber erst erobern muß). [42.1987. 131.]

«Die Menschen in Aitmatows Werken kennen kein Theater, kein Fernsehen, Kino ist ein seltenes Erlebnis, zum Lesen haben sie kaum Zeit, und doch scheinen sie uns

an Herzenbildung überlegen. Harmonisch, wie man es gewiß selten findet, verbinden sie geistige und körperliche Tätigkeit». [42. 1987. 131.]

«Aitmatows Helden rücken uns wohl auch deshalb so nahe, weil in ihnen viel von den existentiellen Erfahrungen verkörpert ist, die jeder Mensch durchlebt, mit denen er allein ist und die er gerade deshalb bewußt mit anderen teilen möchte Geburt und Tod, Kindheit, Jugend, Alter, Liebe und Freundschaft, Gewinnen und Verlieren, Hoffen und Enttäuschtsein. Jedes Werk Aitmatows findet auf dieser Ebene sein emotionales Grundthema, um das sich die sozialen Fragestellungen gruppieren. «Dshamila» ist die alte und immer neue Geschichte von einer Liebe, die alle Widerstände überwindet. In «Du meine Pappel im roten Kopftuch» sehnt sich der Held nach Frau und Kind, die er einst leichtfertig verließ. In «Goldspur der Garben» klingt die ewige Klage der Frauen um die im Krieg getöteten Männer. In «Abschied von Gülsary» lernt ein Mensch sein Alter zu tragen. In «Der weiße Dampfer» erblühen Träume und zerschellen Illusionen. Und wenn die Saripa - Geschichte auch nur eine Episode von «Der Tag zieht den Jahrhundertweg» ausmacht, gibt sie dem ganzen Buch doch die eigentümliche Stimmung. Edige wird für uns auch gerade dadurch zum Menschen, daß er mit dieser unerfüllten Liebe lebt». [42. 1987. 131.]

(Finden wir bei seinen Helden noch eine gewisse innere Widersprüchlichkeit dargestellt und dadurch eine Selbstbewegung des Charakters angedeutet, so bleiben deren Gegenspieler weitestgehend statisch. Es kommt zu einer schematischen Kopplung bestimmter Verhaltensweisen, Einstellungen, Überzeugungen im Menschenbild, die in Wirklichkeit die vielfältigsten Verbindungen eingehen können),- деген оюн билдирген. [42. 1987. 131.]

(Aitmatow ist grausam zu seinen Helden. Einzig Dshamila und Daniar finden ihr Glück. Alle anderen erleben ihre «Richtstatt». Sejde muß ihren Mann als Deserteur ausliefern. Altynai ist durch Düjschöns Schüchternheit gestraft. Tolgonai verliert ihre Familie im Krieg. Ein kleiner kirgisischer Junge und drei Niwchen werden ins Wasser geschickt, um ihre Reinheit zu beweisen. Organ darf selbst im Traum seine Sehnsucht nach der Fischfrau nicht stillen. Edige trifft das gleiche Schicksal wie

Tanabai Saripa verläßt ihn, ohne ihm je ihre Liebe erklärt zu haben. Awdi endet gar am Kreuz, Boston erschießt sein Kind), - дейт . [42.1987.131.]

(Aitmatow hat jedesmal mit Brachialgewalt seine künstlerische Welt zur Geschlossenheit gebracht, er stellte die «saubere Lösung» über die Vielfalt der menschlichen Möglichkeiten. Darin haben auch viele naive Einwände, die Leser gegen Aitmatows Werke erheben (zum Beispiel: Warum muß der Junge Selbstmord begehen? War es wirklich richtig, Kirisk allein in seinem Boot auf dem Meer zu lassen?), ihren rationalen Kern. In einer Veranstaltung im Palast der Republik 1985 wurde eine Frage an Aitmatow vom Publikum mit besonderer Zustimmung aufgenommen: Mußte denn Saripa wegfahren? Haben Sie an keine andere Lösung gedacht? Aitmatow gab zu, daß auch er ähnliche Überlegungen angestellt habe. Aber er sei doch der Meinung, Menschen in Ediges Alter müßten sich zu vernünftigen Entscheidungen durchringen können. Aber hat Edige denn eigentlich eine «vernünftige Entscheidung» gefällt? Sie wird ihm doch vielmehr aufgezwungen, und er verflucht dabei Gott und die Welt). «Nicht um einen Sieg der Vernunft war es Aitmatow zu tun, sondern um sein ästhetisches Ideal, das er immer durchsetzt, koste es, was es wolle. So waren die Helden ihr Gesicht. Der eine geht aus edlen Motiven, und der andere beweist die Kraft seiner Liebe, indem er keinerlei Besitzanspruch erhebt. Saripa bleibt für Edige (und auch für den Leser) ewig jung, schön, zart, hilfebedürftig und doch stark, alles in allem ohne Fehler. Und Edige gewinnt in seinem Leid menschliche Größe. Die Poesie hat über die Wirklichkeit gesiegt, die unweigerlich banal gewesen wäre. Der Preis dafür ist der Verlust an Lebensmöglichkeiten, den sich Menschen, deren Dasein endlich ist, eigentlich kaum leisten können.» [42. 1987. 131.]

(Mit Vehemenz und Eleganz setzen sich Aitmatows junge Helden über alles Hemmende hinweg: In nassen Kleid kommt Dshamila von Fluß in Danijars Jurte: «...ich bin gekommen, von selbst bin ich gekommen». Oder Düjschen: Was ist er für ein Lehrer? Selbst kann er kaum lesen und schreiben. Niemand im Dorf unterstützt ihn, und doch,keinen Zweifel gibt es für ihn an seiner Berufung. Und wenn er die Kinder barfuß durchs eisige Wasser tragen muß und wenn ihn die Wölfe

anfallen, Banditen auf ihn schießen, was immer geschieht – er folgt seiner Idee). (42. 1987. 131.)

(Mit solchem Enthusiasmus kann man wohl Berge versetzen oder auch Wüsten bewässern wie Kemel aus «Das Kamelauge». Der Junge ist sich sicher «Ich würde noch über dieses Land und die Maschinen herrschen...und im Anarchai würden goldene Getreidefelder wehen. Bislang hat zwar noch Abakir, der nur um des Geldes willen arbeitet, die größten Arbeitsleistungen aufzuweisen. Doch grüne Gärten wogen, Wasser würde in kühlen Aryks fließen und die Steppenwinde würden über muß ihn Kemel nach Aitmatows Logik auch darin überholen, denn die Liebe zu dieser Steppe gibt ihm Kraft. Abakir dagegen macht sich aus dem Staube mit einem Stück Metall, das er für Gold hält. Der Schluß dieser Novelle mag konstruiert wirken, doch offenbart er wohl gerade deshalb besonders deutlich einen bestimmten Zug in Aitmatows Menschenbild: Die Helden, die er liebt, haben alle einen Traum). [42. 1987. 131.]

«Auch Aitmatow hat alle Legenden, die er seine Werke einbezieht, absichtsvoll neu geschrieben. In diesem Sinne steht er ganz in der europäischen Literaturtradition, denkt er philosophisch und nicht mythisch. Mythen sind ja in der realen Lebenspraxis der Ungemeinschaft entstanden. Sie waren der Versuch einer Widerspiegelung und praktischen Veränderung der Welt. Naiv-materialistische und naiv-dialektische Vorstellungen verbanden sich in ihnen mit einer Phantasie, die ihre Produkte ohne Prüfung, ohne Zweifel als Realität ausgab»[42. 1987. 131.]

(Ich musste das Buch in der 10. Klasse in der Schule lesen und hat mich Anfang richtig angekotzt, dass ich das Buch lesen musste. Beim ersten Mal erscheint es etwas langweilig, weil alles ganz genau beschrieben ist. Wenn man dann man erst den tieferen Sinn. Dann wird einem bewusst, warum alles so lang aber mit jemandem über das Buch spricht oder es ein zweites Mal liest, versteht beschrieben ist. Die Menschen dort haben eine tiefe Liebe zur Natur. Und so wie es beschrieben ist, ist es dort wunderschön, und wo hat man so etwas heute zu Tage noch. Auch die Schreibweise von Tschingis ist erst kompliziert, aber zugleich auch einzigartig und

bewundernswert. Echt ein großes Lob an ihn. Das ist ein Meisterwerk und wer das nicht erkennt, ist einfach nur verschlossen und nicht bereit sich zu öffnen.

Und ich bin eigentlich überhaupt nicht der Typ, der auf Liebesgeschichten steht. Ganz im Gegenteil. Aber dieses Buch hat mir schon so oft weitergeholfen, es ist verwunderlich). Susi Klengel, 09.09.2006

(Ich hab gestern zum ersten Mal das Buch gelesen und das eigentlich gezwungenermaßen, denn ich hab dieses Buch als Prüfungsthema gezogen. Ich habe viele Stellen anfangs nicht verstanden und musste sie öfters lesen. Doch mit der Zeit kommt man mit dem Schreibstil des Buches klar. Vorallem wenn man es ein zweites Mal liest. Als ich mir hier die Kommentare dazu durchlas, wurde mir klar das es viele verschiedene Meinungen über dieses Buch gibt. Ich bin der Meinung, dass Dshamilja ein sehr gutes Buch ist, und glaube auch, dass um so öfter man es liest, man es immer besser finden wird. Letzendlich bin ich glücklich, dieses Buch gezogen zu haben und hoffe, dass auch mein Referat dem entsprechend gut ausfällt). Carolin Keßler, 30. 05. 2006.

(Ich habe das Buch gelesen, weil man mir dazu geraten hatte, außerdem brauchte ich ein anspruchsvolles Buch für ein Referat. «Die schönste Liebesgeschichte» ist es vielleicht für viele nicht mich eingeschlossen, das Buch sollte länger sein, und man sollte mehr Einblick in die Gefühlswelt der Figuren haben- aber trotzdem ist es unverkennbar ein wirklich gutes Buch. Der Schreibstil hat mich sehr beeindruckt, er war sehr emotional und gab einen ein unbeschreibliches melanholisches Gefühl. Ich denke, man sollte sich über Aussagen wie «In dem Buch gibts keine Action!» nicht ärgern, solche Sätze stammen von Primitivlingen, die keine Ahnung von Literatur haben und höchstens mal zu einem Micky Mouse Magazin oder einen Trivialroman greifen, die ihrem Niveau entsprechen. Dschamilia hat bei mir (Ob es sich bei Dshamilja nun wirklich um die schönste aller Liebesgeschichten handelt, wage ich mit meinen bisherigen Literatutkenntnissen nicht zu beurteilen. Das es sich jedoch um ein wunderschönes Buch in der blumigen Sprache Russlands handelt, welche auch bei der Übersetzung noch zum Ausdruck kommt, kann ich nur bestätigen. Wer

eine klassische Liebesgeschichte erwartet, wird vielleicht enttäuscht sein, denn die Liebe zwischen Danijar und Dshamilja ist in einer so zarten Weise beschrieben, wie sie sonst wohl kaum in einem Liebesroman zu finden sein wird. Der Autor beschreibt Dinge, die nicht jeder zu sehen vermag und zeitweise scheint es, als male er die Landschaft Kirgisies vor seinem innerem Auge, genau so wie Said sie später gemalt hat. Dshamilja ist ein Buch voller Poesie und Farben, welches ich jedoch nur jenen weiterempfehle würde, welche diese zu sehen vermögen). Milena Zauber, 25. 05. 2006 persönlich einen tiefen Eindruck hinterlassen). Katrin , 18. 05. 2006

(An alle, die die Novelle langweilig finden: IHR HABT DOCH KEINE AHNUNG! Wir halten in Deutsch darüber einen Vortrag, und wir finden es toll und wichtig, dass man Dshamilja in der Schule lesen muss! Es ist die schönste Liebesgeschichte der Welt! Ausgelacht!) Getrude, Hildegard und Lieselotte Heins, Otto und Kahl, 18. 03. 2006

(Als ich Dshamilja zum ersten Mal gelesen habe, bedauerte ich, mich freiwillig für die Gestaltung des Unterrichts zu diesem Buch gemeldet zu haben. Denn es war in der Tat das langweiligste Buch, das ich je gelesen habe. Doch als ich begann, mich näher mit dem Buch auseinanderzusetzen (insbesondere mit dem Anhang von Louis Aragon), begann ich die Aussage des Buches, die Gefühle der beschriebenen Personen zu verstehen. Und ich musste wahrhaftig erkennen, dass diese Beschreibung der Liebe etwas so Reines hat wie ich es selbst niemals auszudrücken vermögen würde. Leider ist diese unbeschreiblich reine Intensität der Liebe in unserer heutigen Welt beinahe verloren gegangen. Ich wünsche mir von ganzem Herzen, dass es immer solche Menschen wie Dshamilja und Danijar geben wird, die die Kriege und das Leid in dieser Welt übertönen). Lorena Jost, 09. 03. 2006

(Ich habe dieses Buch gelesen, nein regelrecht verschlungen. Es ist erstaunlich, wie sehr man sich in dieses Buch durch einfache und doch brillante Schreibensart in die jeweiligen Situationen hinein versetzen und mit den Liebenden mitfühlen kann. Es ist gut und verständlich zu lesen. Ich möchte mich auf diesem Wege bei der Person, die mich zu diesem ausserordentlichen Buch gebracht hat, gleich bedanken und

freue mich auf die nächsten Lesestunden in denen ich mit AITMATOW auf gemeinsame Reisen gehen kann). Annika Wintersteiger, 02. 04. 2005

(Tschingis Aitmatow ist aber nicht nur zweisprachig aufgewachsen, das verdank er den Eltern, und der Vater hatte in Moskau studiert. Doch zwei Sprachen zu beherrschen und in zwei Sprachen gleichermaßen ausdrucksvoll Prosa zu verfassen, sind ja zwei Paar Stiefel. Bei Konferenzen mit Schriftstellern aus Afrika und Asien hat Aitmatow wiederholt auf die Bedeutung der Bilingualität in der Literatur unseres Jahrhunderts hingewiesen und dabei auch bestritten, daß es ein Gesetz gäbe, wonach ein Mensch nur in einer Muttersprache künstlerischen Ausdruck erlangen könne. Was geschieht dann mit denen, die dank gewisser Umstände die Chance der Bilingualität nutzen können? Vor den Teilnehmern der Afro-Asiatischen Schriftstellerkonferenz in Taschkent 1967 äußerte sich Aitmatow folgermaßen: «Wie soll sich ein Schriftsteller verhalten, wenn er zwei Sprachen vollkommen beherrscht? Soll er prinzipiell an seiner Muttersprache festhalten oder umgekehrt in seinem Werk völlig auf die zweite Muttersprache umstellen? Ich schreibe meine Bücher in kirgisischer und russischer Sprache. Wenn das Buch zunächst auf kirgisisch verfaßt wurde, dann übersetzte ich es ins Russische wie auch umgekehrt. Dabei beziehe ich die tiefste Befriedigung aus dieser zweiseitigen Arbeit. Es ist eine außerordentlich interessante innere Arbeit des Schriftstellers, die – nach meiner Überzeugung – zu einer Vervollkommnung des Stils und zur Bereicherung der Bildhaftigkeit der Sprache führen.»

Tschingis Aitmatow hat nicht sofort mit dieser Praxis begonnen. Am Anfang hat er das Übersetzen ins Russische anderen überlassen, das gilt zum Beispiel für die Novellen «Aug in Fuge», «Das Kamelauge», «Dschamilja» und «Der erste Lehrer». Bei allen späteren Werken, sowohl in der Prosa als auch in der Publizistik, trifft das zu, was er 1967 in Taschkent erläutert hatte. Auch zwanzig Jahre später finden wir diesen Gedanken wieder, ja Aitmatow verleiht dem den Charakter einer allgemeinen Erscheinung:

«Die Zweisprachigkeit sollten wir», so Aitmatow in einem Gespräch 1987, «als ein neues historisches Phänomen ansehen, als kulturelle Errungenschaft des

ausgehenden 20. Jahrhunderts. Die Kultur der Bilingualität verschafft uns neue Möglichkeiten in der geistigen Entwicklung unserer Völker. Das werden die zwei Flügel eines Vogels sein). [42. 1988. 131.]

(Die sowjetischen Jahre, die Angehörige seiner Generationen erlebten und durchmachten, umschrieb Aitmatow als «Übungsgelände des Internationalismus». Das ist bei ihm kein Schema, sondern Teil seines Lebens und seines Wirkens. Aitmatows Weg zur Welt ist nicht denkbar ohne das Tor der großen russischen Literatur und des wißbegierigen russisch lesenden Publikums. Bei allen bisherigen Begegnungen mit dem hiesigen Publikum wird Tschingis Aitmatow danach gefragt, in welcher Sprache er nun schreibe. Das ist bei ihm nicht nur eine Frage des Handwerklichen. Auch seine Sprache ist eine Selbstporträt. Am Anfang steht die Episode, die Tschingis Aitmatow des öfteren erzählt hat, wie er als Fünfjähriger für die Hirten von Scheker und den von weit her gereisten russischen Tierarzt dolmetschte, da ja niemand außer ihm selbst kirgisisch und russisch sprechen konnte. Dieses Erlebnis setzte wohl einen beherrschenden Akzent für Leben und Wirken von Tschingis Aitmatow. Es ist deshalb auch kein Zufall, daß in seinen Reden, Essays und Dialogen die Zweisprachigkeit eine so herausragende Rolle für sein Verständnis von Nationalkultur und Internationalismus, planetarischem und provinzielem Denken spielt, dies zieht sich wie ein roter Faden von den ersten öffentlichen Äußerungen bis in die allerjüngste Zeit. Vielleicht finden sich gerade in diesen, in die Tiefe gehenden Gedanken Aitmatows plausible Erklärungen für die Gründe der explosionsartig aufgebrochenen Widersprüche einer bislang als gelöst geltenden Nationalitätenfrage im Vielvölkerstaat Sowjetunion, die er ja in einigen früheren Äußerungen ebenfalls als etwas eher nur Harmonisches dargestellt hat. Doch zwei Sprachen zu sprechen und in zwei Sprachen gleichermaßen ausdrucksvoll Prosa zu verfassen sind bekanntlich zwei Paar Stiefel). [42.1988.131]

(Die Heimat seiner Kindheit spielt eine große Rolle in seinen Erzählungen und Romanen. Auch die Sitten und Bräuche der Kirgisen und die alten Legenden des kirgisischen Volkes, die ihm vor allem durch die Großmutter, aber auch durch Legendenerzähler vermittelt wurden, haben sein literarisches Werk entscheidend

geprägt. In seinen Romanen greift er auf diese alten Legenden zurück, formuliert sie zum Teil neu und gibt ihnen eine ganz bestimmte erkenntnisfunktion innerhalb seiner Erzählungen),- дейт Руут Байс. [78. 2008. 4.]

(Ich möchte einfach mal sagen, daß es für mich nichts Schöneres gibt als die Bücher von Tschingis Aitmatow – leider findet man in den Buchhandlungen immer nur Dshamijla-zugegebenmaßen eine schöne Novelle, aber nach meiner Meinung nicht die bewegendste von ihm. Viele meiner Freunde habe ich schon mit diesem Autor bekannt gemacht- alle sind begeistert- und wollen mehr von ihm lesen. Schöne Grüße.), - дейт Эльке Щтемберг. Ал эми Герхард Шрөдер: «Айтматов – мен үчүн көңүл туйгунун сезе билген чебер аңгемечи. Ал мени алыскы жана мен үчүн бөтөн кыргыз талааларындагы турмуш менен тааныштырат» (Aitmatow ist ein Geschichtserzähler im besten Sinne, ein Meister der Stimmungen, der mir die ferne und fremde Wirklichkeit der kirgisischen Steppen nahebringt)

1. Olaf Schwenke «Es ist die Pflicht der Literatur, eine Stütze für den Menschen zu sein»
2. Friedrich Hitzer «Jeden Pfad will ich betreten von der Wüste zu den Städten»
3. Tachingis Aitmatow «Richtplatz Literatur»
4. «Literatur und Religion» Einleitung in die Diskussion durch ein Gespräch zwischen Wolfgang Kasack und Tschingis Aitmatow»
5. «Verschließt eure Herzen nicht, kommt näher heran, ich muß euch diese Karla Günther Hielscher
6. «Gottessuche und christliche Ethik zur Bedeutung Dostojewskijs für Aitmatow und die sowjetische Gegenwartsliteratur»Geschichte erzählen»
7. Boris Chlebnikow «Mythen, Legenden als Orientierungsmuster».
8. Gundula Bahro «Mankurt und die Auseinandersetzung mit der Vergangenheit»
9. Thomas Metscher «Die Aitmatowische Provokation 7. Tschingis Aitmatow «Frieden, Gerechtigkeit und Bewahrung der Schöpfung». Die Aufgaben des Schriftstellers heute
10. Christoph Heubner «Entwerfen wir Gegenwelten»
11. Valentin Zapewalow «Das Größte sieht man aus der Ferne»

12. Karla Günther Hielscher «Schönheit, die die Welt rettet»
13. Boris Chlebnikow «Die Beglückung durch eines solchen Treffens»
14. Friedrich Hitzer «Zeitzeichen aus der ferne»
15. Tschingis Aitmatow «Der Dank des Schriftstellers an seine Leser»«

(Für meine Werke im Ausland gibt es besonders in den beiden Deutschland, in DDR und BRD, mehr Auflagen und Ausgaben als anderswo. Es gibt für mich selbst schon einen Kreis von Menschen, mit denen ich mein Werk in deutscher Sprache identifiziere: Das sind meine guten Freunde, die mich übersetzen, einer von ihnen ist hier – Friedrich Hitzer; er übersetzt mich nicht nur, sondern er hat über mich auch einen Vortrag gehalten. Eine hervorragende Übersetzerin in der DDR ist Charlotte Kossuth. Ich nenne hier nur die bekanntesten, es gibt noch andere, die mich übersetzen... Und ich meine auch, daß etwa der Unionsverlag in Zürich, der meine letzten Werke betreute, schon einen Bestandteil meines geistigen Lebens geworden ist. In der Person des Künstlers Harro Erhart habe ich auch einen nahen Interpreten, illustrierenden Deuter und Freund meines Werkes gefunden. Vielleicht haben Sie seine zahlreichen interessanten Zeichnungen gesehen, die sich auf den «Richtplatz» beziehen. Es gibt nun diese Ausstellung, die eigenes für Loccum vorbereitet wurde.)
[73. 1988. 193.]

(Diese Loccumer Begegnung ist kein Zufall, sie bahnte sich an von langer Hand, reifte heran und rückte immer näher: Und dies nicht nur deswegen, weil zwei, drei Menschen plötzlich auf die Idee dieser Autorentagung kamen, sondern auch wegen einer «inneren» Notwendigkeit, wie ich denke: wir sind Zeitgenossen, woher wir auch kommen und wer wir sein mögen. Wir möchten erfahren, in welcher Zeit wir leben, was uns erregt und was unter dem Begriff «Gott» zu verstehen ist – wir befinden uns in einer Evangelischen Akademie: Was bedeutet Gott, was ist der Mensch? Ewige Fragen, auf die der Mensch mit seiner Vernunft antworten möchte. Und offenbar gibt es darauf viele Antworten, darin liegt auch der Sinn, daß der Mensch immerfort solche Fragen stellt. Doch kehren wir zurück zu unserer Wirklichkeit). [73. 1988.193.]

(Auch wenn in den vorangehenden Werken bereits religiöse Fragen berührt wurden, so ist doch neu und überraschend, weicht breiten Raum diese Fragen in seinem letzten Roman in den Gesprächen und Reflexionen der handelnden Personen einnehmen. Wurden diese Fragen in «Der Tag zieht den Jahrhundertweg» auf den Hintergrund der die kirgisische Tradition prägenden islamischen Religion erhoben, so setzt sich Aitmatow in «Die Richtstatt» zum erstenmal mit der christlichen Religion auseinander).[78. 2008. 4.]

(Im Zentrum des Romans im formalen wie im übertragenden Sinn steht ein Gespräch zwischen Jesus und Pilatus. Auch wenn es an das Gespräch in Bulgakows Roman «Der Meister und Margarita» erinnert, so hat es doch bei Aitmatow eine völlig andere Aussagerichtung. Ihn kommt eine ähnliche Erkenntnisfunktion zu, wie der Aufnahme der Legenden in Aitmatows vorangehenden Romanen. Man könnte sagen, dass Aitmatow die Legende von Jesus Christus neu erzählt und sie in Beziehung setzt zu den Ereignissen der «realen» Geschichte)

(Aitmatow schreibt das Wort GOTT groß im «Placha» (was als verboten gilt); er will «versuchen» «den Weg des Menschen über die Religion zu nehmen». Den Weg «nicht zu Gott, sondern zum Menschen». Für Aitmatow «sind alle Zweifel Awdijs und sein Suchen das Wichtigste) [42. 1987. 131.]

(Dabei die Religion auszuschließen, erschien mir tödlich. Niemand hat das Recht, die Religion und religiöse Konfessionen für die Deutung der Wirklichkeit auszugrenzen. Die Religion ist ein bedeutender Teil der menschlichen Kultur, nicht nur der christlichen, sondern jeder Kultur. Alle Religionen haben gleichermaßen Großartiges hervorgebracht wie auch Irrtümer und Fehler. Doch darum geht es hier nicht – das wäre ein eigenes Diskussionsthema -, jede Religion ist Ausdruck und Träger menschlichen Denkens, sie hat daher einzugreifen in unsere gemeinsamen universellen Bestrebungen. Nach meiner Meinung verkörpert auch die Akademie Loccum dieses gemeinsame Bedürfnis und diese Notwendigkeit. Mit solchen Gefühlen bin ich hierher gereist) [73. 1988. 193.]

(Das heillos gestörte Verhältnis des Menschen zur Natur wird zum Kriterium von Moral und Humanität. Aitmatows Diagnose lässt an Deutlichkeit nichts zu wünschen übrig)

(«Der Richtplatz» ist ein exemplarischer Glasnost-Roman. Kaum je zuvor hat ein sowjetischer Schriftsteller Drogenprobleme, Alkoholismus und Gewaltverbrechen so offen ausgeschrochen)

(Tschingis Aitmatow, weltberühmter kirgisischer Autor, hat mit «Das Kassandramal» einen neuen Roman vorgelegt, der ihn auf der Höhe seiner überragenden Erzählkunst zeigt) Buch Journal, 14. 11. 2012.

(Mit «Das Kassandramal» ist Aitmatow erneut ein großer Wurf gelungen. Der Leser wird zu mehrfacher Lektüre des vielschichtigen Werkes aufgerufen). Lübecher Nachrichten, 2012

(Aitmatow rührt mit dem Roman «Das Kassandramal» an Grundängste der Menschen von heute. Er schafft eine in die Zukunft projizierte Mythe, die aus den Alpträumen der Gegenwart gewebt ist und hier wie dort zur Frage führt: Nutzt der Mensch seine Begabung zur Vernunft, oder ist er vorprogrammiert, seinesgleichen und die Natur zu unterwerfen und sich am Ende selbst zu zerstören) Friedrich Hitzer, 14. 11. 2012.

(Ein Buch, geschrieben an die Menschheit. Wer es nicht kennt, hat eindeutig eins der durchdachtesten Bücher dieser Zeit verpasst. Dem Leser muss und kann gar nicht anders die Augen für unseren eigenen Missstände und Verantwortungslosigkeit in unserer heutigen Gesellschaft, nein, besser gesagt in unserer eigenen Welt, geöffnet werden. Kaum zu glauben, dass diese Geschichte, entstanden im Kopf eines Mannes, eine so realistische aber auch niederschlagende Reaktion der Menschheit beschreibt, welche zum Nachdenken anregt). Elisabeth Nowak, 07. 03. 2006

(So grundsätzlich wie nie zuvor hat sich Aitmatow in diesem Buch mit seiner eigenen Ideenwelt auseinandergesetzt und die Grenzen seines Weltbildes ausgelotet. Ein Buch, dem die einsame Lektüre nicht genügt, das die Debatte braucht) Neues Deutschland, 2012 .

(Fern von Russland, nimmt Aitmatow feinhörig die mythischen, kosmischen, ja okkultistischen Tendenzen wahr, die apokalyptischen, endzeitlichen Stimmungen, die die Gesellschaft gegenwärtig umtreiben. Das Suchen nach der Einheit, der Ganzheitlichkeit des russischen Menschen ist im bestens vertraut, auch dort, wo an erster Stelle der Menschen sich selbst sucht und zum Schöpfer seiner selbst macht). Tages-Anzeiger, 2012

(Ein Roman, der eine schonungslose Gesamtansicht unserer Epoche enthält und menschliche Verantwortung auslotet). Main-Echo, 2012

(Das Kassandramal – ein Roman, der in seiner schonungslosen Erzählweise, wie sie für Aitmatow typisch ist, nachdenklich macht). Süddeutscher Rundfunk, 2012

(Schonungslos lotet Aitmatow den psychischen und physischen Zustand des Erdballs und seiner Bewohner aus und weist dabei immer wieder auf die Verantwortung des Menschen hin). Science Fiction Media, 2012

(Hier hat einer die ungeweinten und verdrängten Tränen in Prosa, in Erzählkunst, gegossen. Dazu gehört Mut und Tiefsicht). Zeitschrift Info, 2012,

(Aitmatow wirft in diesem Buch viele Fragen zur jüngsten Vergangenheit und nahen Zukunft auf. So wird die heutige Form des Wahlkampfes und die Art der Tatsachendarstellung in den Medien, sowie die hohe Verantwortung von Religion und Wissenschaft für das Weiterbestehen dieses Planeten kritisch beleuchtet. Hauptpersonen sind ein Futurologe und ein kosmischer Mönch (der Entdecker des Kassandramals), die in einer Konferenzschaltung zwischen Weltraum und Erde über das Kassandramal diskutieren sollen. Weiterhin ist die Handlung mit dem amerikanischen Präsidentschaftswahlkampf sowie dem Geschehen im Vatikan verbunden.

Das Kassandramal ist ein Buch voller Gedanken und philosophischer Betrachtungen des ehemaligen Gorbatschowberaters Aitmatow über die Probleme der heutigen Zeit, das zu lesen sich auf jeden Fall lohnt). Andreas Marschner, 1994

(Sehr geehrter Herr Aitmatow

Seit einigen Jahren lese ich Bücher von Ihnen, zuweilen das zweite Mal. Ich möchte Ihnen ein großes Kompliment machen für Ihre grossartige gekonnte Schreibweise, für die Widerspiegelung des kirgisischen Volkes mit all seinen, auch die Natur und die Tiere und deren Lebensraum zu beschreiben. Ich bin von Ihren Büchern richtig aufgewühlt, ich bin glücklich, ich leide unsäglich und bin wieder glücklich, immer abwechselungsweise. Ich war lange nicht mehr so ergriffen und voll Glück und zutiefst betrübt, wie seit ich Ihre Bücher lese. Wenn Sie 100 Bücher geschrieben hätten, ich würde 100 lesen. Wann dürfen wir auf ihr nächstes Buch hoffen, oder werden Sie nie mehr schreiben?) Susanna Frangi, 8003 Zürich, Schweiz 15. 11. 2004 «Doch der Übersetzer Friedrich Hitzer überzeugte Aitmatow davon, dass es die deutschen Leser mehr ansprechen würde, wenn es schlicht «Der Schneeleopard» hieße. Und so geschah es» [49. 2007. 31.]

(Der Roman spielt im Kirgisien der heutigen Tage und erzählt davon, wie die Globalisierung das Leben jedes Einzelnen erreicht. Eigentlich geht es jedoch um viel mehr – man möchte fast sagen um alles, was unser Leben bestimmt und prägt: um Politik und Wirtschaft, um die Folgen der systematischen Umweltzerstörung, um menschlichen Verrat, die Suche nach Glück, um Fügung, Liebe und Hoffnung. Es ist ein großes Buch». [49.2007. 31.]

Die 1970 erschienene Novelle «Der weiße Dampfer» löste in der Sowjetunion heftige Diskussionen aus. Zu deutlich brach Tschingis Aitmatow mit der Poetik des sozialistischen Realismus. Zu pessimistisch, zu tragisch sei der Schluss, lautete der Vorwurf. Sein namenloser Held, der siebenlährige, Junge mit dem großen Kopf und dem dünnen Hals, wächst in einer abgelegenen Försterei nahe des Issyk-Kul- Sees auf. Von seinen Eltern im Stich gelassen, findet er allein im rührigen Großvater Momun einen Mensch, der ihn vorbehaltlos liebt. Momun erzählt seinem Enkel die alten Legenden und Naturmythen ihres Volkes, so auch die Geschichte von der gehörnten Hirschmutter. Ehrfurcht vor der Natur, Demut und die Einbindung in die Tradition der Urväter sind die Werte, die dem Jungen in einer bitteren Realität Halt geben.

(Als Marale vor der Försterei auftauchen, wird Momun vom jähzornigen, sich und andere verachtenden Forstwirt Oroskul gezwungen, die Hirsche zu erschießen. Der Junge muss miterleben, wie seine «Gehörnte Hirschmutter» ausgeschlachtet wird. Oroskul und seine Trinkkumpane verzehren lärmend ihr Fleisch, während der Junge seinen Großvater gedemütigt und ohnmächtig auf dem Boden der Küche liegen sieht. Für den Jungen stürzt eine Welt zusammen. Er «bricht mit seiner Familie, er schwimmt im Fluss fort, weil er hofft, zum Großen See zu gelangen, wo sein Vater, der ihn verlassen hat, auf dem, Weißen Dampfer fährt», so Tschingis Aitmatow im Nachwort zur deutschen Ausgabe 1992).

(Der Schneeleopard» ist ein Vermächtnis, ist moralische Mahnung und Erinnerung zugleich. Tschingis Aitmatow verknüpft die alten Legenden seiner Heimat mit schonungsloser Kritik an der gegenwärtigen Entwicklung in einem Land, das nach seiner Unabhängigkeit (1991) zunächst als «Insel der Demokratie» gepriesen wurde. Seine Bilanz ist ernüchternd. Die Auswüchse der Globalisierung, der Raubbau an der Natur, zunehmende Verarmung und Kriminalisierung zerstören die Lebenswerte eines Volkes und gefährden seine existenziellen Grundlagen. In einer Welt des entfesselten Kommerzes und des Jagdbusiness, in der Macht und Mammon das Sagen haben, scheint es für beide keinen Platz mehr zu geben: weder für den alten Schneeleoparden, einst das Symbol reiner Kraft und Stärke, noch für den unabhängigen Journalisten Arsen, der längst als utopischer Spinner und weltferner Idealist ins Abseits gedrängt wurde).

(«Der weiße Dampfer» als auch «Der Schneeleopard» sind Schlüssel zum Verständnis Tschingis Aitmatows. Die Tragik des namenlosen Jungen und der Tod Arsen Samantschins hoch oben vor der Höhle Molotash erwachsen aus der lebenslangen Überzeugung ihres Autors, dass Kunst den Menschen zu wandeln vermag).

(«Der Schneeleopard» meldet sich der Meistererzähler nach längerer Pause zurück und verknüpft alte Märchen und Sagen aus seiner Heimat mit den Widersprüchen des modernen Kirgisistan) «Sehnsucht nach der Perestroika»

(Die Ausgangslage ist spannend, und sofort ist der alte, vertraute Aitmatow- Ton wieder da: Wem ist was bestimmt? Das war schon immer die Frage und wird es bleiben. Niemand kann ihr entrinnen. In Erwartung des Schicksals kommen und gehen die Tage. Auf ihr gemeinsames Schicksal warten ein alter, einsamer Schneeleopard, den sein Rudel verstossen hat, hoch oben am Usengilesch Bügel zwischen Kirgisistan und China, und Arsen Samantschin, ein prominenter, aber ebenfalls sehr einsam gewordener kirgisischer Journalist (mit Moskauer Ausbildung), der in den Strudel der Globalisierung gerät.

Wie in vielen seiner Bücher verknüpft Aitmatow Märchen und Sagen gut seiner Heimat mit den Errungenschaften, Widersprüchen und Gefahren der neuesten Zeit. Und aus dem Hintergrund ist eine deutliche Sehnsucht nach den Zeiten der Perestroika zu hören. Auch auf der Auflösung der UdSSR schreibt Aitmatow weiter auf Russisch, das ist seine Schriftsprache, der er die Treue hält. Mehrmals wird an die- offensichtlich guten, weil stabilen Kolchoszeiten erinnert, als alle ein zwar bescheidenes, jedoch sicheres Auskommen hatten und sich auf keine (kapitalistischen) Bisnes Abenteuer einlassen mussten. Das neudeutsche (oder neukirgisische) Wort Bisnes hat in diesem Buch das gute alte Business verdrängt. Dass der unbequeme Journalist immer noch eine alte sowjetische, Marke Nuwa, fährt, ist mehr als nur ein symbolischer Akt).

(Aitmatow ist ein scharfsichtiger Zeitgenosse geblieben. Schon früh erkannte er die Gefährdung der Umwelt - nicht nur in seiner kirgisischen Heimat, aber dort ganz besonders. Zugleich nahm er jedoch auch aktiv am technischen Fortschritt teil, dessen positive Seiten er seit je bejaht. Seine Aussage ist unmissverständlich: Der Mensch hat Mass und Kompass verloren, er ist drauf und dran, seine unerschöpflich scheinende Grundlage, die Natur, zu zerstören, weil er trotz seiner immensen Möglichkeiten nicht imstande ist, einen für Mensch, Tier und Pflanze verträglichen Rahmen zu schaffen).

(Ein packender Gesellschaftsroman, der über den Sog eines Thrillers verfügt). Claus Biegert, Grasbrunn 01.07.2007

(Geschickt verzwirrt Aitmatow seine beiden Parallelgeschichten und führt den Roman an ein berührendes Ende). Kerstin Achenbach, Mainz 09. 07 2007

(Aitmatows neuester Roman ist eine packende Neubelebung der Mythen seiner Heimat, Gesellschaftskritik und ein Hohelied auf die Liebe zugleich). Eva Unterhuber, Salzburg 15. 06. 2007

(Ein Meisterwerk des kirgisischen Autors Tschingis Aitmatow, der alte Mythen mit neuem Leben erfüllt). Rudolf Mettinger, Wien 01. 06. 2007

(«Der Schneeleopard» ist kein leichtgängiges Buch – aber ein fürchterlich ergreifendes. Es ist geschrieben in einer Sprache wie aus altem Samt, es ist die Geschichte von Legenden und Fabeln, die zusammen erzählt wieder neue Legenden und Fabeln ergeben. Aitmatow schafft es, die Tradition der Legendenerzählung hinüberzuretten in eine moderne Alltagswelt des 21. Jahrhunderts. Einmal mehr wird klar – Ihn einen Schriftsteller zu nennen, wäre eine Beleidigung. Der Mann ist ein Dichter). Korrina Hennig, Norddeutscher Rundfunk Hamburg 15. 05. 2007

«Ein hoch dramatischer Plot, ein Thriller fast, in den Aitmatow unaufdringlich kirgisische Mythen und Legenden einflechtet, etwa diejenige von der «Ewigen Braut», die in den Bergen nach ihrem verschollenen Geliebten sucht. Eine Geschichte, die sich auf ganzeigene Weise dem Phänomen des Terrorismus nähert und dessen Wurzel in der Armut sucht».

Daniel Zahno, Berner Zeitung 10. 05. 2007

(Eine magische Komposition des in Kirgisistan geborenen Autors, der sein Land warnt, weil die Natur verkauft wird und Berge einstürzen). Peter Pisa, Wien 12. 05. 2007

(Ohne Zweifel ein emotionsgeladenes Manifest für seine Heimat, die im neuen wirtschaftlichen Gefüge ihren Platz finden muss. Opfer sind da unerlässlich. Doch lässt Aitmatow einen Schimmer aufleuchten, der als Hoffnung durchgehen kann. Der heimische Mythos siegt am Ende über alles). Constance Frey, Freiburg 05. 05. 2007

(Es passiert, es passiert auch heute noch, dieses seltene Geschenk eines Buches, das vom ersten Augenblick an strahlt. Das sind die Momente in denen man plötzlich

entspannt, aller Druck abfällt und man sich dankbar der Größe eines Autors und eines Textes hingibt. Zu diesen Büchern gehört «Der Schneeleopard»). Christian Scholze, Essen 02. 05. 2007

4. Der erste Lehrer- «Биринчи мугалим	1962,1980	Вайсманн, Мюнхень	Леони Лабас
5. Der Weg des Schnitters- «Саманчынын жолу»	1963, 1964,1985	Вайсманн, Мюнхень Культур унт фортшрит, Берлин	Урсула Роериг, Христоф Еебетс
6. Abschied von Gulsary- «Жаныбарым, Гулсары	1967,1974, 1975, 1980	Фольк унт Вельт, Берлин	Лео Хорнунг, Ральф Шрёдер
Der weiße Dampfer- «Ак кеме»	1970,1977, 1993	Фольк унт Вельт, Берлин	Ханс-Ёахим Ламбрехт, Уве Грот
7. Du meine Pappel im roten Kopftuch- «КЫЗЫЛ жоолук жалжалым»	1970, 1987,1990	Унионсферлаг, Цурихъ	Юри Елперин
8. Frühe Kraniche- «Эрте келген турналар»	1975,1978, 1983, 1989	Фольк унт Вельт, Берлин, Бертельсманн, Мюнхень	Шарлотте Козут, Томас Решке
9. «Die weiße Wolke des	1990		

Tschingis Khan»- «Чынгыз хандын ак булуту»		Унионсферлаг, Цурихь	Фридрих Хитцер
10.«Die Klage des Zugvögels»- «Кайрылып куштар келгенче»	1990	Унионсферлаг, Цурихь	Фридрих Хитцер
11.Die Träume der Wolfin- «Акбаранын көз жашы»	1998	Унионсферлаг, Цурихь	Фридрих Хитцер
12. Kindheit in Kirgisien. Erinnerungen.- «Кыргызстандагы бала чак. Эскерүүлөр»	(1998)	Унионсферлаг, Цурихь	Фридрих Хитцер
13. Der Aufstieg auf den Fudschijama. «Фудзиямадагы кадыр түн»,	1973,1992	Унионсферлаг, Цурихь	Фридрих Хитцер

Таблица №2

Romane [Bearbeiten]-Романдары (Кайра басылган)

Чыгарманын аталышы	Чыккан жылы	Басмакана	Котормочу
1. Der Junge und das Meer- «Деңиз боюн жорткон ала дөбөт»	1977,1983	Роовольт, Гамбург	Шарлотте Козут,
2. Ein Tag länger als das Leben- «Кылым карытар бир күн»	1981,1982 1983,1984	Бертельсанн, Мюнхень Фольк унт Вельт, Берлин, Фишер- Ташенбух, Франкфурт/М	Шарлотте Козут,
3. Die Richtstatt- «Кыямат»	1987	Унионсферлаг, Цурихь	Фридрих Хитцер
4. Das Kassandramal- «Кассандра тамгасы»	1994	Унионсферлаг, Цурихь	Фридрих Хитцер
5. Der Schneeleopard [Die ewige Braut]- «Тоолор кулаганда (Түбөлүк колукту)»,	2006	Унионсферлаг, Цурихь	Фридрих Хитцер

Таблица №3

Verfilmungen (Bearbeiten)- Экрандаштырылган чыгармалары

Чыгарманын аталышы	Чыккан жылы	Режиссер
1. Schwule (Аптап) («Бото көз» новелласы боюнча)	1963	Лариса Шепитко
2. Der erste Lehrer («Биринчи мугалим»)	1966	Андрей Кончаловский
3. Abschied von Gulsary (Жаныбарым, Гулсырым)	1969	Сергей Урусевский
4. Sehnsucht nach Djamila (Жамийла)	1969	Ирина Поплавская
5. Der rote Apfel (Кызыл алма)	1975	Төлөмүш Океев
6. Der weiße Dampfer (Ак кеме)	1976	Болот Шамшиев
7. Frühe Kraniche (Эрте жаздагы турналар)	1979	Болот Шамшиев
8. Der Sandsturm (Куюн)	1988	Бако Садыков
9. Der scheckige Hund (Деңиз жээгин бойлой жорткон ала дөбөт)	1989	Карен Геворкжан

Таблица №4

Artikeln- Макалалар

Макаланын аталышы	Чыккан жылы	Газетанын аты
1.«Anstifung zum Frieden» (Подстрегательство к миру)	19-июль, 1983	«Die Weltbühne» «Дүйнө сереси»
2. Айтматов жана мамилелер	30-ноябрь 1982	«Die Weltbühne» «Дүйнө сереси»
3. «Адам жана карышкырлар жөнүндө» «Кыямат» романы боюнча	15-декабрь, 1987	«Die Weltbühne» «Дүйнө сереси»
4. «Гумандуулук-бардык адамзаттын тили»	1983	Спутник
5. Cornelia Geissler:»Die Rettung der Welt und der Wölfe» «Спасение мира и волков» Ч. Айтматовдун 75 жылдыгына карата	2003	Berliner Zeitung
6. Friedrich Hitzer:»Jeden Pfad will ich betreten, von der Wüste zu den Städten» «Я хочу вступать в каждый путь, от пустыни к городам »	1988	«Нойес дойчланд»

7. «Чынгыз Айтматов япон окурмандарында»	1970	«Нойес дойчланд»
8. «79 жаштагы идеалист Чынгыз Айтматов немец клиникасында »	22-май, 2008	«Нойес дойчланд»
9. «Кечээ дүйнөлүк кыргыз жазуучусу Чынгыз Айтматов дүйнөдөн кайтты»	11-июнь, 2008	«Нойес дойчланд»
10.«Айтматов үчүн мамлекеттик акт»	16-июнь, 2008	«Нойес дойчланд»
11.«Айтматовдун мураскору. Трагедия»	6-август, 2009	«Нойес дойчланд»
12.«Бардыгына көз жүгүртүү» (Чынгыз Айтматовдун 80 жашына карата)	12-декабрь, 2008	«Нойес дойчланд»
13.«Кыргызстанда эмне ишке ашпай калды?»	25- январь.2009	«Культур унд фортшрит»

<p>14.«Чынгыз Айтматов, турецкий народ и понимание мира»</p>	<p>5-июнь, 2012</p>	<p>«Нойес дойчланд»</p>
<p>15.«Жер тагдырына милдеттүүбүз» Айтматовдун «Кылым карытар бир күн» романы тууралуу Леонхард Козуттун макаласы</p>	<p>20- январь, 1982</p>	<p>«Берлинер цайтунг»</p>
<p>16.Леонхард Козут «Vergnüglichkeit und erkenntnisreich» (Веселье и польное познание)</p>	<p>7-ноябрь, 1981</p>	<p>«Берлинер цайтунг»</p>
<p>17.Christian Eger «Tchingis Aitmatow Rast auf dem Jahrhundert» «Отдых на столетии»</p>	<p>10-июнь, 2008</p>	<p>«Миттельдойче цайтунг»</p>

Таблица №5

Германияда корголгон диссертациялык эмгектер

Диссертациялык иштин темасы	Корголгон жылы жана жери	Диссертанттын аты жөнү
1. «Menschen und Natur im Aitmatows Schaffen» «Айтматовдун чыгармаларындагы адам жана жаныбарлар»	1977, Гумбольдский Университет	Irmtraud Gutschke
2. Der scheckige Hund (Дениз жээгин бойлой жорткон ала дөбөт) повести анализге алынган.	1984, Erfurt	Шульс Биттерфельд
3. «Blick, Figuration und Gestalt.» «Взгляд, фигурация и вид» (Зиигфрид Краузер менен Чынгыз Айтматовдун чыгармаларын салыштырып анализ жүргүзүлгөн)	1986, Берлин	Ута Байкүфнер
4. «Mythos und planetarische Bewusstsein» «Миф и планетное сознание» (Франс Фюрманн жана Чынгыз Айтматов)	1989, Потсдам	Крүгер Бригитте

<p>5. «Soziale Wehr...kämpft bzw/ verletzt im Lasarett liegt und Aitmatows Djamilas Verhalten» «Социальное сопротивление борется или нарушает и поведение Джамийли Айтматова»</p>	<p>1984,</p>	<p>Клаус Дитрихь Шульс</p>
<p>6. «Roman der Seele, Roman der Geschichte» «Роман души, роман истории»</p>	<p>1986, Лейпциг</p>	<p>Ральф Шрёдер</p>
<p>7. «Die Rezeptionen russischer Gegenwartsprosain der Bundesrepublik 1976-1995» (Германияын 1976- 1995-жылдардагы орус прозаларына сын-пикирлери (Юрий Трифонов, Валентин Распутин, Чынгыз Айтматов)</p>	<p>2000, Hamburg</p>	<p>Martina Warnke</p>
<p>8. «Чынгыз Айтматовдун чыгармаларындагы негизги талап – жаратылыш менен келишүү» (Versöhnung mit der Natur als moralische Forderung im Werk Tschingis Aitmatows)</p>	<p>Ёхан Волфган Гете Университети, Франкфурт 1987</p>	<p>Фалиса Аниса:</p>
<p>9. «Чынгыз Айтматов - өмүрү жана чыгармачылыгы» деген</p>	<p>1991</p>	<p>Адельхайд Лачинян</p>